

ISSN (Print) 2616-7255
ISSN (Online) 2663-2489

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ BULLETIN

ВЕСТНИК

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР. ФИЛОСОФИЯ. ДІНТАНУ сериясы
HISTORICAL SCIENCES. PHILOSOPHY. RELIGION Series
Серия ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ. ФИЛОСОФИЯ.
РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

№ 3(140)/2022

1995 жылдан бастап шығады

Founded in 1995

Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Астана, 2022

Astana, 2022

Редакциялық кеңес

Бас редакторы: *тар.г.д., проф., академик, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының вице-президенті*
Сыдықов Е.Б. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

жауапты редактор (тарих) **Жанбосинова А., тар.г.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы**
Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

жауапты редактор (философия) **Медеуова К.А., ф.г.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана,**
Қазақстан

жауапты редактор (дінтану) **Смагулов М., PhD, проф., Л.Н. Гумилев атындағы**
Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Аманжолова Д. *т.г.д., профессор, РҒА Ресей тарихы институты, Мәскеу, Ресей (тарих)*

Иващенко Я.С. *к.г.д., проф., Новосибирск мемлекеттік техникалық университеті,*
Новосибирск, Ресей (философия)

Йовита Радуга *Ph.D., проф., Тюбинген университеті, Тюбинген, Германия (тарих)*

Кунитакэ Садакатсу *проф., Нара ұлттық мәдени құндылықтар ғылыми-зерттеу институты,*
Нара, Жапония (тарих)

Меньковский В.И. *т.г.д., проф., Беларусь мемлекеттік университеті, Минск, Беларусь, (тарих)*

Смирнов А.В. *ф.г.д., академик, РҒА философия институты, Мәскеу, Ресей (философия)*

Редакциялық алқа

Аблажей Н. *тар.г.д., проф., РҒА СБ Тарих институты, Новосібір, Ресей (Тарих)*

Амангельдиев А.А. *оқытушы, ЕҰУ. Л. Н. Гумилев, Астана, Қазақстан (философия)*

Дашковский П. *т.г.д., проф., Алтай мемлекеттік университеті, Барнаул, Ресей (философия, дінтану)*

Есенова С. *Ph.D., ассоц. профессор, Калгари университеті, Калгари, Канада (тарих)*

Ковальская С. *тар.г.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана,*
Қазақстан (Тарих)

Сагикызы А. *ф.г.д., проф., ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы,*
Қазақстан (философия, дінтану)

Таймагамбетов Ж.К. *т. г. д., проф., ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,*
Астана, Қазақстан (тарих)

Томохико Уяма *т.г.д., проф., Хоккайдо университеті, Саппоро, Жапония (тарих)*

Фальков Я.А. *Ph.D., Тель-Авив университеті, Герцлия, Израиль (тарих)*

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ.Сәтпаев к-сі, 2, 402 б.
Тел.: (7172) 709-500 (ішкі 31-410)
E-mail: vest_hist@enu.kz
Жауапты хатшы: **Тубышева А.А.**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР. ФИЛОСОФИЯ. ДІНТАНУ сериясы
Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам
Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігімен тіркелген.
07.09.2021 ж. № KZ11VPY00039795 - тіркеу құәлігі.
Мерзімділігі: жылына 4 рет.
Тиражы: 10 дана.
Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: (7172)709-500 (ішкі 31 410)

Editorial council

Editor-in-Chief Doctor of Historical Sc., Professor, Academician,
Vice-President of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan **Sydykov Ye.B.** (Kazakhstan)

Responsible editor (history) **Zhanbossinova A.S.**, Doctor of Historical Sc., Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Responsible editor (philosophy) **Medeuova K.A.**, Doctor of Philosophy, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Responsible editor (religious studies) **Smagulov M.N.**, Ph.D., Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Amanzholova D. Doctor of Historical Sc., Professor, Institute of Russian History RAS, Moscow, Russia (History)
Ivashchenko Ya.S. Doctor of Culorology, Professor, Novosibirsk State Technical University, Novosibirsk, Russia (Philosophy)
Ioviță, Radu Ph.D., Professor, University of Tübingen, Tübingen, Germany (History)
Kunitake Sadakatsu Professor, Nara National Research Institute for Cultural Properties, Nara, Japan (History)
Menkovsky V.I. Doctor of Historical Sc., Professor, Belarusian State University, Minsk, Belarus, (History)
Smirnov A.V. Doctor of Philosophy, Academician, Institute of Philosophy, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia (Philosophy)

Editorial Board

Ablazhey N. Doctor of Historical Sc., Professor, Institute of History, Siberian Branch of Russian Academy of Sciences, Novosibirsk, Russia (History)
Amangeldiev A.A. Lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan (Philosophy)
Dashkovckiy P. Doctor of Historical Sc., Prof., Altai State University, Barnaul, Russia (Philosophy, Religious Studies)
Yesenova S. Ph.D., Associate Professor, University of Calgary, Calgary, Canada (History)
Kovalskaya S. Doctor of Historical Sc., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan (History)
Sagikyzy A. Doctor of Philosophy, Professor, Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies, Almaty, Kazakhstan (Philosophy, Religious Studies)
Taimagambetov Zh.K. Doctor of History, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan (History)
Tomohiko Uyama Doctor of Philosophy, Professor, Hokkaido University, Sapporo, Japan (History)
Falkov Ya.A. Ph.D., Tel Aviv University, Herzliya, Israel (History)

Editorial address: 2, Satpayev str., of. 402, Astana, Kazakhstan, 010008 Tel.: (7172) 709-500 (ext. 31-410)

E-mail: vest_hist@enu.kz

Responsible secretary: **Tubysheva A.A.**

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series
Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»
Registered by the Ministry of Information and Communication of the Republic of Kazakhstan. Registration number No. KZ11VPY00039795 from 07.09.2021
Periodicity: 4 times a year. Circulation: 10 copies
Address of printing house: 13/1 Kazhimukhan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: (7172) 709-500 (ext. 31-410)

Редакционный совет

Главный редактор *д.и.н., проф., академик, вице-президент Национальной академии наук Республики Казахстан*
Сыдыков Е.Б. *ЕНУ имени Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

ответственный редактор (история) **Жанбосинова А.С.**, *д.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*
ответственный редактор (философия) **Медеуова К.А.**, *д.ф.н., проф. ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*
ответственный редактор (религиоведение) **Смагулов М.Н.**, *PhD, проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

Аманжолова Д. *д.и.н., профессор, Институт Российской истории РАН, Москва, Россия (История)*
Иващенко Я.С. *д.к.н., проф., Новосибирский государственный технический университет, Новосибирск, Россия (Философия)*
Йовита Раду *Ph.D., проф., Тюбингенский университет, Тюбинген, Германия (История)*
Кунитакэ Садакатсу *проф., Национальный научно-исследовательский институт культурных ценностей Нара, Нара, Япония (История)*
Меньковский В.И. *д.и.н., проф., Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь, (История)*
Смирнов А.В. *д.ф.н., академик, Институт философии РАН, Москва, Россия (Философия)*

Редакционная коллегия

Аблажей Н. *д.и.н., проф., Институт истории СО РАН, Новосибирск, Россия (История)*
Амангельдиев А.А. *преподаватель, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (Философия)*
Дашковский П.К. *д.и.н., проф., Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия (Философия, Религиоведение)*
Есенова С. *Ph.D., ассоц. проф., Университет Калгари, Калгари, Канада (История)*
Ковальская С. *д.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан (История)*
Сагикызы А. *д.ф.н., проф., Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, Алматы, Казахстан (Философия, религиоведение)*
Таймагамбетов Ж.К. *д.и.н., проф., академик НАН РК, Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан (История)*
Томохико Уяма *д.и.н., проф., Университет Хоккайдо, Саппоро, Япония (История)*
Фальков Я.А. *Ph.D., Тель-Авивский университет, Герцлия, Израиль (История)*

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2, каб. 402 Тел.:
(7172) 709-500 (вн. 31-410)
E-mail: vest_hist@enu.kz
Ответственный секретарь: **Тубышева А.А.**

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение
Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»
Зарегистрировано Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан.
Регистрационный номер № KZ11VPY00039795 от 07.09.2021 г.
Периодичность: 4 раза в год
Тираж: 10 экземпляров
Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: (7172) 709-500 (вн. 31-410)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы, №3(140)/2022

BULLETIN of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.
Historical Sciences. Philosophy. Religion Series, 3(140)/2022

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение, №3(140)/2022

МАЗМҰНЫ/CONTENT/СОДЕРЖАНИЕ

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР / HISTORICAL SCIENCES / ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

- Акулов М.* Орталық Азия тарихының батыстануындағы тенденциялар: Central Asian Survey мысалы
Akulov M. Trends in Western Historiography of Central Asia. Case of "Central Asian Survey"
- Акулов М.* Тенденции в западных исследованиях истории Центральной Азии: пример журнала Central Asian Survey 7
- Джиеналиев Е.К., Шәкен Б.* XIX ғасырдың соңы мен -XX ғ. Қазақстанда кәрістердің бейімделу үрдістері
Dzhiyenalyev Ye. K., Shaken B. The processes of adaptation of koreans in Kazakhstan at the end of the XIX-XXth centuries
- Джиеналиев Е.К., Шәкен Б.* Процессы адаптации корейцев в Казахстане в конце XIX-XX вв. 21
- Құрманбаева Ш.Қ., Өмірбекова Ж.Қ.* Ұлы Жібек жолының ұлттық санадағы тарихи іздері
Kurmanbayeva Sh.K., Umirbekova Zh.K. Historical traces of the Great Silk Road in the national consciousness
- Құрманбаева Ш.Қ., Умирбекова Ж.Қ.* Исторические следы Великого Шелкового пути в национальном сознании 39
- Меньковский В.И.* Pax sovietica-Кеңес елінің ерекше әлемі
Menkouski V.I. Pax sovietica - the unique world of the Soviet state
- Меньковский В.И.* Pax sovietica – уникальный мир страны советов 59
- Ногайбаева М.С.* Алтын ордалық дәстүрлі тарихнаманың қалыптасуы мен ерекшеліктері
Nogaibayeva M.S. Formation and features of the Golden Horde traditional historiography
- Ногайбаева М.С.* Становление и особенности золотоордынской традиционной историографии 74
- Рахимов М.И., Турлыбекова А.М.* Ертіс өңірінің киелі кеңістігі: тарихи жады мен ұлттық бірегейлік
Rakhimov M.I., Turlybekova A.M. Sacred space of the Irtysh region: historical memory and national identity
- Рахимов М.И., Турлыбекова А.М.* Сакральное пространство Прииртышья: историческая память и национальная идентичность 89
- Тлемисова Ж.М., Мамырбеков А.М.* Қазақстан және Германия арасындағы мәдени байланыстар: неміс диаспорасы мысалында (1991-2020 жж.)
Tlemisova Zh.M., Mamyrbekov A.M. Cultural relations of Kazakhstan and Germany: the case of the German diaspora (1991-2020)
- Тлемисова Ж.М., Мамырбеков А.М.* Культурные связи Казахстана и Германии: на примере немецкой диаспоры (1991-2020 гг.) 106

- Алагозкызы Г.* «Тәркілеу саясаты» және елден жер аударту: Қырғызстаннан Украинаға арнайы жер аударылғандар мысалында (1929-1933 ж.)
- Alagozkyzy G.* A policy of 'dekulakization' and deportations from the republic: on the example of special resettlers exiled from Kyrgyzstan to Ukraine (1930-1933)
- Алагозкызы Г.* Политика «раскулачивания» и высылки за пределы республики: на примере спецпереселенцев из Кыргызстана в Украину (1929-1933 гг) 122
- Медеуов Ж.К.* Қазақстанның ғарыш саласындағы мемлекеттік саясаты: даму бағдарламаларын іске асырудан саланың институционалдық жадын қалыптастыруға дейін
- Medeuov Zh.K.* The state policy of Kazakhstan in the space industry: from the implementation of development programs to the formation of the institutional memory of the industry
- Медеуов Ж.К.* Государственная политика Казахстана в космической отрасли: от реализации программ развития к формированию институциональной памяти отрасли 136
- Медеуова К.А., Қықымбаев М.Ж.* Мешітті мұражайландыру: қоғамдық кеңістіктердің қазақстандық дискурсы
- Medeuova K.A., Kikimbayev M.Zh.* Museumification of a mosque: Kazakhstani discourse of public spaces
- Медеуова К.А., Кикимбаев М.Ж.* Музеефикация мечети: казахстанский дискурс публичных пространств 149
- Мустафина Т.В., Әбдібек А.Д., Амангелдиев А.А.* Қиянатсыздық философиялық мәселе ретінде
- Mustafina T.V., Abdibek A.D., Amangeldiyev A.A.* Non-violence as a philosophical problem
- Мустафина Т.В., Абдибек А.Д., Амангелдиев А.А.* Ненасилие как философская проблема 165
- Тлепберген А.Б.* Тарихи тақырыптардың танымалдылығын арттыру мақсатында подкастингі қолдану тәжірибесі (қазақ хандары туралы подкаст жасау мысалында)
- Tlepbergen A.B.* Experience in using podcasting to popularize historical topics (on the example of creating a podcast about Kazakh khans)
- Тлепберген А.Б.* Опыт использования подкастинга для популяризации исторических тем (на примере создания подкаста о казахских ханах) 178

МРНТИ 03.20

Тенденции в западных исследованиях истории Центральной Азии: пример журнала «Central Asian Survey»

Михаил Акулов

Назарбаев Университет, Астана, Казахстан

E-mail: mikhail.akulov@nu.edu.kz

<https://orcid.org/0000-0002-6878-9285>

DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-3-7-20

Аннотация. Данная статья посвящена изучению основных тенденций в западном центральноазиоведении за последние 40 лет. В качестве образца для отслеживания вышеуказанных трендов использован авторитетный зарубежный академический журнал «Central Asian Survey», в котором, как правило, и публикуются передовые идеи, концепции и результаты новейших исследований, соответственно, обзор представленных в нем работ может претендовать на репрезентативность для научной отрасли вообще.

В целом в работе на конкретных примерах демонстрируются коренные преобразования в западном центральноазиоведении, произошедшие после 1991 года вследствие распада СССР, падения «железного занавеса» и соответствующих изменений в исследовательской сфере, столкнувшейся с необходимостью пересмотра существовавших на тот момент парадигм и задач периода холодной войны в целом, «архивной революции» и, по сути, новой эпохи в исторических исследованиях, «посткоммунизма», что сделало возможным различные формы обмена в интеллектуальной сфере для исследователей из ранее противостоящих друг другу лагерей. Среди анализируемой в статье историографии по истории региона выделяются исследования, рассматривающие историю региона в течение нескольких последних веков сквозь призму российского экспансионизма. Кроме того, внимание уделено также работам, в которых предпринимается попытка выхода за концептуальные рамки прежних исследований (в частности, «тоталитарной школы»). Стоит также отметить поднимаемые в приведенных в статье и анализируемых работах вопросы формирования единого советского народа и советской национальной политики в регионе, этнического мышления, а также эволюции управления царской Россией в регионе.

Ключевые слова: Central Asia Survey; историография; центральноазиоведение; тенденции исследований.

Received 11 March 2022. Revised 15 March 2022. Accepted 31 July 2022. Available online 30 September 2022.

For citation:

Akulov M. Trends in Western Historiography of Central Asia. Case of «Central Asian Survey»// Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. – Vol. 140. – No. 3. – P. 7-20. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-7-20

Для цитирования:

Акулов М. Тенденции в западных исследованиях истории Центральной Азии: при мер журнала Central Asian Survey// Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2022. – Т. 140. – №. 3. – С. 7-20. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-3-7-20

Введение

То, что результаты исторических исследований неизбежно отражают момент проведения этих исследований и их обнародования является, конечно же, трюизмом, но трюизмом ценным. Понимание связи между проживаемым настоящим с его меняющейся конъюнктурой и предметом исторического исследования позволяет, с одной стороны, несколько подняться над ловушками презентизма, а с другой стороны, глубже понять «ход развития» исторической дисциплины. Рассматриваемая под таким ракурсом, т.е. на фоне текущих событий, история, как и любая другая дисциплина, освобождается от рамок парадигмы прогресса, обретая взамен (насколько бы тавтологичным это не казалось) динамизм историчности.

Для западной историографии Российской империи и Советского Союза, равно как и для региона, составлявшим центральноазиатскую периферию, определяющим моментом в проживаемом настоящем, представляющим из себя разделительную линию, стал распад СССР в 1991 году. Это событие, заставшее врасплох многих аналитиков, поставило ребром вопрос перед исследователями региона о состоятельности парадигм и задач, произрастающих из реалий и менталитета холодной войны. Важную роль в их пересмотре сыграла так называемая «архивная революция» (Fitzpatrick, 2015: 377-400), придавшая мощный практический импульс развитию исторической дисциплины в эпоху «пост-коммунизма»; падение «железного занавеса» открыло для исследователей из ранее противостоящих друг другу лагерей беспрецедентные возможности для интеллектуального обмена в виде конференций, стажировок и долгосрочного институционального сотрудничества.

История журнала «Central Asian Survey» (CAS), справившего в прошлом году свой 40-летний юбилей, дает наглядное представление всему сказанному выше. Специализирующийся на междисциплинарной тематике Центральной Азии и Кавказа и тесно связанный с Обществом центрально-евразийских исследований (CESS), журнал был основан, как было открыто заявлено в первом его номере, как реакция на современные «внушающие тревогу политические и военные события в регионе». Последние указали на необходимость вывести исследование региона из-под сени «славяноведения» (Slavic Studies) (Enders Wimbush, 1982). В последующие годы на его страницах были представлены работы таких выдающихся ученых, как Александр Беннигсен (Alexandre Bennigsen), Мари Броксап (Marie Broxup), Эдвард Дж. Лаззерини (Edward J. Lazzerini), Эдвард А. Олворт (Edward A. Allworth), Оливье Руа (Olivier Roy) Майкл Ходарковский (Michael Khodarkovsky), Анатолий М. Хазанов (Anatoly M. Khazanov), Адиб Халид (Adeeb Khalid), Сергей Абашин, Майкл Рейнольдс (Michael Reynolds), Николло Пьянчолла (Nicollò Pianciola), Джефф Сахадео (Jeff Sahadeo), и многие другие. Направление, подходы, предметы исследования журнала менялись, отражая как глубокие геополитические преобразования, так и менее явные, но не менее значимые эпистемологические сдвиги в гуманитарных и социальных науках.

На данный момент журнал издается поквартально международной компанией Taylor and Swift. Как отмечено на его веб-странице, CESS «является единственным авторитетным рецензируемым мультидисциплинарным журналом в мире, посвященным истории, политике, культуре, религии и экономике Центральной Азии и Кавказского региона.»

Материалы и методы

Пользуясь возможностью, предоставленной 40-летним юбилеем, в этой статье мы попытаемся пролить свет на некоторые из этих перемен. С этой целью мы рассмотрим пять, на наш взгляд, репрезентативных статей, опубликованных в журнале за время его существования. Взятые по отдельности, каждая из них ценна сама по себе, и вносит важный вклад в изучение истории Центральной Азии. В совокупности же они позволяют нам распознать определенную ментальную траекторию, что свидетельствует о появлении методологически сложных концепций на месте более упрощенных, «бинарных», подходов эпохи холодной войны (схематично разделенные на «тоталитарные» и «ревизионистские»); кроме того, данная траектория указывает на ряд новых направлений для последующего развития. Таким образом, после краткого обзора основных моментов, поднятых в каждой из статей, мы перейдем к обсуждению общих вопросов, представляющих ресурсы для будущих исследований.

Обсуждение

Несмотря на то, что полемика о признании или отрицании колониальной природы СССР не входит в задачи нашей статьи, нельзя не отметить, что эта тема является одной из самых неоднозначных и болезненных на постсоветском пространстве, в т.ч. в казахстанской историографии, которая, впрочем, не проблематизируя и слабо артикулируя ее, чаще всего ставит знак равенства между советским и колониальным (Койгельдиев, 2009).

Так или иначе, нам представляется, что говорить о постколониальных исследованиях и деколонизации исторической памяти казахстанского общества невозможно в рамках бинарных оппозиций «колониальное – антиколониальное», «тоталитаризм – независимость», «национальное – планетарное» и т.д. Различные акторы и исследователи этих процессов находятся в сложной системе идей и действий, желаний и обязательств, устремле-

ний и противоречий разнообразных групп и сообществ, находящихся в постоянном диалоге друг с другом, либо существуя в герметичных, очаговых средах, консервирующих монологические стратегии их поведения.

Результаты

Статья Мехмеда Сарая (Mehmet Saray) «Российское завоевание Средней Азии», опубликованная во втором номере CAS во время последнего всплеска холодной войны, полностью написана в позитивистском ключе. Вторая известному утверждению Леопольда фон Ранке о необходимости освещения истории «таковой, каковой она была», автор поставил перед собой задачу получения «правдивой картины событий». Отчасти это можно объяснить тем, что, как минимум на первых порах, журнал руководствовался миссией «просвещения» англоязычного круга читателей, привыкшего воспринимать историю региона через призму уже упомянутого «славяноведения» (Slavic Studies) либо же в рамках британского колониального опыта. Вместе с тем, несмотря на «информационно-просветительскую ориентированность» ранних статей, в выборе и интерпретации представляемых фактов легко прочитывалась сформированная реалиями Холодной Войны политическая ангажированность исследователей – и в этом смысле Мехмед Сарай не исключение.

Хотя автор и характеризует российское завоевание Средней Азии как «внезапное и неожиданное» (sudden and unexpected), обращаясь к покорению Казани, Астрахани и других мусульманских формаций, статья имплицитно усматривает в событиях XIX века логическое завершение многовекового процесса «собирания земель Золотой Орды» (по выражению Андреаса Каппелера (Kappeler 2001). Удивительным, однако, является факт отсутствия в этом *longue durée* нарративе таких важных вех в истории имперского продвижения, как принятие Абулхайром российского подданства в 1731 году (Bodger, 1980: 40-47), восстание Кенесары Касымова (Sabol, 2003: 231-252) или злополучная Хивинская экспеди-

ция 1839 г. (Werth, 2021; Morrison, 2021). Автор «перепрыгивает» зону, населенную собственно казахами, ненароком подтверждая известное советское клише о «добровольном присоединении Казахстана к России».

Тем не менее, несмотря на эти недостатки, в данной статье ставится важная задача включения в канву исторических событий государств Центральной Азии, и, тем самым, наделения их исторической субъектностью (agency). Опираясь в основном на дипломатические документы российского, британского и османского происхождения, Сарай описывает процессы, которые сложно назвать упорядоченными или скоординированными. В первую очередь, это обусловлено обилием акторов с их противоречивыми, и зачастую слабо оформленными, «интуитивными» целями. Так, на окраинах Российской империи доминирующей силой были инициативные генералы, часто действующие без предварительного одобрения Санкт-Петербурга; последний, будучи, казалось, в авангарде движения, не раз находил себя перед свершившимся фактом, что в конце концов вынудило правительство отказаться от своей изначально осторожной позиции и с головой окунуться в «Большую игру». Другие важные геополитические игроки – прежде всего Великобритания, а также Османская империя – стремились избежать конфликта с Россией из-за отдаленного региона, предпочитая доверять исходящим от российского министра иностранных дел князя Александра Горчакова заверениям в миролюбивых намерениях Санкт-Петербурга. Наконец – и именно на них направлен фокус статьи – мы имеем дело с правителями Коканда и Бухары, которые перед лицом угрозы завоевания северным соседом, проявили неожиданную дипломатическую ловкость распуская паутину международных отношений и имперских амбиций. Как показывает Сарай, неспособность центральноазиатских государств противостоять имперской экспансии нельзя сводить к их, якобы недостаточным усилиям; не было это и результатом, как утверждали колониальные власти, изоляцией Бухары, Хивы и Коканда от «мирового цивилизованного со-

общества». Наоборот, статья ясно показывает, что последние являлись интегральной частью нового глобального миропорядка.

Статья Стивена Саболя (Steven Sabol) «Создание советской Средней Азии: национальное размежевание 1924 года» – первая из обсуждаемых здесь статей, появившихся после распада Советского союза. Весьма характерно, что в своем исследовании советской национальной политики автор пытается выйти за рамки так называемой «тоталитарной школы», ключевые постулаты которой нашли свое классическое отражение в работах Ричарда Пайпса (Pipes, 1964) и Роберта Конквеста (Conquest, 1991). В противовес им, Саболю, хоть и не напрямую, но отрицает, что установление границ между центральноазиатскими республиками было результатом произвольного решения Москвы – акта, иронично названного «теорией сталинского гигантского карандаша» (Morrison, 2017). Более того, он лишь с оговорками разделяет логику политики «разделяй и властвуй», к которой склонялись некоторые из ранних исследователей советской национальной политики при объяснении истинных мотивов кремлевских властей. Тем не менее, «тоталитарные» влияния не исчезли полностью из анализа Саболя. В первую очередь, они усматриваются в предполагаемом автором ключевом влиянии марксистской идеологии (в большевистском ее прочтении) в формировании советской национальной политики. В частности, идеологические ориентиры выходят на первый план в стремлении автора подчеркнуть сугубо инструментальный характер используемого большевиками принципа национального самоопределения. Признавая присутствие активистов с национальной и антиколониальной повесткой в рядах партии, автор, не тем не менее, отказывает им в самостоятельности действий. Они, по версии Саболя, не более, чем не до конца осознающую свою роль исполнители в «последовательной», «соблазнительной, гибкой и оппортунистической» политике Ленина и его наркома по национальностям Сталина (Sabol 1995: 238).

Несмотря на то, что представление большевистской партии в качестве некоего монолита является явным упрощением реальности, нет сомнения в том, что в центральноазиатском контексте принцип самоопределения использовался центром с целью положить конец дискриминационной политики (в особенности в вопросе распределения продовольствия) местных советов по отношению к туземному населению, спровоцировавшего появление и распространение антибольшевистских сил – так называемых басмачей или курбаши. Одновременно с этим, в стремлении ограничить межэтнические конфликты и расположить к режиму коренное население, большевики не забывали о своей главной цели внедрения социализма, как они его понимали, пусть и «на острие пятака». Таким образом в статье Саболя выявляется колониальный характер большевистских модернизационных начинаний, а связанные с национальным строительством процессы 1920-х годов органично сливаются с динамикой «революцией наоборот» (*la rivoluzione capovolta*), как это метко заметил итальянский историк Марко Буттино (Buttino, 2007). Значимость этого заключения сложно переоценить, учитывая насколько крепко в советской историографии, и в массовом сознании в целом, укоренилась идея исключительной ответственности капитализма (в противовес социализму) за колониальное прошлое.

Во многом иллюстрируя более зрелую стадию изучения Центральной Азии в посткоммунистическом контексте, статья Адриенн Линн Эдгар (Adrienne Lynn Edgar) «Брак, современность и «дружба народов» 2007 года (Edgar, 2007: 581-599) также фокусируется на образах и противоречиях советской модерности. В работе они рассматриваются через призму относительно малоизученного явления – а именно, смешанных браков в позднесоветской Центральной Азии. При анализе дискурса, связанного с такими браками, Эдгар обращает внимание на их двойную функцию: по мнению ученого, они служили, во-первых, средством «культурного развития» или просвещения (понятия, под которым под-

разумевалась русификация/европеизация); а во-вторых, межэтнические браки были наглядным доказательством ожидаемого «слияния» народностей в единый советский народ. В то же время, как утверждает автор, прославление межэтнических союзов шло рука об руку с движением в противоположную сторону, т.е. в сторону усиливающейся институционализации этнических границ между народами, проживающих в СССР. При более близком рассмотрении эти две тенденции кажутся взаимосвязанными, поскольку статистика смешанных браков непреднамеренно санкционировала реальность существования обособленных этнических образований и четких границ между ними. Другими словами, конструктивизму «Советского народа» сопутствовал «объективизм» отдельных наций, обретших благодаря популярным в середине XX века исследованиям по этногенезу квази-биологическое измерение. Такое соседство «вечных» или, по крайней мере, очень древних этно-единиц и ожидаемого «нового сообщества – Советского народа» – прекрасно согласуется с выводами для сталинского периода, сделанного историком из Гарвардского университета Терри Мартином. В статье, вышедшей в 2000 году, ученый показал, как паспортизация превратила первоначально приписываемые или приобретенные национальные характеристики в наследуемые («примордиальные») черты (Martin, 2000: 169-170).

На этом вклад статьи Эдгар не ограничивается. Сопоставляя советское прославление смешанных браков с дискурсами о межрасовых или межэтнических отношениях в международном контексте, автор находит интересные и неожиданные параллели, успешно оспаривая идею об уникальности советского проекта. В частности, его отголоски можно услышать в подходе к метисации (*mestizaje*), воспетой латиноамериканскими интеллектуалами как источник расовой гармонии. С другой же стороны, ярко выраженная «цивилизационная» составляющая межэтнических браков в СССР роднит их, по словам автора, с практиками в британских доминионах – Австралии и Новой Зеландии.

Отсутствие четких хронологических делений можно было бы отнести к недостаткам статьи; автор, кажется, не замечает разницы между периодом оттепели, брежневской стабильностью, и перестройкой. С другой стороны, подобные рамки с их обязательными переходами и сдвигами противоречат тематике статьи и ее культурологическим подходам. Наоборот, автор позволяет нам увидеть важную историческую преемственность практик там, где политическая история заставляет усматривать разрывы и радикальные повороты. Стремление преодолеть жесткую периодизацию проявляется в важной статье Ботакоз Касымбековой «Люди как территория: насильственное переселение и создание советского Таджикистана, 1920–1938» (Kassymbekova, 2011). Автор показывает, как этническое мышление, заложенное в самих принципах Советского Союза, в сочетании с постоянно растущим беспокойством о безопасности границ привело к перемещению 48 тысяч семей таджикского населения из горных районов Бадахшана на равнинные территории, частично населенные полукочевыми узбеками и локайцами. Сопровождаемые насилием, эти перемещения ставят под сомнение используемую историками дихотомию «золотых двадцатых» и репрессивных «тридцатых» (Kappeler, 2001: 373–382). Касымбекова усложняет картину, представленную ранее Саболем, добавив к марксистскому тезисам о преимуществе оседлого образа жизни над кочевым деколонизальную повестку освобождения. Кроме того, в анализе, напоминающем работы Терри Мартина (Martin, 2001) и Олега Хлевнюка (Khlevniuk, 1995), автор демонстрирует примат имперской озабоченности по отношению к границам. В совокупности же, динамичное взаимодействие марксизма, деколонизации и стратегических интересов позволяет преодолеть эвристическое деление между экономическими и политическими факторами: пример Бадахшана подчеркивает степень политической мотивированности советского экономического развития уже в 1920х годах (т.е. до «Великого перелома»), равно как и невозможность применения к советским ре-

алиям критериев эффективности, заимствованных из западного – либерального – экономического опыта.

Построенная вокруг колониальности и колониальных практик, статья Касымбековой находится в диалоге с работой Мехмеда Сарая. Правда, в отличие от империи второй половины XIX века, советское государство показана здесь действующим в оборонительном режиме. Тем не менее, выставляя Центральную Азию в качестве образца деколонизации, СССР был готов к расширению своего влияния дальше на юг и юго-запад – в Афганистан и Иран, в частности.

С методологической точки зрения, работа Касымбековой дает пример плодотворного применения постструктурализма в условиях Центральной Азии. Исходя из постулата, что дискурс конституирует реальность в той же мере, в какой он конституируется ею, Касымбекова подробно останавливается на роли современного демографического и этнографического знания. Ее внимание сосредоточено на бинарностях (некоторых – более привычных, некоторых – менее), сочетание которых привело к институционализации и территориализации таджикской этнической принадлежности. Примечательно и то внимание, которое автор уделяет роли разделения населения государством на кочевое/оседлое в своих планах дальнейшего расселения. Сопоставляя это с тропами продуктивности, лояльности и предсказуемости, она раскрывает закономерности, позже описанные в книге Алуна Томаса о номадах в эпоху Ленина и Сталина (Thomas, 2018).

Статья Гульмиры Султангалиевой, историка из Казахстана, позволяет оценить путь, пройденный CAS с начала 1980-х годов. Так, если Мехмед Сарай акцентирует внимание на роли «великих личностей», сделавших карьеру сначала при «усмирении» Северного Кавказа, а затем применивших свой опыт в Туркестане, то для Султангалиевой первостепенным является процесс трансфера технологий правления с их последующей эволюцией под влиянием новых обстоятельств. Основные действующие лица – приставы, назначаемые

высшими имперскими властями, – «великими» личностями не были, однако возлагаемые на них функции не становятся от этого менее показательными или же значимыми. Внедренный в 1820-е годы в Младший и Средний жузы с Кавказа, институт приставства должен был, во-первых усилить авторитет ханской власти, а во-вторых, поставить казахскую знать «под присмотр» Петербурга. Но эти изначальные функции контроля и наблюдения быстро эволюционировали и уже к 40м годам XIX века приставы превратились в настоящих посредников имперской власти, призванных внушить степным элитам идею величия России, и тем самым способствовать их кооптации в общеимперскую многонациональную правящую касту. Цивилизационная риторика, присущая колониальным проектам западноевропейских государств, находила здесь свой региональный отклик. С возобновлением российской экспансии в Центральную Азию после Крымской войны, институт был преобразован в пограничную территориальную единицу, представлявшую собой, как пишет Султангалиева, «переходную систему управления», то есть, по сути, ядро будущей военной администрации региона.

В целом же, эволюция института приставства – от наблюдателей казахских элит, к проводителям султанов-правителей, и, наконец, к прямым администраторам отдаленных регионов – проливает свет на имперское представление как о колониальном порядке, так и о средствах, необходимых для его поддержания. Хотя автор не ставит перед собой задачи обозначения четких причинно-следственных связей, история приставства – это, во-первых история импровизаций, переходящих в институционализацию, а, во-вторых, хроника изменяющихся геополитических приоритетов Петербурга и сопутствующего этим изменениям имперского самоощущения. Схематично, опыт приставов отражает движение империи от полицентрического организма, анимированного разнородными элитами, к бюрократической машине, все более восприимчивой к мощным импульсам централизации и русификации.

Этот комментарий позволяет нам вплотную подойти к первому общему вопросу, затронутому в этих статьях, а именно, к вопросу строительства и устройства империи. Как упоминалось, подходу Сарая не хватает должной нюансированности. Для него, как и для других современных ему экспертов по истории Центральной Азии (D'Encausse, 1966; Olcott, 1987), империя – это в первую очередь результат завоевательной политики, огромная сила, подавляющая любые признаки сопротивления на своем пути. Ограниченные попытки проанализировать причины экспансии тонут в общем ощущении, что империи присуще стремление к доминированию, просто потому что она – империя. В концептуальном смысле это тот самый порочный круг, на который обратил внимание в 1995 году Марк Байссингер в контексте распада СССР – характерного и якобы неизбежного следствия приписываемого империи тяги к расширению (Beissinger, 1995: 155).

Тем не менее, как показали более поздние исследования (Kappeler, 2001; Suny and Kivelson, 2016; Трепавлов, 2020), демистификация динамики имперского развития требует пристального внимания к элитам на периферии. Последние играли действительно ключевую роль в экспансии, устанавливая контакты с посланцами из метрополии, а затем обговаривая и заключая с ними договоры, подтверждающие и расширяющие их права как по отношению к центру, так и по отношению к местному податному населению. Находясь в диалоге с недавним исследованием, Султангалиева демонстрирует значимость региональной специфики в формировании институтов и технологий управления (Sultangalieva G., 2014: 62-79) – процессе, в котором оставалось много места для импровизации. В итоге именно это, охарактеризованное историками Рональдом Сунни и Валери Кивельсон как «управление многообразием посредством различия» (rule through difference) (Suny and Kivelson, 2016: 4) схватывает суть имперских процессов нежели некая и самодостаточная жажда контроля. Возникшая в результате взаимодействия с вызовами многообразия и регионализмов,

совокупность имперских институтов сводит на нет все попытки представить процессы империалистического строительства как столкновения монолитных образований с взаимоисключающими интересами.

Вместе с тем, статья Султангалиевой могла бы выиграть от размышлений о роли научных знаний в формировании практик правления. Этот подход кажется особенно уместным, учитывая, как отмечает сама исследовательница, что задачи первых приставов заключались в «проведении «постоянного наблюдения» за казахским населением», в тщательном учете таких наблюдений и выработке рекомендаций властям в Омске и Оренбурге (Sultangalieva, 2017). Поэтому закономерно было бы изучить природу связи, если таковая была, между такой политически мотивированной слежкой и появляющимися этнографическими практиками. Другими словами, это позволило бы нам описать природу симбиоза между административной властью и знанием – воплощенном в личностях, вроде Алексея Левшина и Чокана Валиханова (Bailey, 2019).

Вопрос об участии политической и научной элит в формировании имперских практик управления переходит в общую проблему исторической субъектности. Более ранние работы Сарая и Саболя предлагают классический нарратив «вниз по нисходящей». Для Сарая, как уже было сказано выше, список действующих лиц ограничивается военными и дипломатами; население же, не попадающее под категорию элит, остается недифференцированным, сведенным к общим обозначениям «коренных народов» или «мусульман». У них нет субъектности и, как следствие, они немы (Saraya, 1982). Статья Саболя построена в основном вокруг решений Кремля и околокремлевских функционеров. Местами он позволяет безымянным «казахам» или «узбекам» выразить свое несогласие или сформулировать свои требования, воздерживаясь, однако, от предоставления дополнительных подробностей (Sabol, 1995: 225-241).

«Голос масс» звучит куда более отчетливее в работах таких исследователей, как Арне Хауген (Haugen, 2003), Франсин Хирш (Hirsch, 2005) и упомянутой здесь Адриенн Линн Эдгар (2006). Последние показали, насколько быстро адаптировалось местное население к основным аспектам коренизации. В готовности ретранслировать язык национального освобождения и связанных с ним концепций нет ничего удивительного, поскольку продвижение национальной повестки оказалось неразрывно связанным с доступом к необходимым ресурсам (образованию, медицине, воде, и проч.). В своих многочисленных книгах и статьях Адиб Халид (Khalid, 1998, Khalid, 2015) убедительно выступал за включение региональных, дореволюционных и меньшевистских интеллектуалов в число основных зачинщиков этнотерриториальных проектов 1920-х годов. И хотя статья Касымбековой полна нюансов, в ней также прослеживается склонность приписывать проекты по переселению востоковедам и московским экспертам по национальной политике. Это, однако, не дает возможности понять почему ведущие таджикские коммунисты, заклеенные оппонентами как «националисты», ухватились за эту идею. В ее статье не исследована реакция узбекских коммунистических лидеров на эти предложения, что, конечно же, является упущением учитывая подчиненное положение Таджикистана по отношению к Ташкенту (до 1929 г.) (Kassymbekova, 2011: 349-370).

Не являясь самоцелью, субъектность задействована в становлении групповых/корпоративных идентичностей. У Мехмеда Сарая и Стивена Саболя идентичности, хоть и присутствуют, но представлены в своем реифицированном виде. В качестве примера достаточно упомянуть, что, по Саболю, этнолингвистический ландшафт региона накануне Революции полностью соответствует политико-административному делению, возникшему в результате территориального размежевания (Sabol, 1995: 234). В работах Эдгар и Касымбековой идентичности следуют политическим решениям, или же являются реакцией на них. Конструктивистский подход позволяет авторам

проследить взаимодействие и взаимопроникновение категорий: нации, гендера и расы (у Эдгар) или класса, типа экономической жизнедеятельности и нации (у Касымбековой). Если ранние исследователи пользовались категориями из переписей как данностями, т.е. без должной критики, то работы последних двух десятилетий, признавая определенную условность, зыбкость границ между категориями, создают продуктивную контрастность, позволяющую распознать «государственное мышление» - *gouvernementalité* Мишеля Фуко – именно в качестве объекта изучения.

Субъектность и идентичность неразрывно связаны с человеческим опытом, и здесь снова ранние работы дают нам мало материала для размышления. В отличие от них, Эдгар и Касымбекова стремятся восстановить голоса тех, кто оказался под пристальным вниманием государства или стал жертвой спонсируемого государством насилия. Тем не менее, некоторые проблемы остаются. Так, используемые Эдгар личные свидетельства исходят исключительно из советских опубликованных источников и, таким образом, их достоверность вызывает определенные сомнения. Конечно же, привлечение огромного пласта эго-документов – писем и дневников, написанных в тот период – равно как и информации, полученной из бесед с живыми свидетелями, могли бы легко исправить ситуацию. Естественно, что в случае со статьёй Касымбековой, свидетельства, позволяющие обойти официальные запреты, крайне редки; нам следует скорее смириться с тем фактом, что официальные материалы представляют собой непреодолимый предел в реконструкции опыта жителей Центральной Азии в первые годы советской власти.

Наконец, статьи, посвященные приходу модерности, дают возможность поразмышлять об использовании сравнительных и т.н. транснациональных подходов. Нет сомнения в том, что в этом плане наиболее амбициозной является работа Эдгар, ставящая перед собой задачу расположения советского дискурса о межнациональных браках в глобальном дискурсивном локусе. Хотя попытки сравнить

процессы в Центральной Азии с аналогичными событиями в других частях Российской империи и Советского союза остаются довольно редкими, у нас есть примеры успешного применения таких подходов – в частности, статья Гульмиры Султангалиевой. Опыт имперской власти и военных на Кавказе играет первостепенную роль в ее анализе, что заставляет нас задуматься о возможном расширении географических границ ее исследования далее на запад – а именно, на территорию юга Украины или Новороссии, где с середины XVIII века многие практики колониального управления были впервые задействованы и впоследствии усовершенствованы (Sunderland, 2006, Friesen, 2008). Кроме того, экстраполируя результаты исследований Султангалиевой вперед на будущее, можно задаться вопросом о сохранении, или трансфере административных колониальных практик от Российской империи к СССР.

В этом ключе можно рассматривать события переходного периода – Революции, Гражданской войны, и последующей за ними кампании коренизации. Их «евразийский» характер ставит перед исследователем задачу воссоздания прямой связи между разнородными окраинами огромной империи. Ведь действительно, следуя статье Саболя, может создаться впечатление, что подобные Мирсаиду Султан-Галиеву индивидуумы, ставящие национальное освобождение выше социалистической революции были явлением уникальным для мусульманских регионов империи (где, по правде говоря, мусульманские активисты часто не допускались к институтам власти местными большевиками); тем не менее, даже беглый взгляд на Украину обнаруживает аналогов Султан-Галиева в таких видных украинских большевиках времен Гражданской войны, как Василь Шахрай, или же среди украинских «национал-коммунистов» 1920-х годов (Palko, 2020: 157-172). Хотя после революции государство Романовых распалось на регионы без инфраструктурных и информационных связей, в сознании большевистских вождей она оставалась сплоченным ментальным «имперским» пространством (что позволило исследователям говорить о

большевиках, как об «имперских революционерах» - см. Gerasimov 2017). Поэтому неудивительно, что в основе мер по обеспечению безопасности границ в Таджикистане, территориального размежевания 20х годов или языковой политики, лежало восприятие этого единства в качестве неоспоримого факта.

Таким образом, сопоставляя работы 80-х и 90-х годов с более поздними исследованиями, можно обратить внимание на следующие тенденции. Во-первых, поменялось понимание роли и функционирования государства. Если у Мехмеда Сарая и Стивена Саболя государство является монолитом, четко реагирующим на команды, исходящими из центра, то в современной парадигме господствуют представления о явных и скрытых конфликтах, бесконечном пересмотре контрактов между заинтересованными группами, импровизации, доходящей до хаоса. Во-вторых, политическая история утратила свои исключительные позиции; она предлагает полную условностей канву, в рамках которой проводятся исследования социологического и, вследствие постструктуралистского поворота, культурологического характера. И, наконец, в-третьих, расширение понятия субъектности на прежде недифференцированные «массы» сместило внимание историков с вопросов причин и следствий на проживаемый опыт. История антропологизируется, освобождая пространство для мириад малых историй от единого канонического повествования.

С определенной точки зрения, обсуждаемые здесь статьи Сарая и Саболя сами стали частью историографии прошлого. Они действительно предлагали важные идеи и поднимали наводящие на размышления вопросы, но последующие исследования по опыту за-

воевания, колонизации и кооптации региона в имперское пространство в значительной степени вытеснили их. Между тем, более поздние работы Эдгар, Касымбековой и Султангалиевой остаются актуальными и по сей день. Это, безусловно, лучше всего свидетельствует о жизнеспособности истории Центральной Азии как отдельной сферы исследований, являясь благоприятным предзнаменованием ее будущего развития.

Выводы

Исходя из вышеизложенного, можно говорить, что после 1991 года в западном центральноазиатском исследовании действительно произошли значительные, коренные изменения, связанные с выходом за рамки советологических парадигм времен холодной войны и открытием беспрецедентных возможностей для обмена опытом и сотрудничества. И заметная роль в данных процессах принадлежит академическому журналу «Central Asian Survey» (CAS), как одной из значимых площадок для представления учеными своих новых идей, концепций и результатов исследований. В силу того, что в журнале представлены работы многих выдающихся исследователей Центральной Азии, по статьям издания во многом можно судить как об определенных геополитических изменениях, так и о развитии собственно исследований региона.

Благодарности

Статья подготовлена в рамках проекта «Тенденции и трансформации исторической памяти в современном казахстанском социуме (1992-2020 гг.) (ИРН: AP09259759)

Список литературы

- Буттино М. Революция наоборот. Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР / М. Буттино. – Москва: Звенья, 2007. – 447 с.
- Койгельдиев М.К. Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920-1940-х гг. / М.К. Койгельдиев. – Алматы: Искандер, 2009. – 448 с.

- Трепавлов В.В. Этнические элиты в национальной политике России / В.В. Трепавлов. – Санкт-Петербург: Центр гуманитарных инициатив, 2020. – 478 с.
- Bailey S. "Wild Countries" of Central Asia: Ethnography, Science, and Empire in Imperial Russia / S. Bailey. – Washington: Academica Press, 2009. – 300 с.
- Beissinger M. The Persisting Ambiguity of Empire // *Post-Soviet Affairs*. – 1995. – No.11(2). – P. 149-184.
- Bodger A. Abulkhair, Khan of the Kazakh Little Horde, and His Oath of Allegiance to Russia of October 1731 // *The Slavonic and East European Review*. – 1980. – No. 58 (1). – P. 40-47.
- Conquest R. Stalin: Breaker for Nations / R. Conquest. – London: Weidenfeld and Nicolson, 1991. – 346 p.
- D'Encausse H.C. Réforme et Révolution Chez les Musulmans de l'Empire Russe / H.C. D'Encausse. – Paris: Presses de la Fondation national des sciences politiques, 1966. – 312 p.
- Edgar A.L. Tribal Nation: the Making of Soviet Turkmenistan / A.L. Edgar. – Princeton: Princeton University Press, 2006. – 320 p.
- Edgar A.L. Marriage, Modernity, and the 'Friendship of Nations': Interethnic Intimacy in Post-War Central Asia in Comparative Perspective" // *Central Asian Survey*, – 2007. – No. 26 (40). – P. 581-599.
- Fitzpatrick S. Impact of the Opening of Soviet Archives on Western Scholarship on Soviet Social History // *The Russian Review*. – 2015. – No. 74 (3). – P. 377-400.
- Friesen L. Rural Revolutions in Southern Ukraine: Peasants, Nobles, and Colonists, 1775-1905 / L. Friesen. – Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 2008. – 325 p.
- Gerasimov I. The Great Imperial Revolution // *Ab Imperio*. – 2017. – No. 2. – P. 21-44.
- Haugen A. The Establishment of National Republics in Soviet Central Asia / A. Haugen. – Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2003. – 276 p.
- Hirsch F. Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union. – Ithaca: Cornell University Press, 2005. – 392 p.
- Kappeler A. The Russian Empire: A Multiethnic History / A. Kappeler. – New York: Pearson Education, 2001. – 480 p.
- Kassymbekova B. Humans as Territory: Forced Resettlement and the Making of Soviet Tajikistan, 1920-38 // *Central Asian Survey*, 2011. No. 30 (3-4). – P. 349-370.
- Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia / A. Khalid. – Berkeley: University of California Press, 1998. – 400 p.
- Khalid A. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR / A. Khalid. Ithaca: Cornell University Press, 2015. – 444 p.
- Khlevnuk O. The Objectives of the Great Terror, 1937-1938, *Soviet History, 1917-1953: Essays in Honour of R.W. Davies*. – London: MacMillan Press, 1995. – P. 158-176.
- Levi S.C. The Indian Diaspora in Central Asia and Its Trade, 1550-1900 / S.C. Levi. – Leiden: Brill, 2002. – 266 p.
- Levi S.C. The Bukharan Crisis: A Connected History of 18th century Central Asia / S.C. Levi. – Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2020. – 208 p.
- Martin T. Modernization or Neo-Traditionalism? Ascribed Nationality and Soviet Primordialism, *Russian Modernity: Politics, Knowledge, and Practices* – London: Palgrave Macmillan, 2000. – P. 161-182.
- Martin T. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939 / T. Martin. – Ithaca and London: Cornell University Press, 2001. – 528 p.
- Morrison A. Stalin's Giant Pencil: Debunking a Myth About Central Asia's Borders [Электрон.ресурс]. – 2021. – URL: <https://eurasianet.org/stalins-giant-pencil-debunking-a-myth-about-central-asias-borders>. (дата обращения: 13.02.2022).
- Morrison A. The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814-1914 / A. Morrison. – Cambridge: Cambridge University Press, 2021. – 614 p.
- Olcott M. The Kazakhs / M. Olcott. – Stanford: Hoover Institute Press, 1987. – 341 p.
- Palko O. Debating the Early Soviet Nationalities Policy: The Case of Soviet Ukraine The Fate of the Bolshevik Revolution: Illiberal Liberation, 1917-1941. – London: Bloomsbury Academic, 2020. – C. 157-172.
- Pipes R. The Formation of the Soviet Union: Communist and Nationalism 1917-1923 / R. Pipes. – Cambridge: Harvard University Press, 1964. – 365 p.
- Sabol S. The Creation of Soviet Central Asia: The 1924 National Delimitation // *Central Asian Survey*. – 1995. – No.14 (2). – P. 225-241.

Sabol S. Kazakh Resistance to Russian Colonization: Interpreting the Kenesary Kasymov Revolt, 1837-1847 // Central Asian Survey, – 2003. – No. 22 (2-3). – P. 231-252.

Saray M. The Russian Conquest of Central Asia // Central Asian Survey. – 1982. – No.1 (2-3). – P. 1-30.

Sultangalieva G. The Role of the Pristavstvo Institution in the Context of Russian Imperial Policies in the Kazakh Steppe in the Nineteenth Century // Central Asian Survey, – 2014. – 33 (1). – P. 62-79.

Sunderland W. Taming the Wild Field: Colonization and Empire on the Russian Steppe / W. Sunderland. – Ithaca: Cornell University Press, 2005. – 264 p.

Suny R., Kivelson V. Russia's Empires / R. Suny, V. Kivelson. – Oxford: Oxford University Press, 2016. – 420 c.

Thomas A. Nomads and Soviet Rule: Central Asia Under Lenin and Stalin / A. Thomas. – London: Bloomsbury Academic, – 272 p.

Werth P. 1837: Russia's Quiet Revolution / P. Werth. – Oxford: Oxford University Press, 2021. – 240 p.

М. Акулов

Назарбаев университеті, Астана, Қазақстан

Орталық Азия тарихының батыстануындағы тенденциялар: Central Asian Survey мысалы

Андатпа. Бұл мақала Батыс Орталық Азиятанудағы соңғы 40 жылдағы негізгі тенденцияларды зерттеуге арналған. Жоғарыда аталған тенденцияларды қадағалаудың үлгісі ретінде беделді шетелдік академиялық «Central Asian Survey» журналы пайдаланылды, онда, әдетте, озық идеялар, тұжырымдамалар және соңғы зерттеулердің нәтижелері, сәйкесінше ұсынылған жұмыстарға шолулар жарияланады. онда жалпы ғылыми саланың өкілі бола алады.

Жалпы, еңбекте 1991 жылдан кейін КСРО-ның ыдырауы, темір перденің құлауы нәтижесінде Батыс Орталық Азиятануда болған түбегейлі өзгерістер және ғылыми-зерттеу саласындағы соған сәйкес өзгерістер қажет болғанын көрсетеді. сол уақытта болған парадигмаларды және жалпы алғанда, қырғи-қабақ соғыс, «мұрағат революциясы» және шын мәнінде, тарихи зерттеулердегі жаңа дәуір, «посткоммунизм» кезеңінің міндеттерін қайта қарау, бұл әртүрлі формаларды мүмкін етті бұрын қарсы болған лагерьлердің зерттеушілерімен интеллектуалды алмасу. Мақалада талданған өлке тарихына қатысты тарихнамалардың ішінде өлкенің соңғы бірнеше ғасырлардағы тарихын орыс экспансионизмі призмасы арқылы қарастыратын зерттеулер ерекше көзге түседі. Сонымен қатар, бұрынғы зерттеулердің концептуалды шеңберінен шығу әрекеті жасалған жұмыстарға да назар аударылады атап айтқанда, «тоталитарлық мектеп» атапайтқанда, «тоталитарлық мектеп». Сондай-ақ біртұтас кеңес халқының қалыптасуы мен өлкедегі кеңестік ұлт саясаты, этникалық ойлау, сонымен қатар патшалық Ресейдің өлкедегі әкімшілігінің эволюциясы туралы мақалаларда көтерілген және талданған мәселелерді атап өткен жөн. жұмыстар.

Түйін сөздер: Central Asian Survey; тарихнама; Орталық Азиятану; зерттеу тенденциялары.

M. Akulov

Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan

Trends in Western Historiography of Central Asia: A case of “Central Asian Survey”

Abstract. The article is devoted to the study of the main trends in Western Central Asian studies over the past 40 years. As a model for tracking the above trends, there was used authoritative foreign academic journal «Central Asian Survey». As a rule, there were published advanced ideas, concepts, and results of the latest research. Respectively, the review of the works presented in it can claim to be representative of the scientific industry in general.

In general, the article demonstrates the fundamental transformations in Western Central Asian studies that occurred after 1991, as a result of the collapse of the USSR, the fall of the Iron Curtain, and the corresponding changes in the research field, which faced the need to revise the paradigms that existed at that time and, in

general, the tasks of the period of the Cold War, the «archival revolution» and, in fact, a new era in historical research, «post-communism», which made possible various forms of intellectual exchange for researchers from previously opposed camps. Among the historiography on the history of the region analyzed in the article. Studies that consider the history of the region over the past few centuries through the prism of Russian expansionism stand out. In addition, the article focuses on works in which an attempt is made to go beyond the conceptual framework of previous studies (in particular, the “totalitarian school”). It is also worth noting the questions of the formation of a single Soviet people and the Soviet national policy in the region, ethnic thinking, as well as the evolution of the administration of tsarist Russia in the region, raised in the papers cited and analyzed in the works.

Keywords: Central Asian Survey; historiography; Central Asian studies; research trends.

References

- Buttino M. Revoljucija naoborot. Srednjaja Azija mezhdu padenijem carskoj imperii i obrazovanijem SSSR [Revolution in reverse. Central Asia between the fall of the tsarist empire and the formation of the USSR], (Zvenya, Moscow, 2007, 447 p.), [in Russian].
- M.K. Koigeldiev. Stalinizm i repressii v Kazahstane 1920-1940-h gg. [Stalinism and Repression in Kazakhstan in the 1920s-1940s], (Iskander, Almaty, 2009, 448 p.), [in Russian].
- Trepavlov V.V. Jetnicheskie jelity v nacional'noj politike Rossii [Ethnic Elites in Russian National Politics], (Center for Humanitarian Initiatives, Saint-Petersburg, 2020, 478 p.), [in Russian].
- Bailey S. “Wild Countries” of Central Asia: Ethnography, Science, and Empire in Imperial Russia, (Academica Press, Washington, 2009, 300 p.).
- Beissinger M. The Persisting Ambiguity of Empire, Post-Soviet Affairs. 1995. No.11(2). P. 149-184.
- Bodger A. Abulkhair, Khan of the Kazakh Little Horde, and His Oath of Allegiance to Russia of October 1731, The Slavonic and East European Review. 1980. No. 58 (1). P. 40-47.
- Conquest R. Stalin: Breaker for Nations (Weidenfeld and Nicolson, London, 1991, 346 p.).
- D'Encausse H.C. Réforme et Révolution Chez les Musulmans de l'Empire Russe (Presses de la Fondation national des sciences politiques, Paris, 1966, 312 p.).
- Edgar A.L. Tribal Nation: The Making of Soviet Turkmenistan (Princeton University Press, Princeton, 2006, 320 p.).
- Edgar A.L. Marriage, Modernity, and the ‘Friendship of Nations’: Interethnic Intimacy in Post-War Central Asia in Comparative Perspective”, Central Asian Survey, 2007. No. 26 (40). P. 581-599.
- Fitzpatrick S. Impact of the Opening of Soviet Archives on Western Scholarship on Soviet Social History. The Russian Review. 2015. No. 74 (3). P. 377-400.
- Friesen L. Rural Revolutions in Southern Ukraine: Peasants, Nobles, and Colonists, 1775-1905 (Harvard Ukrainian Research Institute, Cambridge, 2008, 325 p.).
- Gerasimov I. The Great Imperial Revolution, Ab Imperio. 2017. No. 2. P. 21-44.
- Haugen A. The Establishment of National Republics in Soviet Central Asia (Palgrave MacMillan, Basingstoke, 2003, 276 p.).
- Hirsch F. Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union (Cornell University Press, Ithaca, 2005, 392 p.).
- Kappeler A. The Russian Empire: A Multiethnic History (Pearson Education, New York, 2001, 480 p.).
- Kassymbekova B. Humans as Territory: Forced Resettlement and the Making of Soviet Tajikistan, 1920-38, Central Asian Survey, 2011. No. 30 (3-4). P. 349-370.
- Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia (University of California Press, Berkeley, 1998, 400 p.).
- Khalid A. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR (Cornell University Press, Ithaca, 2015, 444 p.).
- Khlevnuk O. The Objectives of the Great Terror, 1937-1938, Soviet History, 1917-1953: Essays in Honour of R.W. Davies. MacMillan Press, London, 1995. P. 158-176.
- Levi S.C. The Indian Diaspora in Central Asia and Its Trade, 1550-1900 / S.C. Levi. – Leiden: Brill, 2002. – 266 p.
- Levi S.C. The Bukharan Crisis: A Connected History of 18th century Central Asia (University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2020, 208 p.).

Martin T. Modernization or Neo-Traditionalism? Ascribed Nationality and Soviet Primordialism, Russian Modernity: Politics, Knowledge, and Practices, Palgrave Macmillan, London, 2000. P. 161-182.

Martin T. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939 (Cornell University Press, Ithaca, and London, 2001, 528 p.).

Morrison A. Stalin's Giant Pencil: Debunking a Myth About Central Asia's Borders, Available at: <https://eurasianet.org/stalins-giant-pencil-debunking-a-myth-about-central-asias-borders>. (accessed 13.02.2022).

Morrison A. The Russian Conquest of Central Asia: A Study in Imperial Expansion, 1814-1914 (Cambridge University Press, Cambridge, 2021, 614 p.).

Olcott M. The Kazakhs (Hoover Institute Press, Stanford, 1987, 341 p.).

Palko O. Debating the Early Soviet Nationalities Policy: The Case of Soviet Ukraine the Fate of the Bolshevik Revolution: Illiberal Liberation, 1917-1941, Bloomsbury Academic, London, 2020. C. 157-172.

Pipes R. The Formation of the Soviet Union: Communist and Nationalism 1917-1923 / R. Pipes. (Harvard University Press, Cambridge, 1964, 365 p.).

Sabol S. The Creation of Soviet Central Asia: The 1924 National Delimitation, Central Asian Survey. 1995. No.14 (2). P. 225-241.

Sabol S. Kazakh Resistance to Russian Colonization: Interpreting the Kenesary Kasymov Revolt, 1837-1847, Central Asian Survey. 2003. No. 22 (2-3). P. 231-252.

Saray M. The Russian Conquest of Central Asia, Central Asian Survey. 1982. No.1 (2-3). P. 1-30.

Sultangalieva G. The Role of the Pristavstvo Institution in the Context of Russian Imperial Policies in the Kazakh Steppe in the Nineteenth Century, Central Asian Survey, 2014. 33 (1). P. 62-79.

Sunderland W. Taming the Wild Field: Colonization and Empire on the Russian Steppe (Cornell University Press, Ithaca, 2005, 264 p.).

Suny R., Kivelson V. Russia's Empires (Oxford University Press, Oxford, 2016, 420 p.).

Thomas A. Nomads and Soviet Rule: Central Asia Under Lenin and Stalin (Bloomsbury Academic, London, 2016, 272 p.).

Werth P. 1837: Russia's Quiet Revolution (Oxford University Press, Oxford, 2021, 240 p.).

Сведения об авторе:

Ақұлов Михаил – Ph.D., ассистент-профессор, Назарбаев университет, пр. Кабанбай батыра, 53, Астана, Казахстан.

Akulov Mikhail – Ph.D., assistant professor, Nazarbayev University, 53 Kabanbai batyr ave., Astana, Kazakhstan.

The processes of adaptation of Koreans in Kazakhstan at the end of the XIX-XXth centuries

Yerlan K. Dzhiyenalyev¹, Bulbul Shaken^{2*}

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

***Corresponding author:**

agazhai_altai@mail.ru

¹ <https://orcid.org/0000-0002-4642-033X>

² <https://orcid.org/0000-0002-4157-3302>

DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-3-21-38

Abstract. The relevance of the research is determined by the development and formation of the Korean diaspora in Kazakhstan in the 19-20th centuries which has become a stable component of the demographic, socio-economic, political, and cultural life of the republic, showing an example of a successful adaptation of an ethnic group in a foreign cultural environment. While studying the presented problem, we relied on works and documents, having studied which we were able to trace the processes of resettlement and adaptation of Koreans on the territory of Kazakhstan. The article highlights the stages of resettlement and adaptation of Koreans in Kazakhstan in the pre-revolutionary era, in the early years of Soviet power, during the deportation period in 1937-1938, and in the post-war years. Along with the stages of resettlement and the number of migrants, the types of adaptation are described in detail: economic, social, and cultural. The process of development of agriculture by Koreans in Kazakhstan, in particular rice farming, as well as fishing, is shown. Household adaptation is described in detail, which provided for the construction of dwellings adapted to the natural and climatic conditions of Kazakhstan, and the creation of Korean settlements. Attention is also paid to cultural and educational adaptation: the emergence of schools and other educational institutions, theaters, and the development of literature and periodicals. The socio-cultural relations of migrants with the indigenous population are highlighted. In conclusion, the conclusion is presented that, despite various historical events, Koreans were able to adapt to local conditions and actively engage in creative work for the development of Kazakhstan. When studying the history of the formation and development of the Koreans of Kazakhstan at the end of the 19-20th centuries, and the peculiarities of its cultural and social development, it is necessary to consider the basic layer of mentality that developed in the historical conditions of the former places of residence, as well as the ideological traits acquired in the tsarist and Soviet times. The Korean diaspora of Kazakhstan in the process of its development and formation at the end of the 19-20th centuries turned into a stable component of the demographic, socio-economic, political, and cultural life of the republic, showing an example of the successful adaptation of an ethnic group in a foreign cultural environment. The materials are of practical value since the application of this experience by the government will undoubtedly become the basis for practical application in the field of creating an atmosphere of interethnic harmony.

Keywords: Korean; tsarism; adaptation; migration; colonization; deportation; ethnicity; rice farming; diaspora; fishing; resettlement.

Received 11 March 2022. Revised 15 March 2022. Accepted 31 July 2022. Available online 30 September 2022.

For citation:

Dzhiyenalyev Y.K., Bulbul Sh.. The processes of adaptation of Koreans in Kazakhstan at the end of the XIX-XX centuries // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. – Vol. 140. – №. 3. – P. 21-38. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-21-38

Для цитирования:

Джиеналиев Е.К., Бұлбұл Ш. Процессы адаптации корейцев в Казахстане в конце XIX-XX вв. // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2022. – Т. 140. – №. 3. – С. 21-38. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-3-21-38

Introduction

The modern development of the Republic of Kazakhstan in the conditions of sovereignty is extremely relevant to the study of historical science of topics that until recently remained little explored, among them is the adaptation of ethnic groups in the 19-20th centuries. The relevance of its study is due to several factors.

Firstly, the complex geopolitical situation in the world, one of the reasons for which is the deterioration of interethnic relations, due to the weak adaptation of ethnic groups in several multinational states and often the reactionary policies of governments in this area.

Secondly, the formation of the republic on the path of sovereign development contributed to the awakening of the national consciousness of the peoples of Kazakhstan, the basis of which is the knowledge of history, including the adaptation of ethnic groups.

Thirdly, interethnic harmony is an invaluable asset of Kazakhstan. To further consolidate the ethnic groups living in the republic, in the name of civil peace, it is important to study both the origins of the formation and the climatic, economic, household, and cultural adaptation of ethnic groups that led to interethnic harmony in society. Their history shows that the stability of these relations is based on mutual understanding with the indigenous population. The Kazakhs, who experienced all the hardships of the colonial regime, treated the peoples who moved here, who by the will of fate found their homeland on the Kazakh land, preserved their identity, with their characteristic kindness and traditional hospitality.

Fourth, no less important is the problem of the formation of citizenship, Kazakh patriotism, the core of which is the unity of all ethnic groups

of Kazakhstan, their awareness of unity, and responsibility for the development of a common Homeland.

Koreans are an example of the successful adaptation of ethnic groups to a foreign cultural environment. Most of them found themselves unwillingly on the territory of Kazakhstan in the 19–early 20th centuries. they were able to undergo climatic, economic, household, and cultural adaptation and became part of a multinational society and contribute to the development of the Republic of Kazakhstan.

Materials and methods

While studying the presented problem, we relied on works and documents, having studied which we were able to trace the processes of resettlement and adaptation of Koreans on the territory of Kazakhstan. Important sources for us were materials from the State Archive and the archive of the President of the Republic of Kazakhstan, the city of Nur-Sultan, and published in various collections of documents, the information provided by the Korean center of the Assembly of People of Kazakhstan, as well as website resources where there is a large layer of information about this problem. The following methods of scientific research were used in the preparation of this publication: a case study (method of specific situations), including analysis and synthesis of information, revealing patterns, interrelation, and interdependence of processes; as well as the method of analogy, which requires the establishment of similarities in some aspects, properties, and relationships between non-identical objects of research, on the basis of which we drew the appropriate conclusions. Bibliometric quantitative methods were also used, with the help of which the structure, dynamics,

and interrelations of various phenomena in the field of library, information, and documentation activities are studied. Content analysis is one of the bibliometric methods used by the author when writing this article. It was used to study significant arrays of documents works of the press, normative-official, accounting, and other documentation. In the texts of the documents, some semantic units ("observation units") were distinguished, which were the authors and titles of works, the type of publication, the date of issue, etc. A careful calculation of the identified units and the frequency of their use, with mandatory consideration of the estimates that are given to them in the texts, allowed us to identify trends in the development of various phenomena: information interest of various groups of users to certain types, genres of documents, the level of information culture, the effectiveness of methods of working with consumers of documentary information, etc. Scientometric methods were also used for quantitative studies of the structure and dynamics of arrays and flows of scientific information.

Discussion

The historiography of the history of the Korean ethnic group of Kazakhstan is extensive. The first official data on the stay of Koreans in the region were recorded in the first General Population Census of the Russian Empire in 1897.

The literature on the history of the Korean ethnic group in Kazakhstan is numerous. Back in Soviet times, V. Tsoi (Tsoi, 1985: 23) and G. Kim (Kim, 1990: 25) defended their dissertations on the history of socio-cultural development of Koreans in Kazakhstan. G.N. Kim also studied the development of the education of Koreans in Kazakhstan (Kim, 2000: 356).

Published for many years, "News of Korean Studies in Central Asia" is a serious scientific publication demonstrating the development of Korean studies in one of the regions with the largest Korean group. The works of R.K. An (An, 2018: 24), V.N. Khan, P.M. Chernysh (Chernysh, Khan, 2000: 298), B.V. Lee (Lee, 2008: 123), and other authors are devoted to the history of the

Koreans of Kazakhstan, the development of education, traditions, and customs of the Korean people.

A comprehensive approach to the study of the deportation of Koreans was laid down by the famous Kazakhstan historian G.V. Kan. Since the beginning of the 90s of the 20th century, the works of G.V. Kan "Koreans of Kazakhstan" and "History of Koreans of Kazakhstan" are known, which are written on the basis of large documentary material of the Central State Archive of Kazakhstan and reveal the tragic pages of the history of the Korean ethnic group. (Kan, 1994: 212), (Kan, 1995: 208).

He also wrote general essays on the history of the Korean people in Kazakhstan, as well as textbooks, and books intended for the younger generation (Kan, 1997: 160), (Kan, 2001: 223), (Kan, 2006: 128), (Kan, 1994: 178).

Many general and special works are devoted to the history of deported Koreans. In the works of M.K. Kozybayev and K.S. Aldazhumanov (Kozybayev, Aldazhumanov, 1997: 128), M.K. Kozybayev (Kozybayev, 1998: 155), E.K. Aldazhumanov (Aldazhumanov, 1997: 116), deportation was assessed as the gravest crime of the totalitarian regime.

Anniversary editions dedicated to the activities of the Association of Koreans of Kazakhstan, the 70th anniversary of the Koreans in Kazakhstan have been published. In different years, works devoted to the development of television and Korean theater have been published. The books contain essays about outstanding representatives of the Korean ethnic group, and ordinary workers who work for the common good of the country – the Republic of Kazakhstan (Tshai, 2000: 98).

In the context of the actualization of the study of the state language in the Republic of Kazakhstan, which is recognized as an important consolidating factor of the unity of the people of Kazakhstan, the experience practiced by different ethnic groups is interesting. To this end, in 2010, the academy of science undertook a study of the experience of language policy among the Koreans of Kazakhstan. The results collected in the Analytical Report showed the effectiveness of existing practices, on the other hand, made it possible to identify problematic points.

Despite the large source material on the Koreans of Kazakhstan, they do not sufficiently cover the processes of their adaptation to new conditions. It is necessary to further study the economic, social, cultural, and psychological adaptation of the Korean population both during the period of tsarist exile and during forced deportation on the eve of World War II.

Results

The process of resettlement and adaptation of Koreans to the territory of Kazakhstan can be divided into 3 stages:

1. At the end of the 19th - beginning of the 20th centuries.
2. In the 20s of the 20th century
3. Deportation in 1937-1938
4. 40-80s of 20th century and during the period of independent Kazakhstan.

The first Koreans appeared on the territory of the Russian Far East in the 50s-60s of the 19th century. Unbearably difficult economic and political conditions in Korea: high taxes, cruel exploitation of the landowners, the oppression of usurers, and mass poverty forced the people, especially its poorest part, fleeing starvation, to seek refuge in Primorye. The tsarist authorities kindly accepted the settlers, endowed them with land, and exempted them from taxes and duties. They needed an able-bodied population on the outskirts of the empire. Soon the Koreans appeared in Siberia, and at the end of the 19th-beginning of the 20th century in the north-east of Kazakhstan.

According to the first general census of the population of the Russian Empire in 1897, Koreans lived in the Semirechensk region – 11 people, of which 5 were men and 6 were women, including 3 men and 2 women in the Vernensky district, 1 man in the city of Verny (now Almaty), 1 man and 3 women in the Dzsharkent district, 1 woman in the city of Zharkent. In the Syrdarya region in the city of Aulie-Ata (now the city of Taraz) there lived 1 male Korean, in the Perovsky district (now the Kzyl-Orda region) also 1 Korean. 5 Koreans lived in the Akmola region – 4 women and 1 man (The first general census of the

population of the Russian Empire in 1897).

In 1904-1905, during the years of the Russo-Japanese War, hundreds of Koreans, by order of the tsarist authorities, were forcibly evicted from the Far East to the deep provinces of Russia under police supervision. They were evicted to Tomsk, Perm, Penza, and other cities and provinces close to, and directly bordering Kazakhstan, and also transported along the Trans-Siberian Railway, passing through Kazakhstan. Therefore, it is no coincidence that some of them settled in Kazakhstan.

The Koreans worked mainly at day jobs: they also traded in tents for all sorts of trifles, paper flowers, tobacco products, etc.; among them were hairdressers, stuffers of cigarettes, cigarettes, other handicraftsmen, etc. Popular among them was the Korean laundry in Omsk, Semipalatinsk, Tomsk, and Ishim. Here, Koreans not only washed and ironed clothes but also were the owners of these establishments. In the special cards of their records in the internal affairs bodies, the vast majority of them say that they work honestly, nothing reprehensible is noticed behind them, they completely provide their lives and the lives of their families with their work, they got used to Russian living conditions.

Korean immigrants mastered the Russian language, but as a rule, they could not read and write. Many of them were “enlightened in holy baptism” and converted to Orthodoxy. G. Kan gives the Russian names of baptized Koreans who lived in Kazakhstan at the beginning of the 20th century: Yu-On-Po – Vladimir Rafailovich, Kim-Chu-I – Fyodor, Chan-Hani – Alexander Litvinov, Bak-Po-Shi – Vasily, Kisi-Ne-Pek – Vasily Nikolaevich Pikhtovnikov (Kan, 2006: 128).

There were facts when official authorities began to oppress such Koreans, for example, accusing them of unreliability, they argued that they belong to the Orthodox faith. So, a Korean from the An-Akmola region was accused of political unreliability, to which he told the head of the gendarme department that he was in holy baptism Savrasov Alexander Romanovich, and his successor at baptism, that is, the godfather, was the mayor of Chita, Roman Mikhailovich Savrasov himself. (Kan, 2006: 44).

The Koreans of Kazakhstan of that period had both mono-ethnic and multi-ethnic marriages. In a mono-ethnic marriage, often one of the family members converted to Orthodoxy.

The second category of family lifestyle included Koreans who married Russians. Below G. Kan gives an example of a Korean Cho-Kim-Piri, born in 1877 (born in Seoul). On September 2, 1909, in Omsk, as a parish of the Grado-Omsk Elijah Church, he married with his first marriage to a philistine girl Natalia Nikolaevna Tukmacheva, 29 years old. They had a daughter, Ekaterina, born November 15, 1909 (Kan, 2006: 45).

And finally, the third category included those who simply cohabited with locals. For example, the Korean Kim-In-Su in the city of Omsk in Lunev's house cohabited with a peasant woman, Augusta Vasilievna Ryabkova (Kan, 2006: 46).

In the first years of Soviet power, Koreans continued to migrate to Kazakhstan in small groups. The Bolsheviks, who seized power in Russia in 1917, continued the colonial policy of the tsarist government to assimilate small ethnic groups. In 1921, the future "father of all peoples" Joseph Stalin offered the following definition of this term: "...Separate fluid national groups [...] interspersed in other-national compact majorities and in most cases do not [...] have a defined territory" (Denninghaus, 2022: 10).

According to the data of the first all-Union Population Census of 1926, at that time some Koreans lived in the Akmola, Semipalatinsk, and Syrdarya regions (All-Union population census of 1926: 16-35).

In 1928, about 300 Korean rice growers were invited to Kazakhstan to share their rich experience in rice cultivation. 70 families arrived in the Semirechensk province and organized the Korean Agricultural Labor Artel «Kazakh Rice» (GAO AO, 78).

And the fact that Kazakhstan became the most rice-growing region of the USSR was a great merit of these "first virgin lands" of the 20s. A couple of years later, rice growers who had developed the Karatal massif in the Alma-Ata district began to send seeds of a crop rare for Kazakhstan and recommendations for its cultivation to other

regions of the republic (Without anger and sorrow (On the Koreans of the Aral Sea region), 2003: 125).

The largest flow of resettlement of Koreans to Kazakhstan relates to the deportation of 1937-1938.

Under the conditions of the totalitarian regime and the threat of the Second World War, the leadership of the Union of Soviet Socialist Republics pursued its domestic and foreign policy in accordance with Stalin's thesis that with the development of the construction of socialism, the class struggle within the country and abroad intensifies. This thesis gave a start to mass terror throughout the country, and it directly affected the Koreans. The Koreans, who lived on the eastern borders, became hostages of the policy of the Soviet state, which began to strengthen its borders along the entire perimeter. The government of the Union of Soviet Socialist Republics, assessing the situation in the Far Eastern Territory, decided that with the deterioration of relations with Japan, the Koreans posed a certain threat and, on the whole, an unreliable mass, easily influenced by Japanese espionage. In such a situation, the country's leadership takes a tough decision to strengthen the borders in the spirit of a totalitarian regime, starting a policy of eviction of certain peoples from the border areas into the interior of the country. To eliminate the threat of betrayal, the Koreans were resettled in Kazakhstan, which was located thousands of kilometers away. from the Far East and made it possible to disperse the Korean ethnic group over vast territories.

In addition, the Stalinist government, by this criminal act, planned to restore the population at least partially, as well as revive agriculture and create new branches of agriculture in the regions of Kazakhstan destroyed by forced collectivization and mass famine.

The deportation of Koreans was a planned, organized, and carefully controlled large-scale action of the totalitarian regime, which first tested the mechanism of mass forced migration.

To justify the illegal deportation of the Koreans, shortly before it began, the propaganda machine began to work at full capacity, fueling the atmosphere of spy mania.

In April 1937, the central party organ Pravda published publications about Japanese espionage in the Soviet Far East, which indicated that Japanese spies were operating in Korea, China, and the Soviet Union, using the Chinese and Koreans for espionage, masquerading as locals.

To deport Koreans without hindrance, the totalitarian regime deprived them of recognized leaders and leaders. In the depths of the People's Commissariat for Internal Affairs, the "Korean Regional Insurgent Center" was fabricated, which allegedly was preparing an armed uprising to tear the Far East Territory from the Union of Soviet Socialist Republics. Before and during the deportation, about 2500 Koreans were arrested and repressed (Without anger and sadness (On the Koreans of the Aral Sea region), 2003: 30).

Legally, their deportation was formalized in two well-known decrees: August 21, 1937 – Decree of the Council of People's Commissars of the Union of Soviet Socialist Republics and the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks No. 1428-326 "On the eviction of the Korean population of the border regions of the Far Eastern Territory" and Decree of the Council of People's Commissars of the USSR No. 1647-377 "On the eviction of Koreans from the territory of the Far Eastern Territory" dated September 28, 1937 (Yakovlev, Pobol, Polyan, 2005: 904).

The second resolution clearly stated that all remaining Koreans were evicted from the Far Eastern Territory, and the places of their eviction were specified in it: Aktobe, West-Kazakhstan, Karaganda, South-Kazakhstan, regions, and Guryev district in the Kazakh Soviet Socialist Republic. Even though specific areas for resettlement were identified, the Koreans were settled throughout Kazakhstan: the state ruled out the possibility of their compact residence.

The deported Koreans experienced indescribably severe trials, and they suffered irreparable material and moral losses. They were arrested and repressed at the places of eviction, along the way in echelons, at new places. There were accidents along the way.

Many were unloaded at small stations, right in the steppe, and left there to settle down. So,

50 Korean families were sent to the Aral region to the "Bugun" fish factory. However, navigation had already been closed, and families had to be accommodated in the homes of residents. 600 people lived in the Collective Farmer's House, 400 in the shipyard club, and 250 people at the railway station until the ice got stronger and the settlers were sent to the island in trucks. And their dugouts and outbuildings hastily adapted for housing were waiting for them.

The first stage of resettlement in the Karatal valley from the Ussuriysk and other regions of the Primorsky territory accommodated 5,000 Korean households, or about 25,000 people (of all ages). In the Karatal region, the Koreans settled in the so-called "points". So, the 1st point was called "Far East", the 2nd – "Frunze", the 3rd – "Maxim Gorky", the 4th point – "Osoaviakhim", etc. (Kahn, 2006: 424).

On February 1, 1938, senior lieutenant of state security Shkele reported to the head of the resettlement department of the People's Commissariat for Internal Affairs of the Union of Soviet Socialist Republics, divintendant Pliner: "According to the census carried out by the resettlement areas, it was established that Korean settlers arrived in Kazakhstan, 20,789 families, 98,454 people. These included:

104 agricultural collective farms – 6175 families, 30856 people;

13 fishing collective farms – 1109 families, 5350 people;

Agricultural workers, individual collective farmers, and individual farmers – 3362 families, 15582 people;

Laborers, including workers of the state word – 3305 families, 15327 people;

Qualified workers – 2470 families, 10782 people;

4 commercial martels – 229 families, 1167 people;

Prospectors – 371 families, 1492 people. Employees – 3248 families, 15047 people" (Without anger and sadness (On the Koreans of the Aral Sea), 2003: 125).

By the Decree of the Council of People's Commissars and the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks

of February 20 and the Council of People's Commissars and the Central Committee of the Communist Party of Bolsheviks of March 3, 1938, they predetermined the geography of the settlement of Korean migrants in the republic. According to the reports of the regional executive committees, as of December 1, 1938, 18,525 Korean households were settled as follows:

Alma-Ata - 4191
Kyzyl-Orda - 7613
Karaganda - 1225
Aktobe - 758
Guryevskaya - 1075
North Kazakhstan - 778
West Kazakhstan - 512
South Kazakhstan - 1269
Kostanay - 1040

As of December 1, 1938, 57 Korean collective farms were formed in the Alma-Ata and Kyzyl-Orda regions. Almost half of them (26) are in the Kyzyl-Orda region (Chernysh, Khan, 2000:105).

The North Kazakhstan region was not included in the list of those regions that were identified as places of settlement of Koreans. Nevertheless, in October 1937, "2300 resettlement households" arrived in the North Kazakhstan region (North Kazakhstan State Archive. F. 22. Op. 2. D. 31. L. 425).

Here, most of the Koreans were accommodated in the region in those areas where there were labor settlements of Poles and Germans expelled from Western Ukraine, where they already had experience working with immigrants. In general, this nature of the placement of Koreans can be explained by the fact that taking into account the current situation, it was easier for local authorities to exercise control and supervision functions over this population. The rest settled in all the remaining areas, which meant their dispersion throughout the region. Thus, when placing Koreans in the region, they took as a basis the criterion that made it possible to control and manage all those deported to the region.

The first and most difficult for the deported Koreans was climate adaptation. People had to get used to the new natural conditions, do a huge job of building their own housing and industrial premises, irrigation facilities, and prepare fields, and rice paddies.

But people had to get used to the new climatic conditions, do a huge job of building their own housing and industrial premises, irrigation facilities, and prepare fields, and rice paddies. In Kazakhstan, Koreans found themselves in different natural and climatic environments. The coastal monsoon climate of the Far East differed from the sharply continental climate, with hot summers, harsh winters, abrupt transitions from heat to cold, and dry, with a predominance of northern and northeastern winds, the climate of Kazakhstan. In addition to the stress of resettlement, in Kazakhstan, Koreans also found themselves in a different ethnic-economic, socio-cultural, and linguistic environment. It was also tragic that as a result of the deportation, the Far Eastern Koreans were finally torn off and isolated from their historical homeland, Korea, for many years.

A particularly difficult situation developed in the area of the Aral Sea, here even the People's Commissariat for Internal Affairs workers themselves reported to Alma-Ata: "Horses can't stand it, send oxen" (Without anger and sadness (On the Koreans of the Aral Sea region), 2003: 125).

On October 24, 1939, the collective farmers of the collective farm "Ekpendy" of the Kum-Aral village council of the Yany-Kurgan district of the Kyzyl-Orda region sent a collective letter to the Chairman of the Council of People's Commissars of the Kazakh Soviet Socialist Republic. They wrote that they were settled on a plot where there was no irrigation water, in 1939 they sowed 50 hectares with wheat, and harvested only 13 centners. grains. Further, the letter said: "For two years from spring to autumn, the collective farmers exhausted themselves by digging ditches by hand, but still they were left without bread. Collective farmers and their children are starving. Many students have stopped even going to school, there is no food, no shoes, no clothes. They sit naked and hungry. There is no hope for the future" (Without anger and sadness (About the Koreans of the Aral Sea region), 2003: 87).

It was difficult for the settlers to get used to the new conditions. Another area of social security for Koreans – medical care was also

unfavorable. There were a lot of lice among the settlers. Food was scarce, in Selpo's stalls there was a very limited assortment of food, and there was not enough meat and vegetables. The absence of these products, especially vegetables, contributed to the development of scurvy. The migrants of the North-Kazakhstan, Guryev, Kyzyl-Orda, and Alma-Ata regions were ill with scurvy. In addition to scurvy, were common: typhoid fever, hemocolitis, diphtheria, measles, and other infectious diseases (Kahn, 1994: 212).

Almost all infectious and catarrhal diseases raged among Koreans: influenza, bronchitis, otitis media, pneumonia, typhoid fever and typhus, cholera, dysentery, scarlet fever, measles was especially common among children, scurvy also raged, due to a lack of vitamin C and generally poor nutrition. Hepatitis outbreaks were frequent, and patients with syphilis were observed. In addition, the Koreans were settled in the Aral, Kazalinsky, and Dengiz regions, affected by leprosy. Due to the lack of baths, lice began among the Koreans.

In the spring of 1938, after wintering in dugouts, many, especially the elderly and children, suffered from scurvy, night blindness, the consequences of vitamin deficiency, and unusual food. And then typhoid fever broke out. Local authorities took all measures to eliminate diseases. Dried vegetables were delivered to the stores, and doctors conducted door-to-door rounds. Medical care has been improved.

The 1939 population census speaks of the plight of the settlers. She gives out that out of every thousand Koreans, 42 people died. Child mortality was 200 per thousand. It turns out that every fifth child died. Reports of health authorities on mass outbreaks of acute intestinal diseases and scurvy among migrants have been preserved. Although emergency measures were taken - the necessary drugs and equipment were allocated from the epidemiological fund, and tents were deployed in places - they were often late (Without anger and sadness (On the Koreans of the Aral Sea region), 2003: 125).

But life went on, and the Koreans, steadfastly, courageously and with dignity enduring the trials that fell to their lot, settled down in their

new homeland. The resettlement of Koreans in Kazakhstan made it possible, first of all, to significantly increase agricultural production here.

Undoubtedly, the help of local residents played a huge role in the survival of Koreans and other deported peoples, who, despite their difficult situation, shared their last piece of bread with them.

Relations between the local population and visitors did not always develop well. Shortly before these events, the Kazakhs, who survived a terrible famine, were themselves in a difficult situation. Therefore, some representatives of the autochthonous population were hostile to the forced migrants. The secretary of the regional committee of the party, Babkin, at a meeting of the organizing bureau in the same Chilean region, urged the communists "to wage a stubborn struggle against the anti-Soviet mood and the class enemy, who are now using the method of setting the Kazakhs against the Koreans and vice versa. This is the work of the class enemy. The task of the party organization is to follow "the enemy's sortie and educate people in the Soviet spirit, to pursue a policy of friendship between peoples" (Kim, 1999: 392).

But these were mostly isolated cases, and in general, the relationship between the Koreans and the local population was good.

As G.V. Kan in the book "Koreans of Kazakhstan",... "according to the laws of the development of nature and society, a person, as a unity of natural and social, inevitably integrating to it, bearing its external and internal attributes, in turn introducing creativity into it. And the answer to the question "how did the forcibly displaced people manage not only to survive in those difficult years but also to maintain their creative potential?" lies precisely in the fact that he found himself in an environment that was close and understandable to the troubles of the Koreans" (Kang, 1994: 33).

This is very fair, because both Kazakhs and other nationalities, whose representatives already lived in these parts, themselves drank plenty of grief and were ready to share the last piece of bread with their newly found brothers, to give shelter in their wretched dwelling.

Z. Kim recalled: "Shepherds supplied the settlers with dung, which none of the Koreans had any idea about before, shared milk and meat, treated them with Kurt. I remember only yellowish-white pellets of tart-salty Kurt, which seemed to us, children, sweeter than candy, acrid smoke that covered our eyes..." (Kan, 2001: 61).

The migrants who survived the horrors of deportation are unanimous in one thing: the good-heartedness, compassion, and disinterested help of the Kustanai people helped them to withstand the disaster. Koreans at first huddled with Kazakhs, Ukrainians, Russians, and Germans.

Kan Cher Tyun, a member of the collective farm "III International" recalls: "At the end of September 1937, we arrived at the Dzhusaly station, where we were dropped off. That year melons and gourds were well harvested, the locals greeted us cordially, as if they were good guests, treated us to melons and watermelons, brought food" (Chernysh, Kan, 2000: 40-41).

Domestic adaptation at the beginning was also very difficult. Most collective farms arrived in Kazakhstan without any equipment. In the hands of the collective farmers were only certificates of property handed over to the state. Together with the collective farmers, they brought in workers, employees, and intelligentsia of various professions and qualifications. But no one needed these people. Even the artisans who arrived with their equipment did not immediately find work, although sewers, bakers, hairdressers, shoemakers, watchmakers, carpenters, and metalworkers could start work almost immediately. The issues of employment of teachers and doctors were not always promptly resolved.

Only on March 13, 1938, the decision for the Kyzyl-Orda region "On the resettlement and economic organization of Korean settlers in the Kyzyl-Orda region" was adopted.

According to it, "7457 resettlement farms located in the Kyzyl-Orda region were arranged in the following order: a) 3386 farms of collective farmers and workers as independent collective farms and 2241 farms of collective farmers and workers in the order of additional settlement in the collective farms of the region on the basis of

rice growing, grain and garden crops, fishing and industrial cooperation; 400 families of workers and employees at enterprises and institutions of the city of Kyzyl-Orda. (Without Anger and Sorrow (On the Koreans of the Aral Sea Region), 2003: 33).

In Kazakhstan, Koreans were brought to unprepared places of settlement, they were placed in warehouses, barns, stables, pigsties, abandoned mosques, clubs, railway buildings, schools, sheds, other outbuildings, and even in the building of a former prison. In the Kyzyl-Orda region, the outside air temperature was kept within 10-18 degrees below zero. The building of the former club of printers, where up to 150 people were accommodated, could collapse at any moment, as the special technical commission admitted.

The temperature inside the premises of other buildings was also very low and did not exceed 4-6 degrees Celsius, and in some, like the mosque, below zero (Kan, 1995: 103).

Those who did not get even such premises dug dugouts for themselves in an open field. Let me remind you that it was October, November 1937, and harsh winter is ahead.

Initially, adobe houses without foundations and "layer-turf houses" were built for Koreans. Especially for the settlement of Koreans in Kazakhstan, the Spetsstroy office was created, it was also called the Office for the Construction of Korean Villages.

Kan P.P. talks about the housing and household adaptation of migrants: "New settlers were temporarily placed in Kazakh yurts, offering everyone to dig dugouts for housing. Most dugouts were about 5x4 meters in size, and about two meters high. The ground was sandy, so digging wasn't exactly difficult. The collective farm allocated some timber for the construction of a roll on the roof of the dugout and equipment for bunks for sleeping, as well as reed mats for the roof. Then clay was brought near each dugout, which was used to coat the reed mats of the roof. In conclusion, stove-makers went around all the dugouts, arranging small stoves inside, the chimneys of which were taken out, as it were, from underground.

From the available boards, bunk beds were knocked down along three walls, and a small table was arranged in the middle. The walls and floor were earthen. Quite a bit of time passed, about 15-20 days, and 60 dugouts appeared on a completely empty place, which was settled by "new settlers", the yurts were collected and taken away. We had to spend the winter in these dugouts, so we had to deal with the preparation of dung fuel" (Kan, 1994: 178).

The settlers brought wood, lumber, glass, nails, and paint. The state allocated loans, and the cost of materials was reimbursed by transfer. The rest was taken underfoot: they made adobe and mud bricks from local clay, mowed reeds for roofs, and built a primitive brick factory. And although all the work on the construction sites was carried out manually, there was no idea about any construction equipment, delays were not allowed. In all collective farms, construction went on without stopping for two years. By the autumn of 1939, the collective farm settlement was pleasing to the eye: straight streets of semi-detached residential buildings, shops, paramedics, and most importantly, a brand new school was ready for the start of the new academic year (Kim, Kozybaev, 2001: 240).

Not all Koreans were able to adapt to the climate of the places of deportation. They began to leave these territories without permission and migrate to other regions of Kazakhstan, as well as to other republics of Central Asia, in particular to Uzbekistan.

Already in the winter of 1938, messages began to arrive in Alma-Ata from almost everywhere: "Massive administrative migration of Korean households is noted", "tell us where and the reasons for the flight of Korean migrants", "despite the fact that the heads of the party, Soviet and economic organizations have repeatedly made trips for the purpose of agitation and explanatory work among the Korean population, these events they don't help, and people's movements don't stop" (Central State Archive of Republic of Kazakhstan. F.1481. op.10. D. 13. P. 74-97).

The main reason for the unauthorized resettlement of the Koreans was the desire

to simply survive, to save their families and children.

In the field of economic adaptation, the Koreans showed miracles of adaptation to new living conditions. In regions where there was a large amount of precipitation, the summer was damp, the soil was clayey, and the Koreans sowed bread in beds, which protected the grain from excess moisture and spoilage since the furrows between the beds played the role of drainage. Therefore, the Korean fields were not afraid of either dampness or fungus and gave large yields.

The development of rice growing in Kazakhstan is directly connected with the Koreans. The deported Koreans created blooming oases in the bare steppe with their own hands. Each weaving, each hectare, cages, checks, canals, and ditches, processed by hand with chekmens and shovels, were abundantly watered with the sweat of superhuman efforts.

In 1938, 3,000 families of Koreans were settled on the lands of the former Karatal rice state farm, and 15 independent Korean rice collective farms were formed. They competently organized rice cultivation, and on October 8, 1938, in Kazakhstan, rice cultivation began to be singled out separately in the plans of the government. (Association of Koreans of Kazakhstan 10 years, 2000: 346).

In the Karatal valley, each collective farm was allocated a plot of land with a size of 25 acres, in addition, it was allowed to cultivate empty land near the village. Many villagers started a personal plot on which they grew corn and potatoes. There were outbuildings in the courtyard of the houses: a barn, a cellar, a poultry house, a pigsty, and stables where horses and donkeys were kept (Em, 2003: 89).

According to the state plan, in the first spring of their stay on Kazakh soil, only independent Korean collective farms were to sow 26,860 hectares of arable land with grain, horticultural and melon, and industrial crops. And in 1939 they had already sown 38,482 hectares; there were 104 livestock farms on Korean collective farms. In 1940, only in one Kyzyl-Orda region, the Koreans sowed 25,026 hectares with spring crops (Kan, An, Kim, Men, 1997: 63-64).

In the North Kazakhstan region, the resettled Korean collective farms consisted of a small

number of households, therefore, in order to strengthen their economic structure, they were merged, as a result of which 4 large collective farms were formed. The remaining 202 Korean farms were placed as follows: "In the village of Arkhangelsk, near the city of Petropavlovsk, on the lands of the main children's regional hospital, another 1 Korean collective farm was set up - Krasny Vostok with 123 farms - 570 people, 39 Korean farms were arranged in existing collective farms and 40 farms were employed by the new machine-technological station. Organized collective farms of the Koreans on the lands of the Krasnoarmeisky dairy-meat-sovkhoz were attached to the Kellerovsky district. The Northern machine-technological station was formed to serve 4 Korean collective farms, and the Petropavlovsk machine-technological station was attached to serve the Krasny Vostok vegetable collective farm (North Kazakhstan State Archive. F. 1189. Op. 1. D. 445. 6, pp. 168-169).

The organization of independent Korean collective farms allowed the local authorities to better control and observe the settlement regime, to stop attempts to escape. The compact settlement of the Koreans facilitated the creation of national schools, and also made it possible to provide assistance to them in a more organized manner, which was what the regional leadership was trying to do.

The Koreans successfully coped with all the difficulties of rice cultivation, up to the development of new varieties of this crop, since all the varieties brought here did not take root, or they did not have time to ripen due to lack of heat or gave low yields. For example, a local variety of rice "Pak-Li" was bred here, which meets the natural and climatic requirements of this particular region. It was the Koreans who established rice growing on an industrial scale in the republic.

Among the heroes of labor, the most famous Korean was the famous rice grower, a leader of the Avangard collective farm in the Chilean district of the Kyzyl-Orda region Kim Man Sam. He was a friend and colleague of the twice Hero of Socialist Labor of the neighboring collective farm "Kyzyl-Tu" Ibray Zhakhaev. He was a friend and

colleague of the twice Hero of Socialist Labor of the neighboring collective farm "Kyzyl-Tu" Ibray Zhakhaev. Kim Man Sam set a world rice yield record, he harvested 150 c. grain per hectare. He was awarded all the highest titles and awards for labor achievements established in the Union of Soviet Socialist Republics.

He was awarded the State Prize of the Union of Soviet Socialist Republics, and awarded the title of Hero of Socialist Labor. 11 Heroes of Socialist Labor of the Avangard collective farm considered him their teacher. Kimmansam movement was deployed throughout the Soviet Union, even in the most remote corners of the vast country, Kimmansam units were created. Poems were written about him, and songs were sung. The whole country admired his labor achievements. And in 1942, the most difficult and turning point in the Great Patriotic War, Kim Man Sam donated 105 thousand rubles from his personal savings for the construction of the tank column "Kyzyl-Orda Collective Farmer".

There were 12 Heroes of Socialist Labor in the Avangard collective farm in the Chilean district of the Kyzyl-Orda region, where Kim Man Sam worked as a link. In the Karatal district of the Taldy-Kurgan region, in 1948 alone, 21 Koreans were awarded the title Hero of Socialist Labor. And all these titles in Kazakhstan were awarded to 67 Koreans (Encyclopedia of Koreans of Kazakhstan, 2017:11).

The Koreans were not only rice and vegetable growers, but also born fishermen, and dozens of fishing collective farms were resettled in Kazakhstan from the Far East. Moreover, the Koreans were masters of deep ocean fishing, and when they applied this technique in Kazakhstan, it contributed to the fact that their collective farms became advanced in this sector of agriculture.

As a result of repressions and deportations, Koreans suffered huge losses in education, culture, and language. On September 1, 1938, Korean schools were closed, the Korean Pedagogical College in Kazalinsk, and then the Korean Pedagogical Institute in Kyzyl-Orda. Tens of thousands of books brought by Koreans from the Far East region were destroyed. But those who were settled on the shores of the

drying the Aral Sea were not lucky. For example, the Korean fishing collective farm named after Voroshilov was placed in the village of Kuvan- Darya in the Aral region, 192 Korean families lived in it. He was 250 km from the regional center of Aralsk, at a distance of 8.5 km from the sea, besides, because of the shallow water, ships could not approach the shore closer than 15 km. All this distance the fishermen passed on foot by land and water. Fishing was carried out at 60 to 200 km from the shore and the fishermen were at sea for three or more months without returning to the collective farm. There was no drinking water on the collective farm, the Koreans dug a canal 7 km long so that water would flow into the village. Due to poor drinking water, 85 people died from an intestinal infection on the collective farm. But despite this, the Koreans were able to undergo social and cultural adaptation.

New hospitals, schools, and other social and cultural institutions were built for the new collective farms. A separate paragraph in the Decree instructed the Kyzyl-Orda Organizing Bureau of the Communist Party of Kazakhstan to start building a Korean Pedagogical Institute in Kyzyl-Orda with a hostel with a total cost of 1200 thousand rubles. At the same time, at the expense of funds allocated for school construction, build a Korean school for 400 children in the city of Kyzyl-Orda" (Encyclopedia of Koreans of Kazakhstan, 2017:34).

However, the Soviet totalitarian regime put the Koreans in harsh conditions of survival and adaptation to the new environment, when people were forced to abandon their traditional economy, culture, and even their native language. They understood that they were resettled in Kazakhstan for a long time, and only knowledge of the Russian language would give them the opportunity to adapt to the new realities.

For example, in the North Kazakhstan village of Novo-Kubansky, the authorities planned to open a school in Korean with a boarding school for 60 people, students gathered from all villages, but most parents did not want to teach their children in their native language but arranged their children in a Russian school (North

Kazakhstan State Archive. F. 1189. Op. 1. D. 445. 6, l. 193.).

An important place in the life of the Koreans of Kazakhstan is occupied by the Korean newspaper and theater. After moving to Kazakhstan, the editorial office of the Avangard newspaper, founded in the Far East in 1923, was moved to Kyzyl-Orda. It was one of the Korean newspapers that were published there at the district and provincial levels. On its base in 1938 in Kyzyl-Orda, the regional newspaper "Lenin kichi" ("Lenin banner") began to be published. Then she went through the path of the regional, republican, relocated to Alma-Ata. In 2013, she celebrated her 90th birthday. Now it is the newspaper "Kore Ilbo", which is also published in electronic format (Encyclopedia of Koreans in Kazakhstan, 2017: 112).

Thus, the repressive policy of the totalitarian state (in the form of deportation) had a detrimental effect on the socio-economic, cultural, and demographic development of Koreans. The Koreans, once in Kazakhstan, were dispersed throughout all regions. Over the years, they lost part of their ethnic group due to hunger and disease, were deprived of civil and political rights, did not have the right to free movement, the right to serve in the army, enter central universities, and were forced to live under moral and psychological pressure.

Despite some improvement in the situation of the Koreans after the death of I. Stalin in 1953, they were never allowed to return to the Far East. Until the mid-1950s, they were forbidden to leave the republic, and in their passports, in the "Special Marks" section, it was written: "It is allowed to live within Kazakhstan", and this entry was certified with a red seal (Khan, 1997: 231).

After Kazakhstan gained independence in 1991, unlike the Germans, Russians, Poles, and several other ethnic groups, whose numbers decreased because of returning to their historical homeland, the Koreans, on the contrary, mostly remained in the republic. Kozhakeyeva L.T. showed the dynamics of growth in the number of Koreans during the period of independent Kazakhstan.

Table 1. The number of ethnic groups of Kazakhstan in 1989-2018

Nationality	1989	1999	2009	2018
Koreans	103 315	99 665	100 385	107 169

According to the Ministry of Information and Social Development, as of January 1, 2022, the proportion of Koreans in Kazakhstan was about 108,000 people or 0.57%. (Kozhakeeva, 2022: 15-16).

After the collapse of the Union of Soviet Socialist Republics, an integrative image gradually becomes obvious to Koreans and other people of different nationalities included in life, affirming in their minds the community of "Kazakhstan". Kazakhstani in the modern multi-ethnic meaning of this concept is a new phenomenon; they are the most important component in the supra-ethnic formation of post-Soviet Kazakhstan. This is especially typical for Nur-Sultan and Almaty, where a new "Kazakhstani" metropolis is being formed more fully than in other regions of Kazakhstan from various "ethnic sources". Ethnic formations are involved in it in different ways, which are internally differentiated by the degree of inclusion in this multi-ethnic space. The environment nourishes in the formed groups of Koreans the specificity of the "supra-ethnic" metropolitan self-consciousness.

The Koreans of Kyzylorda and South Kazakhstan. regions, the preservation of ethnic attributes is more pronounced than among fellow tribesmen living in Nur-Sultan and Almaty. Although they do not know Korean better, they more often consider it their native language, are more focused on teaching children in Korean schools, are less likely to enter ethnically mixed marriages, etc.

Among the most numerous nationalities living on the territory of Kazakhstan, the Koreans occupy the 9th place in terms of specific weight, and in the city of Almaty - the 6th place. Thus, in Kazakhstan, the population of Korean nationality is still mainly concentrated in 5 regions (Almaty, Zhambyl, Karaganda, Kyzyl-Orda, Turkestan), and the city of Almaty.

Thus, both during the tsarist period, during the years of the totalitarian regime, and during

the period of independence of the Republic of Kazakhstan, the Koreans made a great contribution to the development of the republic. Once in Kazakhstan, having received the support of residents, they managed to successfully adapt, not lose their potential, and take their rightful place among the many peoples of Kazakhstan.

Conclusion

Thus, the historical destinies of the representatives of the Korean people in Kazakhstan were closely linked both in time and space. After all, for many decades, Koreans, Kazakhs, Russians, and other ethnic groups lived in one state and, to a large extent, shared a common life. As a result, they have much in common in cultural and socio-economic relations. The study of the features and patterns of socio-cultural adaptation and identification of Koreans in post-Soviet Kazakhstan provides a good opportunity to assess the potential for the survivability of a minority ethnic group in a foreign ethnic environment and determine the nature of the acculturation and modernization changes taking place with it.

Symptoms of the qualitative results of such integration processes are typical for countries in which we can already talk about the formation of collective supra-ethnic formations of the American type. This is an outward resemblance to the supra-ethnic image of the Soviet person accepted in our past, which, due to specific reasons, could not stand it, however, it has been tested by time. For integrated trends to be effective, they must go beyond the mere moods or intentions of the ruling stratum and have vital manifestations and unconditional stability. The experience of Koreans living in Kazakhstan shows that an important premise for the adaptation and integration of an ethnic group into the Kazakh environment can be an understanding of the historical path traveled and the current ethno-cultural situation. And the diversity of the socio-cultural environments of the post-Soviet space cannot detract from the prospects for such processes.

But despite the inevitable difficulties and costs of ethnonational interaction, at certain stages of civilizational development, the predominance

of historically set integrative tendencies is inevitable. In the future, this implies the formation of new inter-ethnic, more precisely, supra-ethnic communities with similar and even uniform features in culture, lifestyle, and, ultimately, self-consciousness. The Korean ethnos in Kazakhstan, in interaction with others, especially with Kazakhs and Russians, created, in a certain sense, a derived integrative interethnic community, optimal for its progressive development.

In general, when studying the history of the formation and development of the Koreans of Kazakhstan at the end of the 19th-20th century, and the features of its cultural and social development, it is necessary to consider the

basic layer of the mentality that developed in the historical conditions of the former places of residence, as well as worldview features acquired in the tsarist and Soviet times. The Korean diaspora of Kazakhstan is in the process of its development and formation at the end of the 19-20th century. has become a stable component of the demographic, socio-economic, political, and cultural life of the republic, showing an example of the successful adaptation of an ethnic group to a foreign cultural environment. The practical application of this experience by the government will undoubtedly become the basis for practical application in the field of creating an atmosphere of interethnic harmony.

References

- Aldajumanov K.S., Aldajumanov E.K. The deportation of peoples is a crime of the totalitarian regime / K.S. Aldajumanov, E.K. Aldajumanov. – Almaty: 1997. – 116 p.
- An R.K. Socio-economic development of Koreans in Semirechye (1937-2003. Historical aspect). Abstract for the degree of candidate of historical sciences / R.K. An. – Almaty: 2018. – 24 p.
- Tskhai Yu.A., Khan G.B., Pak I.T., Kim G.N., Meng D.V., Kwon L.A., Pan A.V. Association of Koreans of Kazakhstan 10 years / Tskhai Yu.A., Khan G.B., Pak I.T., Kim G.N., Meng D.V., Kwon L.A., Pan A.V. – Almaty: 2000. – 346 p.
- Without anger and sadness (About the Koreans of the Aral Sea). Kyzylorda Regional Assembly of the Peoples of Kazakhstan. – Taraz: 2003. – 125 p.
- All-Union population census of 1926. V.8. The Kazakh Autonomous Socialist Soviet Republic, Kirghiz Autonomous Socialist Soviet Republic. – Moscow: 1928. – P. 16-35.
- North Kazakhstan State Archive. F. 22., Op. 2., D. 31. – P. 425.
- North Kazakhstan State Archive. F. 1189., Op. 1., D. 445. – P. 6.
- State archive of Almaty region. F. 142., Op. 1., D. 53. – P. 78.
- Denninghaus V. National minorities in the Union of Soviet Socialist Republics in the 1920s: definition, significance, and priorities // Proceedings of the international scientific-practical conference Development of diasporas in Central Asia is an important factor in sustainable development. – Tashkent: 2022. P.10-13.
- Kan. G.V. Stories about native history / – Almaty: 2006. – 128 p.
- Kan G.V. Koreans of Kazakhstan. // Historical essay. – Almaty: 1994. – 212 p.
- Kan G.V. History of the Koreans of Kazakhstan. – Almaty: Gylym, 1995. – 208 p.
- Kan G.V. Koreans of Kazakhstan: an illustrated history / AKK; translation in Korean: Ch.V. Chan; translation in English. S. Robert. – STC, 1997. – 160 p.
- Kan G.V. Koreans in the steppe region of Almaty. – Almaty: 2001. – 223 p.
- Kan P.P. Chronicle of the eightieth anniversary. – Almaty: 2006. – 424 p.
- Kang G.V., An V.I., Kim G.N., Meng D.V. Koreans of Kazakhstan. Illustrated history. – Seoul: 1997. – P. 63-64.
- Kozhakeyeva L.T. Ethnic structure of the population of the Republic of Kazakhstan // Proceedings of the international scientific-practical conference. the development of diasporas in Central Asia is an important factor in sustainable development. – Tashkent: 2022. – P. 14-18.
- Kozybaev M.K., Aldazhumanov K.S. Totalitarian socialism: reality and consequences. (Adilet, Almaty, 1997, 128 p.).

Kozybaev M. Some aspects of studying the history of deported peoples // Deportation of peoples and the problem of human rights. – Almaty: Adilet, 1998. – p.155.

Koreans in the Steppe Territory: Koreans in pre-Soviet and post-Soviet Kazakhstan. Second half of the 19th – early 20th centuries; 1991-2000 Kahn, G.V. (Adilet, Almaty, 2001, 223 p.).

Kozhakeyeva L.T. Ethnic structure of the population of the Republic of Kazakhstan. Proceedings of the international scientific-practical conference Development of diasporas in Central Asia is an important factor in sustainable development. Tashkent, 2022. P.15.

Kim G.N. The history of the education of the Koreans of Russia and Kazakhstan: the second half of the 19th century. Almaty: Qazaq universiteti, 2000, – 356 p.

Kim G.N. History of migration of Koreans. – Alma-Ata: 1999. – 392 p.

Kim B., Kozybaev S. Good name to the people. – Almaty: 2001. – 240 p.

Lee. B.V. Know the richness of Korean traditions: Historical and educational publication – Almaty: 2008. – 123 p.

Yakovlev A.N., Pobol N.L., Polyani P.M. Stalin's deportations 1928-1953 / A.N. Yakovlev, N.L. Pobol, P.M. Polyani. – Moscow: International Fund "Democracy", 2005. – 904 p.

Khan G.B. Past and present of the Koreans of Kazakhstan. The historical and documentary narrative about the life of the Korean diaspora (1937-1997). – Almaty: 1997. – 231 p.

Chernysh P.M., Khan V.N. Koreans of the Kostanay region / Chernysh P.M., Khan V.N. – Kostanay: 2000. – 105 p.

Chernysh P.M., Khan V.N. Koreans of Kostanay region / Chernysh P.M., Khan V.N. – Kostanay: 2000. – 346 p. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. F.1481. Op.10. D. 13. – P. 74-97.

Tsoi V.S. Modern culture and life of the Koreans of Kazakhstan (to the question of the correlation of traditions and innovations): Abstract for the degree of candidate of historical sciences. Academy of Sciences of the Union of Soviet Socialist Republics. Institute of Ethnography after N.N. Miklouho-Maclay. Leningrad. part. - Leningrad: 1985. – P. 23.

Tskhai Yu.A. Association of Koreans of Kazakhstan – 10 year. ACC. – Almaty: Dike-Press, 2000. – 98 p.

Em M.A. We live in Pavlodar. // Essays. Published by Pavlodar branch of the Association of Koreans of Kazakhstan. – Pavlodar, 2003. – 89 p.

Encyclopedia of Koreans of Kazakhstan Almaty. – 2017. – 112 p.

Е.Қ. Жиеналиев, Б. Шәкен

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

XIX ғасырдың соңы мен -XX ғ. Қазақстанда кәрістердің бейімделу үрдістері

Аңдатпа. Зерттеудің өзектілігі этностың бөгде мәдени ортаға сәтті бейімделуінің үлгісін көрсеткен, республиканың демографиялық, әлеуметтік - экономикалық, саяси және мәдени өмірінің тұрақты компонентіне айналған Қазақстандағы кәріс диаспорасының XIX-XX ғғ. дамуы мен қалыптасуымен айқындалады. Ұсынылған мәселені зерттеу барысында біз еңбектер мен құжаттарға сүйендік, оларды зерделеп, Қазақстан аумағында кәрістердің қоныс аудару және бейімделу үрдістерін бақылай алдық. Мақала революцияға дейінгі дәуірде, Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы, 1937-1938 жылдардағы депортация науқанындағы, соғыстан кейінгі жылдардағы және тәуелсіз Қазақстан кезеңіндегі кәрістердің Қазақстанға қоныс аударуы мен бейімделу кезеңдерін қамтиды. Қоныс аудару кезеңдері, аймақтары және қоныс аударушылар санымен қатар, бейімделудің экономикалық, әлеуметтік, мәдени түрлері егжей-тегжейлі сипатталады. Кәрістердің Қазақстандағы егін шаруашылығын, атап айтқанда күріш өсіруді, сондай-ақ балық аулауды дамыту үрдісі көрсетілген. Қазақстанның табиғи-климаттық жағдайларына бейімделген тұрғын үйлер салуды, корей елді мекендерін құруды көздейтін тұрмыстық бейімделу егжей-тегжейлі сипатталған. Сондай-ақ мәдени, білім беру бейімделуіне де: мектептер мен басқа да оқу орындарының, театрлардың пайда болуына, әдебиет пен мерзімді басылымдардың дамуына көңіл бөлінеді. Қоныс аударушылардың автохтонды тұрғындармен әлеуметтік-мәдени қарым-қатынасы ерекше атап өтілді. Қорытындылай келе, әртүрлі тарихи оқиғаларға қарамастан, кәрістер жергілікті жағдайларға бейімделіп,

Қазақстанды дамыту жөніндегі жасампаз еңбекке белсене араласты деген қорытынды жасалды. XIX-XX ғғ. соңындағы Қазақстанның кәрістердің қалыптасу және даму тарихын, оның мәдени және әлеуметтік даму ерекшеліктерін зерделеу кезінде бұрынғы тұрған жерлерінің тарихи жағдайларында қалыптасқан менталитеттің базистік қабаты, сондай-ақ патша және кеңес заманында қалыптасқан дүниетанымдық ерекшеліктер ескерілді. Қазақстандағы кәріс диаспорасы өзінің дамуы мен қалыптасуы барысында XIX ғасырдың соңы мен XX ғғ. республиканың демографиялық, әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени өмірінің тұрақты компонентіне айналды, этностың шетелдік мәдени ортаға сәтті бейімделуінің үлгісін көрсетті. Материалдар практикалық құндылыққа ие, өйткені үкіметтің бұл тәжірибені қолдануы сөзсіз этносаралық келісім атмосферасын құру саласында практикалық қолдануға негіз болады.

Түйін сөздер: Қазақстан; Корея; Патшалық; Бейімделу; Миграция; Отарлау; Депортация; Этнос; Күріш шаруашылығы; Диаспора; Балық Аулау; Қоныс аудару.

Е.К. Жиеналиев, Б. Шакен

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Процессы адаптации корейцев в Казахстане в конце XIX-XX вв.

Аннотация. Актуальность исследования определяется развитием и становлением в XIX-XX вв. корейской диаспоры Казахстана, которая превратилась в стабильный компонент демографической, социально-экономической, политической и культурной жизни республики, показывающий пример успешной адаптации этноса в инокультурной среде. В ходе изучения представленной проблемы мы опирались на труды и документы, благодаря которым смогли проследить процессы переселения и адаптации корейцев на территории Казахстана. Статья освещает этапы переселения и адаптации корейцев в Казахстане в дореволюционную эпоху, в первые годы Советской власти, в период депортации в 1937-1938 гг. и в послевоенные годы. Наряду с этапами переселения и численностью переселенцев, подробно описываются типы адаптации: хозяйственная, социальная, культурная. Показан процесс развития корейцами земледелия в Казахстане, в частности рисоводства, а также рыболовства. Подробно описана бытовая адаптация, которая предусматривала строительство жилищ, приспособленных к природно-климатическим условиям Казахстана, создание корейских населенных пунктов. Уделяется также внимание культурно-образовательной адаптации: появлению школ и других учебных заведений, театров, развитию литературы и периодики. Особо выделены социально-культурные взаимоотношения переселенцев с автохтонным населением. В заключении представлен вывод о том, что, несмотря на различные исторические события, корейцы смогли адаптироваться к местным условиям и активно включиться в созидательный труд по развитию Казахстана. При изучении истории формирования и развития корейцев Казахстана в конце XIX-XX вв., особенностей ее культурного и социального развития необходимо учитывать базисный слой менталитета, сложившийся в исторических условиях прежних мест проживания, а также мировоззренческие черты, приобретенные в царское и советское время. Материалы представляют практическую ценность, так как применение этого опыта правительством, несомненно, станет основой для практического применения в сфере создания атмосферы межнационального согласия.

Ключевые слова: Казахстан; Корея; царизм; адаптация; миграция; колонизация; депортация; этнос; рисоводство; диаспора; рыболовство; переселение.

References

Aldajumanov K.S., Aldajumanov E.K. The deportation of peoples is a crime of the totalitarian regime, (Almaty, 1997, 116 p.).

An R.K. Socio-economic development of Koreans in Semirechye (1937-2003. Historical aspect). Abstract for the degree of candidate of historical sciences (Almaty, 2018, 24 p.).

Tskhai Yu.A., Khan G.B., Pak I.T., Kim G.N., Meng D.V., Kwon L.A., Pan A.V. Association of Koreans of Kazakhstan 10 years (Almaty, 2000, 346 p.).

Without anger and sadness (About the Koreans of the Aral Sea). Kyzylorda Regional Assembly of the Peoples of Kazakhstan. (Taraz, 2003, 125 p.).

All-Union population census of 1926. V.8. The Kazakh Autonomous Socialist Soviet Republic, Kirghiz Autonomous Socialist Soviet Republic. Moscow, 1928. P. 16-35.

North Kazakhstan State Archive. F. 22., Op. 2., D. 31. P. 425.

North Kazakhstan State Archive. F. 1189., Op. 1., D. 445. P. 6.

State archive of Almaty region. F. 142., Op. 1., D. 53. P. 78.

Denninghaus V. National minorities in the Union of Soviet Socialist Republics in the 1920s: definition, significance, and priorities, Proceedings of the international scientific-practical conference Development of diasporas in Central Asia is an important factor in sustainable development. Tashkent, 2022. P.10-13.

Kan. G.V. Stories about native history (Almaty, 2006, 128 p.).

Kan G.V. Koreans of Kazakhstan. Historical essay. (Almaty 1994. 212 p.).

Kan G.V. History of the Koreans of Kazakhstan. (Almaty, Gylym, 1995, 208 p.).

Kan G.V. Koreans of Kazakhstan: an illustrated history, AKK; translation in Korean: Ch.V. Chan; translation in English. S. Robert (STC, 1997. 160 p.).

Kan G.V. Koreans in the steppe region of Almaty. (Almaty, 2001, 223 p.).

Kan P.P. Chronicle of the eightieth anniversary. (Almaty, 2006, 424 p.).

Kang G.V., An V.I., Kim G.N., Meng D.V. Koreans of Kazakhstan. Illustrated history. Seoul, 1997. P. 63-64.

Kozhakeyeva L.T. Ethnic structure of the population of the Republic of Kazakhstan. Proceedings of the international scientific-practical conference. the development of diasporas in Central Asia is an important factor in sustainable development. Tashkent, 2022. P. 14-18.

Kozybaev M.K., Aldazhumanov K.S. Totalitarian socialism: reality and consequences. (Almaty, Adilet, 1997. 128 p.).

Kozybaev M. Some aspects of studying the history of deported peoples. Deportation of peoples and the problem of human rights. (Almaty, Adilet, 1998, 155 p.).

Koreans in the Steppe Territory: Koreans in pre-Soviet and post-Soviet Kazakhstan. Second half of the 19th – early 20th centuries; 1991-2000 Kahn, G.V. (Adilet, Almaty, 2001, 223 p.).

Kozhakeyeva L.T. Ethnic structure of the population of the Republic of Kazakhstan, Proceedings of the international scientific-practical conference Development of diasporas in Central Asia is an important factor in sustainable development. Tashkent, 2022. P.15.

Kim G.N. The history of the education of the Koreans of Russia and Kazakhstan: the second half of the 19th century. (Qazaq universiteti, Almaty, 2000, 356 p.).

Kim G.N. History of migration of Koreans. (Alma-Ata, 1999, 392 p.).

Kim B., Kozybaev S. Good name to the people. (Almaty, 2001, 240 p.).

Lee. B.V. Know the richness of Korean traditions: Historical and educational publication, (Almaty, 2008, 123 p.).

Yakovlev A.N., Pobol N.L., Polyan P.M. Stalin's deportations 1928-1953 (International Fund "Democracy", (Moscow, 2005, 904 p.).

Khan G.B. Past and present of the Koreans of Kazakhstan. The historical and documentary narrative about the life of the Korean diaspora (1937-1997). (Almaty, 1997, 231 p.).

Chernysh P.M., Khan V.N. Koreans of the Kostanay region (Kostanay, 2000, 105 p.).

Chernysh P.M., Khan V.N. Koreans of Kostanay region (Kostanay, 2000, 346 p.).

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. F.1481. Op.10. D. 13. P. 74-97.

Tsoi V.S. Modern culture and life of the Koreans of Kazakhstan (to the question of the correlation of traditions and innovations): Abstract for the degree of candidate of historical sciences. Academy of Sciences of the Union of Soviet Socialist Republics. Institute of Ethnography after N.N. Miklouho-Maclay. Leningrad. part. Leningrad, 1985. P. 23.

Tskhai Yu.A. Association of Koreans of Kazakhstan – 10 year. ACC. (Almaty, Dike-Press, 2000, 98 p.).

Em M.A. We live in Pavlodar. Essays. Published by Pavlodar branch of the Association of Koreans of Kazakhstan. Pavlodar, 2003. 89 p.

Encyclopedia of Koreans of Kazakhstan (Almaty, 2017, 112 p.).

Information about the authors:

Dzhiyenalyev Yerlan Kurmashevich – The 2nd year Ph.D. student in Archaeology and Ethnology, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Shaken Bulbul – The 2nd year Ph.D. student in Archaeology and Ethnology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Джиеналиев Ерлан Құрманшұлы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті тарих факультетінің «Археология және этнология» кафедрасының 2 курс докторанты, Астана, Қазақстан.

Шәкен Бұлбұл – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті тарих факультетінің «Археология және этнология» кафедрасының 2 курс докторанты, Астана, Қазақстан.

Ұлы Жібек жолының ұлттық санадағы тарихи іздері

Шынар Қ. Құрманбаева^{1*}, Жамиля Қ. Өмірбекова²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

*Корреспонденция үшін автор:

shkapantaykizi@mail.ru

¹<https://orcid.org/0000-0003-2896-4322>

DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-3-39-58

Аңдатпа. Ұлы Жібек жолы Қытай және Рим империялары арасында біздің заманымызға дейінгі II ғасырдан бастап біздің заманымыздың 15 ғасырына дейінгі аралықта ұзақ уақыт бойы жалғасып келіп, Шығыс пен Батыс арасындағы сауда процесінде маңызды рөл атқарған жол болды. Сауда керуендері Қытайдан Батыс елдеріне жібек, қағаз, қола айналар және Батыс елдерінен Қытайға кілемдер, гобелендер, жүн бұйымдары, шыны ыдыстар тасыды. Сондай-ақ Шығыс пен Батыс елдерінің басқа да көптеген асыл бұйымдары мен зергерлік тастары, хош иісті май-сулары мен түрлі материалдық құндылықтары осы жол арқылы сауда айналымына түсті. Ұлы Жібек жолы сауда жолы болуымен қатар әртүрлі мәдениеттер мен өркениеттердің диалогы жүзеге асқан үлкен алаң болды. Қытай мен Орта Азияның, Үндістанның көптеген елдері арқылы Еуропаға әр түрлі тарихи және мәдени ареалдар арқылы өткен құрлықтағы сауда дәлізі материалдық құндылықтармен қатар өз заманының рухы мен танымын да бір ортадан екіншісіне тасымалдағаны айқын. Түрлі өркениеттердің тоғысынан туындаған мәдени-тұрмыстық құндылықтар тіл арқылы көрініс тауып, ұлттық санада өз ізін қалдырды. Қазақстан үшін Ұлы Жібек жолындағы мәдени өзгерістер мен өркениеттің зерттелуі өте маңызды. Ұлы Жібек жолының мәдени мұрасын қалыптастырған мәдениеттердің әрқайсысы өздерінің барын дамытуға ұмтылып қана қоймай, бір-бірінің игілігі мен әле-уетін шығармашылық синтездеу арқылы өзін-өзі түсіну және өзара түсіністік арқылы дамыды. Бүгінгі күні тарихымызда болған осы ұлы кезеңнің тиісті бағасын беріп, жадыны пәнаралық зерттеу арқылы санамызда қайта жаңғырту еліміздің болашақ бағдарын айқындауға өз үлесін қосар аса маңызды іс болмақ.

Түйін сөздер: Ұлы Жібек жолы; қазақ халқы; тілдік сана; тарихи жад; мәдениет; құндылық; ұлт.

Received 05 March 2022. Revised 15 March 2022. Accepted 30 June 2022. Available online 30 September 2022.

For citation:

Kurmanbayeva Sh.K., Umirbekova Zh.K. Historical traces of the Great Silk Road in the national consciousness // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. – Vol. 140. – №. 3. – P. 39-58. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-3-39-58

Для цитирования:

Курманбаева Ш.К., Умирбекова Ж.К. Исторические следы Великого Шелкового пути в национальном сознании // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2022. – Т. 140. – №. 3. – С. 39-58. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-3-39-58

Кіріспе

Ұлы Жібек жолы – бірнеше ғасырлар бойы қызмет еткен сауда керуен жолы. Ол ежелгі дәуір мен орта ғасырларда Шығыс Азия мен Жерорта теңізі арасында байланыстырушы рөл атқарды. «Ұлы Жібек жолы» термині Ф.П.Рихтгофен тарапынан ғылыми айналымға енгеннен бастап шығыс пен батысты байланыстырушы тарихи феномен ретінде зерттеушілердің назарында болып келе жатыр. Шығыс Азияны Жерорта теңізімен байланыстыратын ежелгі және орта ғасырлардағы көлік сауда жолдары адамзат өркениетінің тарихындағы ең ұлы құбылыс болды және ғалымдар түбі бір қайта жанданатынын болжап келеді.

Осы атауға ие болуына ең алдымен, бұл жолдың Қытайдан жібек экспорттау үшін пайдаланылғаны себеп болды. Бұл трансконтинентальды жолмен жібектен басқа да көптеген тауарлар тасымалданды. Орта Азиядан Қытайға жоғары бағаланған асыл тұқымды жылқылар, әскери құрал-жабдықтар, алтын және күміс, жартылай бағалы тастар мен шыны ыдыстар, былғары мен жүн, кілемдер мен мақта маталар, қарбыз, шабдалы тәрізді экзотикалық жемістер, май құйрықты қойлар мен аңшылық иттер, барыстар мен арыстандар әкелінді. Қытайдан керуендер фарфор және металл ыдыстар, косметика, шай және күріш тасыды.

Ұлы Жібек жолы Батыс Азия, Орта Азия, Кавказ және Қытай халықтары арасындағы экономикалық және мәдени байланыстардың дамуына үлкен үлес қосты. Бұл жол «өркениеттік маңызы бар әлемге ашықтық символы» болды (Гребенюк, 2017: 25-28). Бүгінгі археология, тарих, география ғылымдарындағы ізденістер бізге осы бірегей сауда жолының тарихы туралы білуге мүмкіндік береді. Сауда керуені жолының көптеген тармақталған бағыттары болғаны қазірдің өзінде дәлелденген. Тауарларын ыңғайлы тәсілдермен, аман-есен жеткізудің тиімді жолдарын іздеген керуендер Қазақстан аумағының да бірнеше қалалары мен ежелгі қоныстарын сауда-саттық, байланыс торабына айналдырған.

Адам баласы қалыптасқан кезден бастап ең күрделі мәселе – адамдардың өзара мәдени байланысы мен қарым-қатынасы болып келеді. Көптеген теориялық концепциялар мен халықаралық құжаттарда мәдени байланыс идеялар мен әрекеттер арқылы көрініс табады. Ал мәдениет негіздері ұлттық жад арқылы ұрпақтан-ұрпаққа беріледі. Ұлы Жібек жолы бойындағы өркениеттердің мәдени алмасуы мен игілігі оның үлкен жетістігі болды. Егемендікке қол жеткізген бүгінгі күнде ел басынан өткен барлық тарихи-рухани тәжірибені жаңаша қорытып, ел игілігіне жарату – ұлттық сана мен тарихи жадты жаңғыртудың бірден-бір жолы. Еліміздің қалыптасу-даму жолында үлкен орын алатын Ұлы Жібек жолының халықтың тарихи жадына әсерін айқындау үшінші мыңжылдықтың жаңа дәуірінде өте маңызды. Қазіргі жаһандану құбылысы мәдениеттер мен өркениеттер дамуында жүзеге асып жатқан үдерістерді айқындайды. Сондай-ақ тарихи құбылыстардың, әлемдік экономикалық байланыстардың бірлігі мен саяси үдерістердің, ғылымның, технология мен мәдениеттің өзара байланысының объективтілігін көрсетеді. Осыған байланысты түрлі мәдениеттер арасындағы диалог пен өзара әсерлерді зерттеу әлеуметтік-мәдени жүйелердің әртүрлі деңгейінде сенім, түсіністік пен өзара әрекеттесуді қамтитын аса өзекті мәселелердің қатарында саналады. Қазіргі заманғы әлемді кез келген мәдениет, құндылықтар жүйесі немесе идеология тұрғысынан түсіндіру тым күрделі. Оның өмір сүру жағдайларының бірі – елдердің психологиялық, діни және әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерін ескере отырып, құрылуы тиіс бастапқы ұлттық мәдениеттердің диалогы.

Ұлы Жібек жолы бойында орналасып, тарихтың сол бір кезеңдерінде өзара әлеуметтік-мәдени ықпалға ұшыраған әрбір мемлекет бүгінгі күнде де іргелі мәдени сабақтастықтарды дамытуға мүдделі. Мемлекет басшысы Қ. Тоқаев: «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында: «Көпқырлы әрі ауқымды тарихымызды дұрыс түсініп, қабылдай білуіміз керек. ...Ең бастысы, біз

нақты ғылыми деректерге сүйене отырып, жаһандық тарихтағы өз рөлімізді байыппен әрі дұрыс пайымдауға тиіспіз», - деп атап көрсеткен болатын (Тоқаев, 2018). Сондықтан ұлттың тарихи жады мен тілдік санасын зерттеп, тану – оның жалпыадамзаттық даму үдерісіндегі орны мен маңызын анықтау. Тарихтың әрқилы кезеңдерінде мәдениеттер мен өркениеттер диалогына қатысушы әр ұлттың қоршаған ортаға деген сан қилы көзқарас, түсінігі қалыптасады. Себебі әр мәдениет заманына, моральдық нормаларына қарай халықтың құндылықтар жүйесін қалыптастырады. Осы құндылықтар тіл арқылы көрініс табады, тіл арқылы таралады, тілде сақталады. Бірнеше дәуірдің тарихы, мәдениеті, қоғамдық-әлеуметтік, психологиялық, саяси-экономикалық т.б. даму көрсеткіштері тарихи, археологиялық, этнографиялық, географиялық т.б. зерттеулермен қатар ұрпақтан ұрпаққа тіл арқылы сақталып, жететіні ғылымда дәлелденген.

Зерттеу жұмысының мақсаты осы маңызды мәселені жан-жақты зерттеп, дұрыс шешімін табуға үлес қосу арқылы Қазақстанның болашақ даму бағытына ықпал ету. Осы мақсатта мақалада Жібек жолы мен қазақ халқының тарихи кезеңдерде бір-біріне типізген әсерлеріне талдау жасау, қазақ өркениеті мен мәдениетінің Жібек жолының қалыптасу жолындағы маңызын айқындау, бүгінгі халықтың тарихи жадындағы іздерін анықтау көзделеді. «Жібек жолы» феноменінің қазақ халқының тұрмыс-салтына, мәдени, рухани өміріне ықпалын зерттеу өте маңызды. Сол себепті зерттеу жұмысының алдына халықтың басынан өткен тарихының іздеріндей тілдік санада қалыптасып, қазақ әдебиетінің жыр-жауһарларында көрініс тапқан «жібек» архетипіне талдау жасай отырып, эстетикалық құндылық ретіндегі мәнін ашу міндеттері қойылады. Осындай зерттеу жүргізу арқылы Ұлы Жібек жолының ұлттық санадағы мәдени-эстетикалық құндылықтардың қалыптасуына типізген әсері айқындалады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Жұмысты жазу барысында Ұлы Жібек жолы тақырыбында зерттеу жүргізген тарихшы, мәдениеттанушы, философ, тілші ғалымдардың еңбектері қарастырылды. Олардың ішінде тақырып бойынша ұлттың тарихи жады мен тілдік санасына өркениет пен мәдениеттің әсерін зерттеген еңбектерге баса назар аударылды. Осы бағытта жазылған зерттеу еңбектермен жұмыс барысында ең қолжетімді және кең таралған әдіс ретінде зерттеудің талдау, жинақтау, саралау әдістері қолданылды. Пайымдау, жинақтау, бағалау әдістері арқылы нақты ғылыми тұжырымдар жасалды. Сонымен қатар «жібек» ұғымының қазақ халқының тілдік санасына әсерін қарастыру мақсатында осы лексемамен байланысты тілдік бірліктер лингвоэтностанымдық, лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан зерттеу нысанына алынды. Сауалнама әдісі арқылы анықталған тілдік бірліктерге статистикалық талдау жасалды. «Жібек» лексемасының халық санасындағы символдық мәніне когнитивтік талдау жасала келе, Жібек жолы феноменінің ұлттың тарихи жады мен тілдік санасындағы іздері сипатталды. Көрсетілген әдістерді пайдалану нәтижесі «жібек» архетипінің тарихи негіздерін айқындап, ұлттың тұрмысы мен рухани мәдениетіндегі орнын бағалауға, сол арқылы қазақ елінің Ұлы Жібек жолындағы орнын, одан алған мәдени әсерін айқындауға мүмкіндік берді.

Талқылау

XX ғасырда ұлы Жібек жолын тарихнамада зерттеудің бірнеше бағыттарын атап көрсетуге болады:

– ежелгі дәуірдегі алғашқы мыңжылдық б.з.б. және жаңа дәуірдің алғашқы ғасырларында Қазақстан аймағының жекелеген бөліктеріндегі Ұлы Жібек жолының қызметі туралы шашыраңқы, аз ақпарат алуға мүмкіндік беретін археологиялық және жазбаша дереккөздерге талдау жасау;

– халықтар дамуының әртүрлі кезеңдерінде маңызды рөл атқаратын сауда шарттары мен ұлы Жібек жолының қызмет ету факторларын тарихи және экономикалық тұрғыдан зерттеу;

– Ұлы Жібек жолының мәдени-тарихи мұрасын зерттеуге бағытталған халықаралық туризмдік жобалар құру;

– Жібек жолының ортағасырлық жолдарының бойында болған Қазақстан қалалары мен елдімекендеріне өркениет құндылықтары ретінде талдау жүргізу.

Ұлы Жібек жолының ортағасырлық Қазақстан жеріне қатысты тарихы жайлы еңбектердің басында К. Байпақовтың есімін атау орынды. Ғалым өз еңбектерінде Ұлы Жібек жолы жалпы алғанда екі мың жыл қызмет етті деген тұжырымға келеді. Қазақстанның тарихи жерлері жайлы еңбектерінде Талғар, Отырар, Іле, Жетісу, Талас, Тараз, Шу өңірлеріндегі Ұлы Жібек жолының тарамдары мен сілемдері жайлы нақты ақпараттар археологиялық деректермен дәлелденіп, тарихи тұрғыдан талданып ұсынылған. Біздің зерттеуіміз үшін ғалымның Ұлы Жібек жолы жайлы қазақ жеріндегі халықтардың жаңа тұрпатты, ерекше бағыттағы мәдени дамуына әсер еткені жайлы айта келіп, «өнер мен дін жолы болған» деп берген бағасы маңызды (Байпақов, Нұржанов, 2002: 9). Ұлы Жібек жолы бойында орналасып, ірі сауда-орталықтары болған көне қалалар жайлы жазылған ғылыми мақалалар авторлары ол қалалардың өз заманында басты мәдени-рухани орталық қызметін де атқарғандығын ерекше атап көрсетеді. Олардың қатарында Ұлы Жібек жолы бойындағы Тараз қаласы жайлы (Сатаева, Бексеитов, 2021), Ханқорған қалашығы жайлы (Зулпыхарова, Балтабаева, 2020), тарихи қалалар коммуникациясының мәдени ерекшеліктері жайлы (Альджанова, Мионг, 2015) мақалаларды атап өтуге болады. Д. Ахметжанов пен А. Алимжановалардың зерттеу мақаласы Жібек жолы аясындағы мәдениеттердің өзара әрекеттесуі мен алмасуы мәселесін зерттеуге арналған. Авторлар жаһандану дәуірінде де Ұлы Жібек жолы мәдениеттер алмасуын әртүрлі

мәдениеттердің қалыптасуы мен дамуының негізгі факторы болып табылатынын айта келе, ғасырлар бойы Еуропаға апаратын бірден-бір трансконтинентальдық жол болып келген Ұлы Жібек жолының мәдени трансформациясын мәдениеттану ғылымының өзекті мәселесі ретінде қарастырады (Ахметжанов, Алимжанова, 2019: 121).

Тақырыпқа қатысты әр жылдарда жазылған еңбектерді саралау нәтижесі біздің зерттеу нысанымызға алынып отырған Ұлы Жібек жолының ұлттың дүниетанымына, тілдік санасына, тарихи жадына әсері мәселесіне қатысты зерттеу еңбектер жоқтың қасы екені анықталды. Зерттеуші В.А Шальнев бұл туралы: «Өкінішке қарай, мәдениеттің генезисі мен эволюциясы контекстіндегі өркениеттік өзара әрекеттесу идеясы Ұлы Жібек жолына қатысты кең тараған жоқ. Адамдардың белгілі бір топтарының өміріндегі табиғи жағдайлардың рөлін және олардың нақты бір уақыт аралығында өзгеруін түсіндіретін географиялық детерминизм де мұнда байқалмайды», - деп жазды (Шальнев, 2017: 164). Бұл мәселеге қатысты тек бірді-екілі еңбектер авторларының осы Ұлы Жібек жолының мәдениаралық маңызы жайлы жекелеген пікірлерін ғана кездестіруге болады.

В.А. Дмитриев өз зерттеулерінде Ұлы Жібек жолын Еуразия аясындағы өркениеттік өзара әрекеттестік дәлізі ретінде қарастырады. Ол транзитке әрбір аймақ өз тауарларын енгізе отырып, өзара мәдени құндылықтарымен де алмасқаны жайлы жазады (Дмитриев, 2017: 29). Осындай мәдениаралық өзара алмасу құбылысын белгілі бір субъектілердің мәдениетіне жергілікті әсер ету дәстүрі, олардың жүйелі өзара әрекеттесуі және соның нәтижесінде өзіндік мәдени мұрасы бар дәстүрлі мәдени аймақтардың қалыптасуы деуге болады (Лубо-Лесниченко, 1988).

Өркениетаралық өзара әрекеттестік теориясының «мәдениет», «өркениет», және «сана» деген базалық ұғымдары бар. О.Шпенглер адамзат өмірінің екі фазасы – мәдениет фазасы (тууы, өсуі және дамуы) және өркениет фазасы (мәдениеттің гүлденуі

мен өлуі) туралы жазады (Шпенглер, 1993: 49). «Мәдениет» және «өркеніет» негізінде олардың түпкі нәтижесі ретінде «сана» қалыптасады. «Мәдениет» сөзі кең мағынада қоғам дамуының әр түрлі кезеңдерінде белгілі бір адамдар тобының жасаған материалдық, интеллектуалдық және рухани бүкіл адамзат өнімінің жиынтығын білдіреді. Екінші сөзбен айтқанда, «мәдениет дегеніміз – өзі өмір сүріп отырған қоғамда жүзеге асып жатқан барлық оқиғалар үшін жауап беретін, сонымен қатар сол қоғамның тарихын бастан кешіп, жүзеге асыратын барлық мүшелерінің ортақ құндылықтарының жиынтығы» (Торсу, 1970: 179). М.М.Бахтин айтқандай: «Мәдениет келген кезде басқа мәдениет арқылы ғана өзін тереңірек және толық ашады» (Бахтин, 1979). Ұлы Жібек жолы торабында тағдырлары тоғысқан мемлекеттер өзге елдердің мәдениеті арқылы өздерінің бірегейліктерін айқындады. «Шығыс пен Батыс – мәдени генезистің бастапқы кезеңі. Шығыс пен Батыс идеялары бірін-бірі толықтыра келе, адамзаттың өткен тарихын қалыптастырды» (Абасов, 2020: 19).

«Мәдениеттердің бір-біріне ықпалы тек диалогтық байланыспен шектелмейді. Мысалы, Ұлы Жібек жолындағы коммуникацияға енген мәдениеттердің әрқайсысы оларда бар нәрсені дамытуға ғана емес, сонымен қатар шығармашылық синтез және түсінік құру арқылы өздерін жетілдіруге тырысты» (Tursynbayeva т.б., 2015: 29). Қазақ этносы өз тарихи дамуында қалыптастырған бірегей бай мәдени мұраға ие. Рухани мәдениет этникалық жадтың сақтаушысы және тасымалдаушысы бола отырып, этносоциумның әлеуметтік тәжірибесін үздіксіз жаңғыртып отырады. Ұлы Жібек жолы мәселесіне мәдениеттанымдық тұрғыдан келген зерттеулердің қатарында музыкатану бағытындағы еңбектер ерекше орын алады. Бұл тұста іргелі зерттеу ретінде әуелі В.Д. Мэйдің осы тақырыпта жазған диссертациялық зерттеуін атау орынды (Мэй, 2004). Сонымен қатар П.А. Заклинский (Заклинский, 2018), Е.Е. Володина (Володина, 2018), В.Н. Юнусова (Юнусова, 2016), И.Я. Шубиналардың (Шубина, 2018)

зерттеулерінде Ұлы Жібек жолының Шығыс пен Батыстың музыка әлеміне тигізген тарихи әсерлері сипатталады. Сонымен қатар Ұлы Жібек жолы бойында қалыптасқан музыкалық терминдер, музыкалық аспаптардың түрлері мен атаулары, музыкалық өнімдердің алуан түрлері жайлы мәселелер қарастырылады.

Қазіргі тарихи-әлеуметтік жағдайда алуан түрлі мәдениеттер арасындағы өзара байланысты зерттеу – әлеуметтік-мәдени жүйелердің әртүрлі деңгейлерінде сенім, түсіністік пен өзара әрекеттесуді қамтитын аса өзекті мәселелердің бірі. Ұлы Жібек жолының мәдени құндылықтарын өткені мен бүгіні тұрғысынан қарастырған зерттеуде авторлар осы жол бойындағы мәдени ескерткіштерді қастерлеу және сақтау, сонымен қатар қазақстандықтардың әлеуметтік санасында, қоғамның басты бөлшегі ретінде әрбір отбасында мәдени мұраларды рухани қайта өрлету мақсатында ұлттық идеяларды дамыту қажеттігін алға тартады (Baltabayeva т.б., 2019: 225). Ал зерттеуші И. Киселев мемлекеттің өзін-өзі әлемге танытатын құрылымдық тұжырымдамасы сол мемлекетте қалыптасқан ұлттық сәйкестік, ұлттық идея, ұлттық сана, ұлттық жад негізінде қалыптасатынын айтады (Киселев, 2003). Сондықтан «...әр халықтың материалдық және рухани мәдениетінің табыстарын қайта жаңғырту тарихи жадыны қайта орнықтырмайынша мүмкін емес» (Мәңгілік Ел, 2019: 144). Мәдениеттің ұжымдық жады болады. Бұл ұжымдық сана мен есте сақтау дәстүрі адамдарға өз қоғамында қауіпсіз өмір сүру мүмкіндігін қамтамасыз етеді (Bayraktar, 2016: 18). «Тарихи жад дегеніміз – нысаны өткен шақ болып табылатын жеке немесе ұжымдық жадтың белгілі бір бөлігі (өлшемі)» (Романенко, 2018). Жад өткен шақ туралы барлық білімді жинақтап қана қоймайды, сонымен бірге оны символдық бейне түрінде көрсетеді. Тарихи жадты зерттеп, түп негізін, себептері мен салдарларын айқындау сол өткен шақтың қазіргі уақыттағы әлеуметтік маңызын жоғары көтереді. Ұжымдық жадта жазылған оқиғалардың бейнелері әртүрлі мәдени стереотиптер, символдар, мифтер түрінде

жеке адам мен әлеуметтік топтың әлемде және нақты жағдайларда бағдарлануына мүмкіндік беретін түсіндірме модельдері ретінде әрекет етеді (Репина, 2003).

Жалпы алғанда, «тарихи жад» ұғымының нақты анықтамасы жайлы ғалымдар арасында нақты бірыңғай көзқарас жоқ. Зерттеушілердің бірқатары тарихи жад телінген бейне немесе ұжымдық жадтың құрылымы ретінде әрекет етеді десе, екінші біреулері тарихи жад ұжымдық сананың өнімі ретінде әрекет етеді және қоғамға өзіндік ерекшелігі мен бірегейлігін сақтап қалуға көп көмектеседі деп есептейді. Сарапшылардың пікірінше, тарихи жадтың жағымды жағы оның аксиологиялық қызметі болып табылады. Яғни, тарихтың белгілі бір кезеңдеріндегі елеулі оқиғалар мен әрекеттер ұжым мен жеке тұлғаның санасында құндылық бағдар қалыптастыруға әсер етеді. Ал енді тарихи жадтың теріс жағы – оның идеологиялық бағытта әсер етуі. Көптеген зерттеулерде тарихи жад жеке тұлғаның жеке басын қалыптастыру факторы және жеке тұлғаның әлеуметтену факторы ретінде әрекет етеді. Тарихи жад қоғамның әлеуметтік өзін-өзі ұйымдастыру процестерінде маңызды рөл атқарады. Салт-дәстүрлер халықтың тарихи жадының нысаны ретінде әрекет етеді. Ал мәдени мұра тарихи жадтың факторы болып табылады.

Ұлттың тарихи жадына үңілуде этнографиялық зерттеу жүргізудің маңызы зор. Тарих іздері әрбір этностың, халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігінде қолданған заттарында, айналысқан кәсібінде көрініс табады. Ұлы Жібек жолының да басты әсері, тарихи іздері халықтың тұрмыс-тіршілігі мен салт-дәстүрінде көрінген. Айталық, сауда құндылығының өлшем бірлігі саналатын ақшаны әрбір ел өзіндік қолтаңбасымен дайындайтыны белгілі. Бұл бүгінгі күнде қалай қалыптасқан заңдылық болса, тарихымызда да солай болғанын археологиялық зерттеулер дәлелдеп отыр. А. Әубәкірдің көне түркі ғұрыптық кешендері жайлы мақаласына назар аударсақ, зерттеуші Жібек жолы саудаларында түркілік қағандар

мен тегіндер бейнеленген монеталар көптеп қолданылғанын айтады (Әубәкір, 2015: 168). Нақты тарихи деректер мен материалдарға сүйене отырып келтірілген осындай дәлелден сауда-саттықтың қызған ортасында түркі империясының өзіндік маңызды орны болғанын көреміз.

Мемлекет басшысы жоғарыда аталған мақаласында Ұлы даланың жеті қырының басты ерекшеліктерінің бірі ретінде ата-бабаларымыздың атқа міну мәдениетін атап көрсетіп, жылқы шаруашылығы жер жүзіне Ұлы даладан тарағанын айтады (Тоқаев, 2018). Осы тақырыпқа жазылған еңбектерге тоқталсақ, З.К. Сураганова түркі халықтарының атқа міну мәдениетін Бозоқ қаласының тарихымен байланыстыра зерттейді (Сураганова, 2019), Б.Л. Хамидуллиннің зерттеу мақаласында жылқыны қолға үйрету өнері алтын орда өркениетінің феномені ретінде қарастырылады (Хамидуллин, 2019). Ұлы Жібек жолының бойына жан бітіріп, жан-жақты дамуына қазақ халқының қосқан тікелей үлкен үлесі Шығыстан Батысқа созылған ұзақ-сонар жолдарды жақындататын бірден-бір көлік – аттарды саудаға салуы болғаны да осыны дәлелдей түседі. Оған байланысты жүргізілген зерттеулерге сүйенсек, «... Ат саудасының алтын дәуірі атанған осы Таң дәуірінде жылына 10 мың атқа сауда жасалып, оған 40 мың топ торғын төленеді екен. Кейде тіпті бір аттың құны 50 топ торғынға көтерілген кезі болыпты. Біздің ата-бабаларымыз Таң патшалығының Астанасы Чаң-ан қаласында жібек саудасымен мыңдап жүреді екен» (Зейнолла, т.б., 2015).

Жоғарыда талдау нысанына іліккен осындай зерттеулер жаһандық тарихтағы түркі халықтарының, оның ішінде қазақ халқының орнын дұрыс пайымдап, лайықты бағасын сараптауға мүмкіндік береді. Ұлы дала өркениеті үлгілерінің, әсіресе оның ішінде тұрмыстық мәдениеті мен рухани құндылықтарының Жібек жолының қалыптасып, дамуына тигізген әсері, сол тарихи кезеңдегі атқарған рөлі, алған орны ерекше болғандығын көрсетеді.

Нәтижелер

Зерттеу барысында ұлттық санадағы Ұлы Жібек жолының тарихи іздерін айқындау мақсатында сауалнама үргізілді. Сауалнамада респонденттерге «Ұлы Жібек жолы» туралы өз білім деңгейіңізді бағалаңыз деген сұрақ ұсынылған болатын. Алынған жауаптардың талдауы жағдайдың ойландарлық екендігін көрсетеді. Атап айтсақ, сауалнамаға тартылғандардың жартысынан астамы халқымыздың басынан өткен тарихындағы осы феномен жайлы өте аз біледі (57%) немесе мүлде естімеген (3%). Сауалнама нәтижесі 1-суретте ұсынылды.

Келесі «Жібектің жасалу процесіне қатысы бар жауаптарды белгілеңіз» деген сұраққа берілген жауаптардың пайыздық көрсеткіші дәлел бола алады (2-сурет).

Алынған жауаптардан сауалнамаға қатысушылардың «Жібек жолы» атауының қалыптасуына негіз болған, ұлы сауда жолының басты тауарларының бірі – жібек жайлы, оның қалай өндірілетіні жайлы білімдерінің де төмен деңгейде екенін көреміз.

Аталған көрсеткіштер бұл тақырыпты зерттеудің қажеттігін, маңыздылығын, өзектілігін тағы да нақтылай түседі. Сондықтан да тарих іздерінің ұлттың санасына әсерін зерттеуде лингвомәдениеттанымдық,

Сурет 1. Сауалнама нәтижесі.

Сурет 2. Сауалнама жауаптарының пайыздық көрсеткіші.

лингвокогнитивтік, лингвопсихологиялық, этнолингвистикалық талдаулар жасаудың маңызы ерекше. Себебі тарихқа халықтың тілдік санасы тұрғысынан қарау оның жаңа қырлары мен ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік береді. Тіл әлемін зерттеу арқылы халықтың тілдік қолданысының ерекшелігін түсінуге, жекелеген тілдік бірліктердің семантикалық әлеуетін тануға, сөйлеу тіліндегі тілдік бірліктердің саяси, мәдени, тарихи сипаттағы коннотациясын анықтап, әлеуметтік-мәдени фонын түсінуге болады. Тілдік ұғымдардың өзіндік ерекшелігін айқындау оның тарихи кеңістіктегі орнын бағалауға мүмкіндік береді. Өйткені, «тіл – дүниені концептуализациялаудың және адам тәжірибесін рационализациялаудың әмбебап нысаны, дүние туралы бейсаналық стихиялық білімнің экспоненті және сақтаушысы, әлеуметтік маңызы бар оқиғалардың тарихи жады» (Дань, 2015).

Тілдік сана термині «екі түрлі болмысты біріктіреді: сана – материалдық емес табиғаттың психикалық құбылысы және ауызша немесе жазбаша сөйлеудің материалдық құбылысы және сонымен қатар вербалды тілдік байланыстардың қалыптасуының физиологиялық процесі» (Ушакова, 2000: 45). Тілдік сана индивид пен ұлттың әлемінің тұтас бейнесін жасауға қатысатындықтан, оның институционалдық матрицаға сәйкес идеологияны құрайтын басым құндылығы тілде және дискурстық тәжірибеде көрініс табады.

Зерттеушілердің пікірінше, «...тілдің қызметі жалаң коммуникативтік құрал ретінде емес, ойды білдіріп қана қоймай, тілдік санада ойды түзетін, құратын, сақтайтын, жеткізетін таным тетігі, ел тарихын сақтаған мәдени-құжаттық қор», - деп тұжырымдалады (Тасболатқызы, Смагулова, 2018). Сондықтан тілдік сана, аялық білім тәрізді тілдік құрылымдардың сипатын анықтау үшін сол тілде сөйлетін ұлттың тарихын танудың маңызы зор. Тілдік сана ұлттық тілдің сөз байлығымен қалыптасып, халықтың тарихи жадындағы әлем жайлы танымы мен білімінің көрсеткіші болады. Тілдегі нақты ұғымдардың

ұлт тіліндегі, ұлттық мәдениеттегі, ұлттың әлеуметтік-қоғамдық өміріндегі қызметі мен орнын зерттелеу арқылы тарихтар бойы қалыптасқан ұлттың тілдік санасы жайлы аялық білім қорын тануға мүмкіндік ашылады. Адамзаттың рухы мен болмыс-бітімі, бостандығы мен еркі, тарихи жады мен діни наным-сенімдері, рәміз-таңбалық сипаттамалары, өмірлік дәстүрі, дүниетанымы мен мәдениеті бәрі жинақталып келіп, тілдік санада көрініс табады. Зерттеушілер аумақтық жағынан жақын орналасқан туыстас және туыс емес тілдерде сөйлеушілердің алғашқы тілдік білімді көрсететін сөздерінің мәдени жадының бейнеленуінде ұқсастық бар деген пікірді қуаттайды (Авербух т.б., 2018).

Адамның өзін қоршаған әлем туралы аялық білімі тілде заттар мен құбылыстарға, олардың сапалық белгілеріне атау беру түрінде көрініс табады. Бұл әрекетті экстралингвистикалық факторлармен байланыста қарастыру ұлттың тілдік санасын оның тарихы мен географиялық жағдайы, психологиясы мен менталитеті тұрғысынан айқындауға мүмкіндік береді. Адамның тұрмыс-тіршілігіндегі тың өзгерістер оның тілінде көрініс табады, соған байланысты ұлттың сөздік қорында жаңа атаулар мен ұғымдар пайда болады, кейбір тілдік бірліктердің семантикалық аясы кеңейіп, коннотациялық мәні ашыла түседі.

Ұлы Жібек жолы заманынан бері қазақ халқының тарихи жадында мәдени тамырын тереңге жайған архетиптердің бірі – жібек. Оның бойында қазақ халқының осы ұғымға деген ұлттық болмысын танытатын өзіне тән стереотиптері көрініс табады. Ғалым Қ. Жаманбаеваның: «...символдың бір қызметі тілдік сана арқылы қолданыс табады немесе символдарды танып білу нәтижесінде тілдік сана қалыптасады», - деген пікірі жібектің қазақ танымы мен ұғымында байлықтың, нәзіктіктің символы болып орнығуының себебін көрсетіп береді (Жаманбаева, 1998: 4). Осыған байланысты қазақ тіліндегі «жібек» архетипіне лингвокогнитологиялық, лингвомәдениеттанымдық, лингвопсихологиялық, этнолингвистикалық тұрғыдан талдау жасау арқылы сол стереотиптердің

ұлттың тілдік санасындағы орнын айқындауға болады.

Сөздіктерде «жібек» сөзіне «беті тегіс, жылтыр, қымбат, бағалы мата» (ҚДМЭС, 1997); «Жібек құртының пілләсынан өндіріліп, тоқыма-мата өнеркәсібінде пайдаланылатын табиғи талшық. Жібектің механикалық қасиеттері жоғары, әрі жақсы диэлектрик, 120-130о С ыстыққа төтеп береді» (ҚӘТС, 2011) деген анықтамалар беріледі. Ұлы Жібек жолының бойында ең көп қолданылған тауар атауларының бірі – «жібек» сөзінің халықтың этимологиясының бір нұсқасын О. Сүлейменов ұсынады. Ол өз мақалаларында «жібек» сөзі қытай тілінде «сі» деп аталатыны туралы жазады. Осы қытайлық «сі» деген түбір сөз ұлы сауда жолының басты тауарының атауы ретінде Орта Азияға келген кезде түркілік «лік» жұрнағы жалғанып, «сі+лік» сөзінен ағылшындардың «silk», славян тілдеріндегі «шёлк» сөздері пайда болғаны туралы болжамын айтады. Бұл сөзіне дәлел ретінде Білгеқаған ескерткішіндегі «Табғач бұдұнқа беглік ун оғлұң құл қылты, сілік қыз оғлұң күң қылты» деген жолдарда осы «сілік» сөзінің «жібектей» деген мағынада кездесетінін айтады. Түркілер өздері жібек өндіру технологиясын меңгеріп алған кезде қазақша «жіп», түрікше «ип» сөздеріне «ек» қосымшасы қосылып, «жібек», «ипек» (түрікше) сөздері пайда болды деп келтіреді (Сүлейменов, 2013). Автордың бұл болжамдары да семантикалық, фонетикалық және лингвогеографиялық тұрғыдан алғанда шындыққа жанасады.

Керуен саудасы қалыптасқан кезден бастап Қытай жібегі Үндістан, Жапония, Корея және Орталық Азия мен Еуропада орналасқан елдердің назарын аударды. Тарихта «Жібек жолы» деген атпен сақталған бұл бұйым атауымен тарих аталды. «Жібек матасы әлемдік саудада үлкен сұранысқа ие болып қана қоймай, бірқатар елдерде ол ресми валюта болып саналды, ал енді бір елдер жібек түрінде салық төлеуге міндетті болды» (Отарбаева, 2017). Қытайдан бастау алып, Еуропаға дейін тараған керуен жолында бірнеше жүздеген тауар түрлері

тасымалданып, сатылғанына қарамастан, жібек бұйымдары әрқашан ерекше сұранысқа ие болды.

Қазақ тілінде жібек матаның сапасы мен сынына, түрі мен түсіне, жұқалығы мен қалыңдығына, қолданылу дәстүріне, тоқылу ерекшелігіне байланысты алуан түрлі аталарының болуы, осы материалдық құндылықтың ұлттық дәстүрдегі берік орнын көрсетеді. Олар жібек матаның кініпас, баршын, кәләңкөр, кініпас, қатипа, күлдірі, сарпөңке, патсайы/батсайы, сіндіп, тапта, торғын, торқа, шәйі, атлас, қырмызы, маңлық, кінәуыз, құлпы, маңлық деген түрлерінің атауларына қатысты төмендегі ерекшеліктері мен белгілері:

Жібек – беті тегіс, жып-жылтыр болып келген қымбат мата түрі.

Қамқа – зерлі жіптен тоқылған жібек мата түрі.

Торқа – жібек матаның ең бағалы, қымбат түрі.

Қатипа – жолақ-жолақ сызығы бар жұқа жібек матаның түрі.

Торғын – жібек матаның қымбат, бағалы бір түрі.

Биқасап – тоқылуы тығыз болып келген жібек матаның түрі.

Патсайы /батсайы – бұл да тығыз етіп тоқылған жібек мата түрі.

Баршын – жолақты жібек мата түрі.

Дүрия – жылтырауық әрі тығыз жібек мата түрі.

Насар – жібектен жасалған кездеме.

Қырмызы – жоғары сапалы қызыл жібек.

Парша – алтын-күмісті араластыра отырып, тығыз етіп тоқылған жылтырақ жібек мата және сол матадан тігілген қымбат бағалы киім.

Пай / пайы – жібек матаның бір түрі.

Барқыт – түкті, тығыз жібек мата.

Шибарқыт – өң жағына жолақ-жолақ жіңішке сызықтар түскен барқыт жібектің бір түрі.

Құлпы – түсі құбылып, өңі өзгеріп тұратын жібек мата түрі.

Сарпөңке – астарлық жібек мата.

Қазине – жібектен тоқылатын қалың / жұқа мата түрі (Мұстафина, 2019).

Қазақ халқының тарихында Ұлы Жібек жолымен байланысты тілдік санамызда берік орын алған «жібек» лексемасы бағалауыштық мәнге ие ұлттық-мәдени концепт. Жібек лексемасының семантикалық құрылымы қазақ әдеби тілінің сөздігенде төмендегідей беріледі:

1. Жібек құртының пілләсынан өндіріліп, тоқыма-мата өнеркәсібінде пайдаланылатын табиғи талшық;

2. Беті тегіс, жылтыр қымбат (бағалы) мата;

3. Жұмсақ, биязы, майда (ауыс. мағына);

4. Жайлы, қолайлы (ауыс. мағына);

5. Жарамды, пайдалы (ауыс. мағына) (ҚӘТС, 2011).

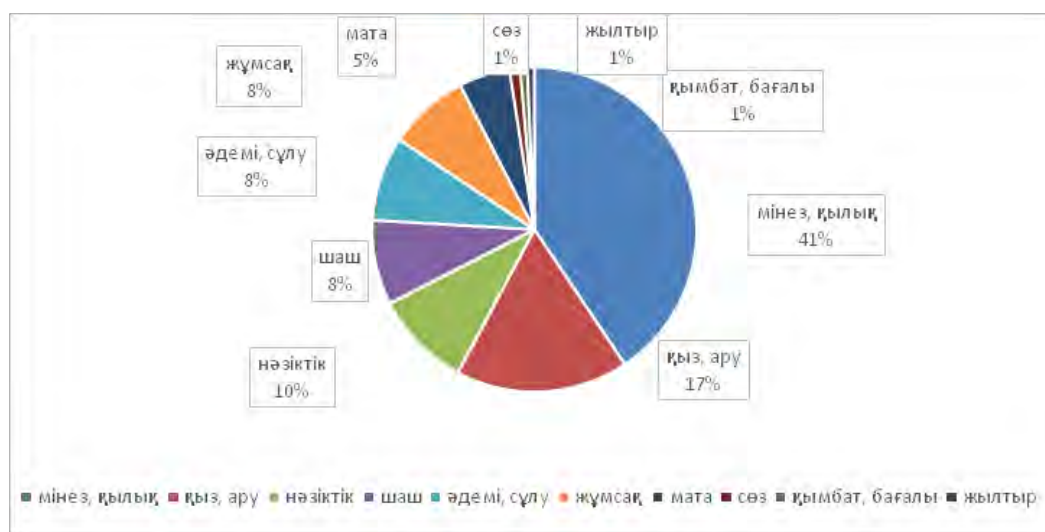
Осы жердегі жібек сөзінің дефинициясы «мата», «байлық», «нәзік», «жайлы», «бағалы» деген семалық белгілерді қамтиды. Аталған сөздікте ұсынылған «жібек» сөзінің лексикалық мағынасы бүгінгі тілді қолданушылардың тілдік санасында қандай бейнеде қалыптасқанын айқындау аса маңызды. Соған байланысты тілдік санада «жібек» лексемасының бойына жинақталған аялық білімді айқындау мақсатында сауалнама жүргізілді. Сауалнамаға әртүрлі жастағы 451 респондент тартылды. «Қазақ «жібектей» деп, нелерді жібекке теңеген?» деген сұраққа алынған жауаптар жиілік тұрғысынан төмендегідей берілді: «мінез» – 227; «қыз» – 93; «нәзіктік» – 55; «шаш» – 48;

«жұмсақ» – 46; «мата» – 29; «әдемілік» – 27; «сұлулық» – 21; «сөз» – 6; «ару» – 5; «жүн» – 4; «қылық» – 4; «жылтыр» – 4; «жел» – 3, «мақта» – 2; «келбет» – 2; «жіңішке» – 2; «аттың жал-құйрығы» – 2; «бағалы» – 2; «қымбат» – 2. Жүргізілген сауалнама нәтижесінде тілдік санадағы «жібек» лексемасы сөздікте берілген ұғымдардан әлдеқайда кең семантикалық белгілерді қамтитындығын байқаймыз. Төменде диаграммада осы мәліметтерді мағыналық жағынан жақындарын біріктіріп, алғашқы ондыққа кіретін ассоциацияларды пайыздық көрсеткішімен ұсынамыз (1-диаграмма).

Талдау нәтижелері көрсеткендей, халық ұғымында «жібек» лексемасы тілдік санада ең алдымен адамға қатысты орныққан екен. Оның ішінде ару қыздың көркем мінезінің, әдемілігі мен сұлулығының, нәзіктігінің, төгілген қара шашының сипатын беруде ауыспалы мағынада қолданылады екен. Сауалнама нәтижесінде жібек матаның өзінің тікелей сапалары – жұмсақтығы, жылтырлығы, қымбаттығы мен бағалылығы, яғни тура мағынада қолданылуы саны жағынан адамға қатысты қолданылуынан аз болды.

Айқындалған этномәдени ұғымдар негізінде тілімізде «жібек» сөзінің қатысуымен жасалған ұлттық антропонимдер жүйесі қалыптасқан. Жібек есімі қыздарға «Мінезі жібектей болсын, әрі әдемі, әрі сұлу болсын

Диаграмма 1. Қазақ халқының тілдік санасындағы «жібек» ұғымының ассоциациялары.

деген ниетпен қойылған есім» (Жанұзақ, 2009). «Талдырмаш қара торы, ақша маңдай, Майда тіл, жібек мінез асқар жандай» (С. Мұқанов) деген ақын өлеңінің жолдары жібектің халық санасындағы қыздың образымен байланысты символдық мәнін береді.

«Қыз Жібек» лиро-эпостық жырындағы бас кейіпкер Жібек – атына заты сай, ақылына көркі сай, инабатты, ибалы, көркем мінезді, ибалы, тәрбиелі, сабырлы қазақтың қарапайым қызы. Бас кейіпкердің Жібек есімін иеленуінің өзінің символикалық мәні тереңде жатыр. Ұлттың тарихи жадындағы, тілдік санасындағы осындай көркем жанға ең бір лайық есімдерден бірі ретінде таңдалып алынған атау.

Қазақ әдемі, сұлу қызды көрсе: «Қыз Жібектей екен», - дейді. Ақылды аруды көрсе: «Нағыз Қыз Жібектің өзі екен!» - дейді. Ата-анаға тілек ретінде «Қызың Жібектей болсын», - деген тілек айтысып жатады. Осылайша Қыз Жібек қазақ қыздарының жиынтық символикалық бейнесіне айналған. Тілімізде «Жібек» есіміне аппақ, әдемі, гүлдей көркем, айдай сұлу, нұрлы болсын деген ниетпен «ақ», «гүл», «нұр», «ай» сөздерін үстемелей қосып жасалған Ақжібек, Гүлжібек, Нұржібек, Айжібек деген кісі есімдері де бар.

Қазақтың тұрмыс-салтында «жібек» ұғымы байлық, барлық, береке ұғымымен астасып, халық санасына сіңді. Жібектен тігілген киім-кешек ең қымбат, бағалы зат деп саналды. Мысалы, қазақта «бес жақсы» деген тоғыз беру салтына қатысты айтылатын тұрақты сөз тіркесі бар. Ол жөнінде ғалым Н. Уәлиұлы: «Үш тоғыздың ішінде бес жақсы болуы шарт. Сол бес жақсыға жанды тоғыздан қара нар, емшегі тұтам бие (не қазанат), жансызда қалы кілем, алмас қылыш (не түзу мылтық), тәуір киім (қымбат ішік, жібек шапан т.б.) жатады», - деп жазады (Уәлиұлы, 1998: 24). Қарап отырсақ, осы жерде жібектен жасалған киім (шапан) халық санасында қымбат теріден тігілген ішікпен қатар дәрежедегі бағаға ие болған.

Жібекті материалдық құндылық деп таныған қазақ халқының ұлттық санасында осы мағынаны аша түсетін көптеген паремиялар

бар. Өйткені, «мақал-мәтелдер халықтың әр замандағы қалыптасуы кезінде оның тұрмыстық, әлеуметтік-тарихи тәжірибесі негізінде пайда болады» (Закирова, 2011: 146). Мысалы:

«Арзан нәрсе жерде жатар,

Парша, жібек төрде жатар» деген мақалдан халық тұрмыс-тіршілігіндегі жібек матаның нарқын, бағасын көреміз.

«Жібек белбеу – белдің көркі,

Батыр жігіт елдің көркі» деген мақал болса, киім атаулының ең бағалысы осы жібек матадан жасалғаны деген мағынаны білдіріп, халық санасындағы жібектің маңызын, орнын көрсетеді.

«Жібекті ұстай алмаған жүн қылады,

Қызды асырай алмаған күн қылады»

деген мақалдан жібек затын ұзақ уақыттар бойы қолында ұстап, өз тұрмысында етене қолданған, ерекшеліктерін әбден таныған қазақтың түсінігін көрсек,

«Жібек тозса, есекке жабуға да жарамайды» деген мәтелдің мәні де алдыңғымен ұқсас келеді. Мәтелдің тура мағынасындағы қолданысында жібек матаның түр-түрін тоздырғанша кәдесіне жаратқанын, сөйтіп, барынша сырын алып, тозған кезде ештеңеге жарамайтынын білгенін көреміз.

«Жібекке – жібек, жамаса,

Жүнге жүн ғана жарасар» деген мақалдың тура мағынасы егер жыртықты жамап тігу керек болса, жібек маталы киімді жібекпен, жүннен тоқылған киімді жүнмен жамау керек дегенді білдіреді.

Ал енді «Уақыт пен сабыр тұтты жібекке айналдырады» деген мәтелден қазақ халқының жібек өндіру технологиясын меңгергендігін, бұл ұзақ та күрделі үдерістің асқан сабырлылықты, шыдамды, еңбекті талап ететінін жақсы білгендігін көреміз.

«Жақсының ашуы жібек орамал кепкенше,

Жаманның ашуы басы көрге жеткенше» деген мақалда жібек материалдан жасалған орамалдың қасиетін, сапасын тану арқылы оны адам мінезімен салыстырудың үлгісін көреміз.

Біз бұл жерде берілген паремиялар құрамындағы «жібек» сөзінің нақты өмірлік

жағдаяттарда халықтың таным-түсінігі, тұрмыс-тіршілігіне байланысты қолданысын, соған сәйкес қалыптасқан бастапқы мәнін ғана айтып отырмыз. Мақал-мәтелдердің ауыспалы мәнде ақыл, өсиет, үгіт-насихат түріндегі қолданысы мүлде бөлек әңгіме және біздің зерттеуіміздің мақсатына ол кірмейді.

«Жібек» лексемасы халық ауыз әдебиетінің тағы бір үлгісі – жұмбақтар тілінде де қамтылған. Мысалы:

«Ақ сандығым ашылды,

Ішпінен жібек шашылды» деген жұмбақта «жібек» сөзизаттық мәнде берілген. Жұмбақтың жауабы – күннің сәулесі. Бұл жерде ақша бұлттардың ар жағына жасырынған күн көзі көрінген сәтте жер бетіне шашылған күннің нұры, сәулесін жібекке теңеуден туған әлемнің тілдік бейнесін көреміз. Адам өміріндегі ең қымбат күннің жарық сәулесін жібекке теңестіру – осы затты ерекше жоғары бағалаудың көрінісі екені айқын.

«Ақ жібек асыл көрпедей,

Қыс болса жерді жабады.

Жазғытұрым болғанда,

Су болып сайға ағады» жеген жұмбақта «жібек» сөзі сындық мәнде қолданылып тұр. Жұмбақта жасырылған қардың ақ мамықтай жұмсақтығын, жаңа жауған қар түйіршіктерінің нәзіктігін жеткізу мақсатында өте сәтті ұсынылған.

«Жібек» концептінің мәнін халық ауыз әдебиетінің үлгілері – мақал-мәтелдер мен жұмбақтар арқылы ғана толық ашу мүмкін емес. Соған байланысты осы зерттеуімізде қазақ ақын-жазушыларының шығармалары тіліндегі «жібек» концептінің лексикалық бейнеленуіне де тоқталамыз. Осы мақсатта классикалық әдебиет тіліне үңілген кезде, зерттеу нысанымыз болып отырған «жібек» ұғымының бұл жердегі қамтылу ауқымының ерекше кеңдігі назарымызды аударды. Мысалы: «Далаға жайып көк жібек, Гүл болып өзі мөлдіреп, Көктем сұлу келеді, Құшағын жайып елжіреп» (С. Мәуленов); «Көкшеге жаз көк жібек жапқандайын» (І. Жансүгіров) деген үзінділерде «жібек» лексемасы тағы да табиғат сипатын беруде қолданылады. Алдыңғы жұмбақта берілген қысқы суреттегі

«ақ жібек» – қардың орнына бұл жерде көктемгі көк майса шөпті бейнелейтін «көк жібек» тіркесі келеді. «Нәзік жан дүние ғажайып, Атлас жібек киінген» (С. Мәуленов) деген ақын қолданысында дүниенің нәзіктігі атлас жібекке теңеледі.

С. Сейфуллиннің бір ғана «Жер қазғандар» повесінде «жібек» сөзі 21 рет кездеседі. Оның ішінде шөпке оранған жердің сипатын беру үшін – 9 рет, күн нұрын сипаттау үшін – 3 рет, желді сипаттау үшін – 5 рет, ауа, шаш, жіп, жапырақтың сипатын беру үшін бір-бір реттен қолданылған. Төменде осы мысалдарды толық сөйлемдер түрінде бермей, қысқартып, сөз тіркестері түрінде ұсынамыз. «Жібектей шөп»: Түп-түгел қара жерге жасыл жібек кілем төсегендей; Кең көк, жасыл жайма жібек тіккен темір кесте секілді; Ұшы-қиыры жоқ жерге жайған жасыл жібек барқыт жаймаға тіккен өрнекті шұбар ала кесте тәрізді; Ала кестелі жібекке оранып, жасарған қара жер; Көк ала жасыл жібек шөпке оранған қара жер; жасыл жібек кілем жайғандай жап-жасыл ала, жас иісі аңқыған кең байтақ; Айнала ұштасқан, жасыл ала кілем жайғандай қиырсыз дала, жасыл жібек оранған шалғынды қобылар; Теп-тегіс жасыл ала жібек барқыт қаптағандай, жасыл ала жібек шөпті жонды жер; кестелі жасыл кілемдей, желбіреген жібектей. «Жібектей күн нұры»: Жаздың мынау әдемі жібек нұрлы күні; шұбалған жібек өрмегін жинаған сұлуша жер дүниеге шашылған күннің алтын нұры; «Жібектей жел»: күннің лебі денеге жібек торғындай жұмсақ тиді; торғындай майда ескектің жібектей жұмсақ гүлден алған жас демі; ақырындап ескен майда ескектің жұмсақ лебі; жұп-жұқа, нәп-нәзік үлбіреген жібекпен ақырын желпігендей; Нәзік, жұп-жұмсақ жібектей бетке, мойынға, барлық денеге оралып тұрған торғын ескек. «Жібектей жапырақ»: көк, жасыл жібек желекке, жас келіншекше оранған бұталардың жапырақтары. «Жібектей ауа»: Ауа тіпті жылы, жібектей жұмсақ; жазғы ауа, жылы кеш жібектей жұмсақ. «Жібектей шаш»: көзіне түскен қалың қара шашы шумақтаған жібектей. «Жібек жіп»: Жұмсақ шөптерді

басқан мөп-мөлдір шықтар жібекке өткізген меруерттердей.

С. Сейфуллиннің прозадағы осы теңеулері поэзиялық шығармаларында да кездеседі. Ақын өлеңдері жібекке теңелген шөптің, желдің, күйдің, шаштың көркем бейнелерін көз алдымызға әкеледі. «Мың түрлі ала жібек, көркем десте, Мың түрлі сұлу өрнек ойған кесте» дегенде ақын жібекті шөп ұғымында қолданса, «Жасыл көрпе жердегі, Майда жібек желдегі» деген жолдарда желдің сипатын беру мақсатында жұмсайды. «Жібектей шашы оралған, Қыпша белі бұралған, Еркесі қырдың бұралған, Сағындым мен сәулемді» деген шумақтан дәстүрлі сұлудың жібектей шашының бейнесі ашылады. Ал ақынның «Жібектей күймен толғап аяладың, Көк шыбық, құралай көз сұлу затты», - деп келген өлең жолдарындағы «жібектей күй» қолданысы адам жанының күйі, сезімі мәнінде жұмсалып тұр. Берілген мысалдардан қаламгердің өз сезімін жібек арқылы бейнелей отырып, оны нәзіктіктің, әдеміліктің, жылылықтың, жұмсақтықтың, балғындықтың, аладдықтың, сұлулықтың символдық мағынасына айналдырғанын көреміз.

Берілген бірнеше үзінділер негізінде «жібек» концептінің халық ауыз әдебиеті үлгілері мен классикалық әдебиет үлгілерінде қамтылған мазмұндық және құндылық компоненттері көркем әдебиет тілінде де кездесетініне көзіміз жетеді. «Жібек» лексиконы табиғаттағы адам тіршілігінде кездесетін сан-алуан образдардың символдық бейнесі ретінде кеңінен қолданылады. Ақын-жазушылар тілінде «жібек» концепті жаңаша мәнмен толықтырыла түскені байқалады. Сөздікте де бұл жөнінде: «Қисса-дастандар кейіпкеріне тән суреттеу дәстүрі, сұлулық өлшемі. Ақылың, Манат, сенің жұрттан асты, Қыз едің алтын айдар, жібек шашты (М. Байзақов)», - деп беріледі (Кеңесбаев, 2007).

Жоғарыда берілген мысалдардан жібек көпшілік жағдайда жасыл желек жамылған жерді сипаттауда қолданылатынын көрсек, келесі мысалдан ақын поэзиясындағы жаңа

бейне – көк аспандағы жібектей бұлттың сипатын беруін кездестіреміз:

«Бұлттың жібек пердесін

Судырлатты жел түріп» (С. Мәуленов).

Ақын С. Мұқановтың келесі өлең жолдарынан жоғарыдағы сауалнама арқылы анықталған аттың жалының сипаттамасын жібек арқылы берудің үздік үлгісі көрінеді:

«Торытөбел қайшыланып құлақтары,

Қасынып артқы аяқпен жібек жалын»

деп келген өлең жолдарында қаламгер С. Мұқанов халық санасындағы аттың бейнесін жібек ұғымымен астастырып, құйрық-жалын сипаттау мақсатында тағы да осы жібек сөзін қолданады. Жабайы жылқыларды әлемде алғаш қолға үйретіп, аттың құлағында ойнап, жылқының қыр-сырын әбден таныған қазақтың тарихи жадындағы жылқы малының бейнелі суреті осы жібектің сұлулығымен тығыз байланыстырылған.

Ал енді келесі өлең жолдарында жібектің мата, сол матадан жасалған киім түрі ретінде тура мағынасында қолданылу үлгісі берілген:

«Басына жібек байлаған

Арулар кімдерден қалмаған» (Махамбет Ө.).

«Кестелі ақ жібек орамал,

Алыстан жолдаған сүйген жар» (Халық әні).

Жібектен жасалған орамал да халық санасында пәктіктің, адалдықтың символдық мәнін арқалайды.

Ұлы Абайдың «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» деген өлеңінің:

«Шын көңілмен сүйсе екен, кімді сүйсе,

Бір сөзімен тұрса екен, жанса-күйсе.

Қырмызы, қызыл жібек бозбалалар

Оңғақ бұлдай былғайды, бір дым тисе», - деп келетін жолдарында «жібек» лексемасының жаңа мәні ашылады. Ақын бұл жерде жібекті «оңғақ бұлдай» мінезді бозбалаларды сипаттау үшін қолданады. Берілген мысалдан жібектің түсі оңып кететін өзгермелі, құбылмалы сипаты ашылады. Демек, жібек архетипінің халықтың тілдік санасындағы сұлулық пен нәзіктіктен ғана тұратын тек жағымды бейнесі ғана емес, оған қарама-қарсы сипаттағы мәні

де барын аңғарамыз. Жоғарыда жүргізілген талдаулар тарих қойнауларынан келіп жеткен халық санасындағы «жібек» ұғымы әсемдіктің, байлықтың, нәзіктіктің, балғындықтың символы болғанын көрсетеді.

Қорытынды

Ұлы Жібек жолы бойында қалыптасқан өркениеттің бірегей үлгілері тарихтың көзіндей болып, бүгінгі күні де жалғасуда. Бүгінгі күні әлем жұртшылығы Ұлы Жібек жолына үлкен қызығушылық тудыруда. Жаһандану шарттарында мәдениет, коммуникациялар, экономика, туризм салаларын дамыту үшін халықтың тарихи жадына үңіліп, рухани жаңғыруға ұмтылудың қажеттігі айқын. Ол тарихтың іздері халық мәдениетінде, санасында, жадында, тілінде көрініс табуда. Осы мақала аясында анықталғанындай, қазақ елі Жібек жолының қалыптасып, дамуында өте маңызды рөл атқарған. Оны сол дәуірден келіп жеткен материалдық құндылықтар ғана емес, біздің зерттеу нысанымызға алынып отырған мәдени құндылықтар да айқын көрсетіп отыр. Ғалымдардың мәдениеттану, музыкатану, этностану, тілтану бағытындағы зерттеулерінде осы мәселелер жан-жақты дәлелденген.

Зерттеу барысында жүргізілген сауалнама нәтижесінде алынған «жібек» феноменінің

қазақ халқының тілдік санасындағы ассоциациялары халық ауыз әдебиеті мен классикалық әдебиет үлгілерінде де молынан кездесетінін көрдік. Тілдік деректерге талдау жасай келе, сұлулық өлшемін суреттеудің ерекше дәстүріне куә болдық. Ұлы Жібек жолымен бірге қазақ даласына келіп жеткен жібек ұғымы халықтың тілдік санасында сұлулықтың символы ретінде эстетикалық деңгейге көтерілгеніне көзіміз жетті. «Жібек» феноменінің қазақ халқының тілдік санасында қалыптасқан эстетикалық құндылық ретіндегі мәнін айқындау ұлттың тарихи жадын жаңғыртуға өз үлесін қосатыны анық. Жүргізілген зерттеулер нәтижесі қазақ ұлтының тұрмыс-салты мен мәдени-рухани болмысындағы Ұлы Жібек жолының маңызы мен орнын дұрыс бағалауға қол жеткізеді. Бұл өз кезегінде шығыс пен батыстың мәдени байланыстарын жаһандану шарттарында қайта жаңғыртудың дұрыс бағытын айқындауға мүмкіндік береді.

Қаржыландыру

Аталған мақала BR10965370 «Ұлы Жібек жолының тарихи топонимиясын ғылымдар тоғысында зерделеу» атты Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен мақсатты бағдарламалық жоба аясында жазылды.

Әдебиеттер тізімі

- Абасов А. Восток и Запад: взаимодополнительность идей // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2020. – № 2(131). – С. 8-21.
- Авербух К.Я., Попова Л.Г., Шатилова Л.М. Культурная память слов как проявление языковых знаний о мире. В кн. Инновационное развитие науки и образования / К.Я. Авербух, Л.Г. Попова, Л.М. Шатилова. – Пенза: Наука и Просвещение, 2018. – 100 с.
- Альджанова Н., Мионг С. Қазақстан аумағындағы Ұлы Жібек жолы қалалары коммуникациясының мәдени ерекшеліктері // Вестник КазНУ. Серия философия. Серия культурология. Серия политология. – 2018. – № 3(52). – С. 131-135.
- Ахметжанов Д., Алимжанова А. Ұлы Жібек Жолы мәдениеттерінің өзара әсері // Вестник КазНУ. Серия философии, культурологии и политологии. – 2019. – № 2(68). – С. 120-128.
- Әубәкір А. Көне түрік ғұрыптық кешендерінің этномәдени функциясының кейбір мәселелері. Қазақ хандығының 550 жылдығына және Қазақстан халқы Ассамблеясының 20 жылдығына арналған «Қазақстан

археологиясы мен этнологиясы: өткені, бүгіні және болашағы» атты «VII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. 28-29 сәуір 2015. Алматы: Қазақ университеті. – С. 12.

Байпақов К., Нұржанов А. Ұлы Жібек жолы / К. Байпақов, А. Нұржанов. – Алматы: Қазақстан, 2002. – 210 б.

Bayraktar L. Medeniyet ve Felsefe / L. Bayraktar. – Ankara: Aktif Düşünce Yayınları, 2016. – 198 s.

Baltabayeva A.Y., Yildiz N., Beskempirova A.U. Cultural values of Great Silk Way: past and future // Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. – 2019. – № 1(377). – P. 222–228.

Бахтин М.М. Искусство и ответственность / М.М. Бахтин. – Москва: Искусство, 1979. – 424 с.

Володина Е.Е. Соотношение музыкальных культур смежных религиозных традиций в истории великого шелкового пути // Великий шелковый путь в истории развития музыкальной культуры: прошлое и современность. – Москва: Издательство «РИТМ», 2018. – С. 10.

Гребенюк Н.И. Цивилизационные ценности духовного мира великого шелкового пути // Истори-культурное наследие Великого шелкового пути и продвижение туристских дестинаций на Северном Кавказе: материалы III Международной научно-практической конференции. – Ставрополь: Изд-во СКФУ. – С. 10.

Дань Ц. Образное выражение во фразеологических единицах русского и китайского языков. Историческая и социально-образовательная мысль. – 2015. № 6-2(7). – С. 345-348.

Дмитриев В.А. Традиционная горская экономика народов Северного Кавказа в контексте наследия великого шелкового пути // Историко-культурное наследие Великого шелкового пути и продвижение туристских дестинаций на Северном Кавказе: материалы III Международной научно-практической конференции. – Ставрополь: Изд-во СКФУ, 2017. – С.10.

Жаманбаева Қ. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы: Ғылым, 2020. – 140 б.

Жанұзақ Т. Қазақ есімдерінің анықтамалығы / Т. Жанұзақ. – Алматы: «Арыс», 2009. – 552 б.

Закирова А.С. Мақал-мәтелдер және дүниенің тілдік бейнесі // Л.Н. Гумилев ат. ЕҰУ Хабаршысы. Гуманитарлық ғылымдар сериясы. – 2011. – № 1(80). – С. 145-149.

Заклинский П.А. Восток-Запад: Механизмы исторической памяти // Великий шелковый путь в истории развития музыкальной культуры: прошлое и современность. – Москва: Издательство «РИТМ», 2018. – С. 14.

Зейнолла Ж., Шарыпқазы Н., Нуржаева А. «Сахара Жібек жолы»-ның қазақ мәдениетінің дамуындағы ерекше орны // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2015. – № 3(155). – Б. 290-294.

Зулпыхарова Ә., Балтабаева А. Ұлы Жібек жолы бойындағы Ханқорған қалашығының орта ғасырлардағы көрінісі және қазіргі жағдайы // Ыасауи университетінің хабаршысы. – 2020. – № 3(117). – Б. 263-273.

Кеңесбаев С. Фразеологиялық сөздік Кеңесбаев / С. Кеңесбаев. – Алматы: Арыс, – 800 б.

Киселев И.Ю. Образ государства в международных отношениях и социальное познание // Вопросы философии. – 2003. – № 5. – С. 3-13.

Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2020. – 368 б.

Момынова Б., Сүйеркұлова Б., Фазылжанова А. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 7-т. / Б. Момынова, Б. Сүйеркұлова, А. Фазылжанова. – Алматы: Ғылым, 2011. – 752 б.

Лубо-Лесниченко Е.И. Великий шелковый путь // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. – Москва, 1988. – 100 с.

«Мәңгілік Ел» идеясы: кеше, бүгін, ертең. – Нұр-Сұлтан: Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Елбасы Кітапханасы, 2021. – 430 б.

Мұстафина А. Қазақша мата атаулары мен түрлері. [Электрон. ресурс]. –2021. – URL: <https://massaget.kz/kyizdarga/shayra/17720/> (қарастырылған күні: 02.02.2022).

Мэй В.Д. Великий шелковый путь в истории китайской музыкальной культуры: АҚД / В.Д. Мэй. – Санкт-Петербург: Наука, 2004. – 25 с.

Отарбаева А. Значение шелковой ткани в истории «Шелкового пути» // Вестник КазНУ. Серия историческая. – 2017. – № 2(85). – С. 131-139.

Репина Л.П. Культурная память и проблемы историописания (историографические заметки) / Л.П. Репина. – Москва: ГУ ВШЭ, 2003. – 144 с.

Романенко М.А. Межцивилизационный диалог в контексте исторической памяти // Научная мысль Кавказа. – 2018. – № 3. – С. 23-27.

Сатаева Б., Бексеитов Ғ. Ұлы Жібек жолы бойындағы ортағасырлық Тараз шахарының зерттелу мәселелері аясында // Вестник КазНПУ. Серия «Исторические и социально-политические науки». – 2017. – № 3. – С 66-72.

Сулейменов, О. Шелковый путь и тюрки [Электрон. ресурс]. –2021. – URL: <https://www.br.az/society/20131025113411961.html> (қарастырылған күні: 02.02.2022).

Сураганова З.К. Музейный проект «Бозок: Наследие всаднической культуры в формате национального археологического парка» // Эхо арктической Одиссеи: судьбы этнических культур в исследованиях ученых-североведов: Сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 100-летию со дня рождения выдающегося российского этнолога, ученого-североведа, доктора исторических наук И. С. Гурвича. – 2018.

Тасболатқызы Г., Смагулова Б. Бақ мәтіндері: қазіргі қазақстандағы тілдік-менталдық кеңістік // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2018. – № 2(170). – Б. 143-148.

Тоқаев Қ.К. Ұлы даланың жеті қыры. [Электрон. ресурс]. –2021. – URL: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-uly-dalanyn-zheti-kyry-atty-makalasy (қарастырылған күні: 02.02.2022).

Topçu N. Kultur ve medeniyet / N. Topçu. – İstanbul: «Hareket», 1997. – 296 s.

Tursynbayeva A., Ilyassova Z., Shamakhay S. The Great Silk Road as Cultural Phenomena // Handbook on Business Strategy and Social Sciences. – 2015. – № 3. – P. 29-34.

Уәлиұлы Н. Фразеология және тілдік норма / Н. Уәлиұлы. – Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1998. – 128 б.

Ушакова Т.Н. Языковое сознание и принципы его исследования. Языковое сознание образ мира / Т.Н. Ушакова. – Москва: Институт языкознания РАН, 2000. – 100 с.

Хамидуллин Б.Л. Феномен золотоордынской цивилизации // Тюркологические исследования. – 2020. – № 1(2). – С. 36-61.

Шальнев В.А. Великий шелковый путь – исторический миф или опыт построения региональной модели межцивилизационных отношений. Историко-культурное наследие Великого шелкового пути и продвижение туристских дестинаций на Северном Кавказе: материалы III Международной научно-практической конференции. Ставрополь: Изд-во СКФУ, 2017. – 288 с.

Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории / О. Шпенглер. – Москва: Наука, 1993. – 265 с.

Шубина И.Я. Образы великого шелкового пути в творчестве композиторов ориенталистов // Великий шелковый путь в истории развития музыкальной культуры: прошлое и современность. 2018. – С. 36.

Юнусова В.Н. К проблеме исследования музыкальных культур Шелкового пути // Вестник музыкальной науки. – 2018. – № 1(11). – С. 14-20.

Ш.К. Курманбаева, Ж.К. Умирбекова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Исторические следы Великого шелкового пути в национальном сознании

Аннотация. Великий шелковый путь долгое время пролегал между Китаем и Римской империей со 2 века до н.э. по 15 век н.э. и играл важную роль в торговом процессе между Востоком и Западом. Торговые караваны перевозили шелк, бумагу, бронзовые зеркала из Китая в страны Запада, а также ковры, гобелены, изделия из шерсти, стекла из стран Запада в Китай. Многие другие ценные вещи и драгоценные камни, ароматные масла и различные материальные ценности Востока и Запада также поступали в торговый оборот через этот путь. Великий шелковый путь был не только торговым путем, но и прекрасной площадкой для диалога между различными культурами и цивилизациями. Очевидно, что континентальный торговый коридор, проходивший через Европу, через многие страны Китая, Средней Азии и Индии, через различные исторические и культурные ареалы, нес не только материальные ценности, но и дух и познание своего времени из одной среды в другую. Культурно-бытовые ценности, сформировавшиеся на стыке разных цивилизаций, выражаются через язык и накладывают свой отпечаток на национальное сознание. Изучение культурных изменений и цивилизаций на Великом шелковом пути

очень важно для Казахстана. Каждая из культур, составивших культурное наследие Великого шелкового пути, не только стремилась к развитию своего существования, но и развивалась через самопонимание и взаимопонимание, через творческий синтез богатства и потенциала друг друга. Дать адекватную оценку этому великому периоду нашей истории сегодня и оживить память в нашем сознании посредством междисциплинарных исследований - важная задача, которая будет способствовать определению будущего направления нашей страны.

Ключевые слова: Великий шелковый путь; казахский народ; языковое сознание; историческая память; культура; ценности; нация.

Sh.K. Kurmanbayeva, Zh.K. Umirbekova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Historical traces of the Great Silk Road in the national consciousness

Abstract. The Great Silk Road ran for a long time between China and the Roman Empire from the 2nd century BC. to the 15th century AD and played an important role in the trade process between East and West. Trade caravans transported silk, paper, and bronze mirrors from China to the West, as well as carpets, tapestries, wool, and glassware from the West to China. Many other valuable things and precious stones, fragrant oils, and various material values of the East and West also came into the trade through this route. The Great Silk Road was not only a trade route but also an excellent platform for dialogue between different cultures and civilizations. Obviously, the continental trade corridor that passed through Europe, through many countries of China, Central Asia, and India, through various historical and cultural areas, carried not only material values but also the spirit and knowledge of their time from one environment to another. Cultural and everyday values, formed at the junction of different civilizations, are expressed through language and leave their mark on the national consciousness. The study of cultural changes and civilizations along the Great Silk Road is very important for Kazakhstan. Each of the cultures that made up the cultural heritage of the Great Silk Road not only sought to develop its existence but also developed through self-understanding and mutual understanding through the creative synthesis of each other's wealth and potential. To give an adequate assessment of this great period of our history today and revive the memory in our minds through interdisciplinary research is a very important task that will contribute to determining the future direction of our country.

Keywords: Great Silk Road; Kazakh people; linguistic consciousness; historical memory; culture; values; nation.

References

Abasov A. Vostok i Zapad: vzaimodopolnitel'nost' idej. Vestnik Evrazijskogo nacional'nogo universiteta imeni L.N. Gumileva. Seriya Istoricheskie nauki. Filosofiya. Religiovedenie [The East and the West: the complementarity of ideas], [Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series Historical Sciences. Philosophy. Religious Studies], 2020. No.2(131). P. 8-21, [in Russian].

Averbuh, K.Ya., Popova, L.G., Shatilova, L. M. Kul'turnaya pamyat' slov kak proyavlenie yazykovykh znaniy o mire. V kn. Innovacionnoe razvitie nauki i obrazovaniya [Cultural memory of words as a manifestation of linguistic knowledge about the world. In the book: Innovative development of science and education], (Nauka i Prosveshchenie, Penza, 2018, 100 p.). [in Russian].

Al'dzhanova, N. Miong, S. Kazakstan aumagyndagy Uly Zhibek zholy kalalary kommunikaciyasynyn madeni erekshelekteri [Cultural Features of the Communication of the Cities of the Great Silk Road on the Territory of Kazakhstan], [Vestnik KazNU Seriya filosofiya. Seriya kul'turologiya. Seriya politologiya], 2015. No. 3(52). P. 131-135, [in Kazakh].

Ahmetzhanov D., Alimzhanova A. Uly Zhibek Zholy madenietterinin ozara aseri [Interaction of cultures of the Great Silk Road], [Vestnik KazNU. Seriya filosofii, kul'turologii i politologii], 2019. No. 2(68). P.120-128. [in Kazakh].

Aubakir A. Kone turik guryptyk keshenderinin etnomadeni funkciyasynyn kejbir maseleleri [Some problems of the ethno-cultural function of ancient Turkish ritual complexes], Kazak handygynyn 550 zhyldygyna zhane

Kazakstan halky Assambleyasynyn 20 zhyldygyna arналған «Kazakstan arheologiyasy men etnologiyasy: otkeni, bugini zhane bolashagy» atty «VII Orazbaev okulary» halykaralyk gylymi-tazhiribelik konferenciya materialdary. 28-29 sauir 2015. Almaty, Kazak universiteti, [in Kazakh].

Bajpakov K., Nurzhanov A. Uly Zhibek zholy [Great Silk Road], (Kazakstan, Almaty, 210 p.), [in Kazakh].

Bayraktar L. Medeniyet ve Felsefe [Civilization and Philosophy], (Aktif Düşünce Yayınları, Ankara, 198 p.), [in Turkish].

Baltabayeva A.Y., Yildiz N., Beskempirova A.U. Cultural values of Great Silk Way: past and future, Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, 2015. No.1(377). P. 222–228.

Bahtin M.M. Iskustvo i otvetstvennost' [Art and Responsibility], (Iskustvo, Moscow, 2015, 424 p.), [in Russian].

Volodina E.E. Sootnoshenie muzykal'nyh kul'tur smezhnyh religioznyh traditsiy v istorii velikogo shelkovogo puti [Correlation of Musical Cultures of Adjacent Religious Traditions in the History of the Great Silk Road], Velikij shelkovyj put' v istorii razvitiya muzykal'noj kul'tury: proshloe i sovremennost' [The Great Silk Road in the History of Musical Culture: Past and Present], Izdatel'stvo «RITM», Moscow, 2018. P.10, [in Russian].

Grebenyuk N.I. Civilizacionnye cennosti duhovnogo mira velikogo shelkovogo puti [Civilizational values of the spiritual world of the Great Silk Road], (Istoriko-kul'turnoe nasledie Velikogo shelkovogo puti i prodvizhenie turistskih destinacij na Severnom Kavkaze: materialy III Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii [The historical and cultural heritage of the Great Silk Road and the promotion of tourist destinations in the North Caucasus: Proceedings of the III International Scientific and Practical Conference]. Stavropol', Izd-vo SKFU. P. 25-28), [in Russian].

Dan' C. Obraznoe vyrazhenie vo frazeologicheskikh edinicah russkogo i kitajskogo yazykov [Figurative expression in phraseological units of Russian and Chinese languages], Istoricheskaya i social'no-obrazovatel'naya mysl' [Historical and Socio-Educational Thought]. 2015 No.6-2(7). P. 345-348, [in Russian].

Dmitriev V.A. Tradicionnaya gorskaya ekonomika narodov Severnogo Kavkaza v kontekste naslediya velikogo shelkovogo puti [The traditional mountain economy of the peoples of the North Caucasus in the context of the legacy of the Great Silk Road], (Istoriko-kul'turnoe nasledie Velikogo shelkovogo puti i prodvizhenie turistskih destinacij na Severnom Kavkaze: materialy III Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii [The historical and cultural heritage of the Great Silk Road and the promotion of tourist destinations in the North Caucasus: Proceedings of the III International Scientific and Practical Conference]. 2017. Stavropol', Izd-vo SKFU. P. 10, [in Russian].

Zhamanbaeva K. Til koldanysynyn kognitivtik negizderi: emociya, simvol, tildik sana [Cognitive bases of language use: emotion, symbol, linguistic consciousness], (Gylym, Almaty, 1998, 140 p.), [in Kazakh].

Zhanuzak T. Kazak esimderinin anyktamalygy [Directory of Kazakh names], («Arys», Almaty, 2009, 552 p.), [in Kazakh].

Zakirova A.S. Makal-matelder zhane dunienin tildik bejnisi [Proverbs and the linguistic image of the world], L.N. Gumilev at. EUU Habarshysy. Gumanitaryk gylymdar seriyasy [L. N. Gumilyov Eurasian National University Bulletin of ENU. Humanities series], 2011. No.1(80). P. 145-149, [in Kazakh].

Zaklinskij P.A. Vostok-Zapad: Mekhanizmy istoricheskoy pamyati [East-West: Mechanism of historical memory], Velikij shelkovyj put' v istorii razvitiya muzykal'noj kul'tury: proshloe i sovremennost' [The Great Silk Road in the history of the development of musical culture: past and present], 2018. Moskva, Izdatel'stvo «RITM». P.14, [in Russian].

Zejnolla Zh., Sharypkazy N., Nurzhaeva A. «Sahara Zhibek zholy»-nyn kazak madenietinin damuyndagy erekshe orny [The special place of the Sahara Silk Road in the development of Kazakh culture], KazUU habarshysy. Filologiya seriyasy [Bulletin of kaznu. Philological series], 2015. No. 3(155). P. 290-294), [in Kazakh].

Zulpyharova E., Baltabaeva A. Uly Zhibek zholy boiyndagy Hankorgan kalashygynyn orta gasyrlardagy korinisi zhane kazirgi zhagdajy [The appearance of the Khankorgan town along the Great Silk Road in the Middle Ages and its current state], Jasau universitetinin habarshysy [Bulletin of yassawi University], 2020. No. 3(117). P. 267-273, [in Kazakh].

Kenesbaev S. Frazeologiyalyk sozdik [Phraseological dictionary], (Almaty, Arys, 800 p.), [in Kazakh].

Kiselev I.Yu. Obraz gosudarstva v mezhdunarodnyh otnosheniyah i social'noe poznanie [The image of the state in international relations and social cognition], Voprosy filosofii [Philosophy Issues], 2003. No.5. P. 3-13, [in Russian].

Kazak dasturli madenietinin enciklopediyalyk sozdigi [Encyclopedic dictionary of Kazakh traditional culture], (Almaty, Sozdik-Slovar', 1997, 368 p.), [in Kazakh].

Momynova B., Sujerkulova B., Fazylzhanova A. Kazak adebi tilinin sozdigi. on bes tomdyk. 7-t. [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 7], (Almaty, Gylym, 2011, 752 p.), [in Kazakh].

Lubo-Lesnichenko E.I. Velikij shelkovyj put' [The Great Silk Road], Vostochnyj Turkestan v drevnosti i rannem srednevekov'e [East Turkestan in antiquity and the early Middle Ages], (Moscow, 1988, 100 p.), [in Russian].

«Mangilik El» ideyası: keshe, bugın, erten [The idea of «Eternal Country»: yesterday, today, tomorrow], (Kazakstan Respublikasynyn Tungysh Prezidenti Elbasy Kitaphanasy, Nur-Sultan, 2019, 430 p.), [in Kazakh].

Mustafina A. Kazaksha mata ataulary men turleri [Names and types of Kazakh fabric], Available at: <https://massaget.kz/kyizdarga/shayra/17720/> (accessed 02.02.2022), [in Kazakh].

Mej V.D. Velikij shelkovyj put' v istorii kitajskoj muzykal'noj kul'tury [The Great Silk Road in the History of Chinese Musical Culture], (Nauka, Saint Petersburg, 2004, 25 p.), [in Russian].

Otarbaeva A. Znachenie shelkovoı tkani v istorii «Shelkovogo puti» [The importance of silk fabric in the history of «Silk Route»], Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaya [bulletin of the KAZNU. historical series], 2017. No.2(85. P. 131-139, [in Russian].

Repina L.P. Kul'turnaya pamyat' i problemy istoriopisaniya (istoriograficheskie zametki) [Cultural memory and problems of historical writing (historiographic notes)], (GU VSHE, Moscow, 2003, 144 p.), [in Russian].

Romanenko M.A. Mezhsivilizatsionnyj dialog v kontekste istoricheskoy pamyati [Intercivilizational dialogue in the context of historical memory], (Nauchnaya mysl' Kavkaza. 2018.No. 3. P. 23-27, [in Russian].

Sataeva B., Bekseitov G. Uly Zhibek zholy boyındagy ortagasyrlyk Taraz shaharynyn zerttelu maseleleri ayasynda [Within the framework of research problems of the medieval city of Taraz along the Great Silk Road], Vestnik KazNPU. Seriya «Istoricheskie i social'no-politicheskie nauki» [Bulletin of KazNPU. Series «Historical and socio-political sciences»], 2021. No.3. P. 66-72, [in Kazakh].

Sulejmenov O. Shelkovyj put' i tyurki [Silk Road and Turks], Available at: <https://www.br.az/society/20131025113411961.html> [in Russian]. (accessed 02.02.2022).

Suraganova Z. K. Muzejnyj proekt «Bozok: Nasledie vsadnicheskoy kul'tury v formate nacional'nogo arheologicheskogo parka» [Museum project «Bozok: The Heritage of Equestrian Culture in the Format of a National Archaeological Park»], (Ekho arkticheskoy Odissei: sud'by etnicheskikh kul'tur v issledovaniyah uchenyh-severovedov: Sbornik materialov Vserossiyskoı nauchno-prakticheskoy konferencii, posvyashchennoj 100-letiyu so dnya rozhdeniya vydayushchegosya rossiyskogo etnologa, uchenogo-severoveda, doktora istoricheskikh nauk I. S. Gurvicha). 2019. [in Russian].

Tasbolatkyzy G., Smagulova B. Bak matinderi: kazirgi kazakstandagy tildik-mentaldyk kenistik [Garden texts: linguistic and mental space in modern Kazakhstan], (Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya, 2018. No.2(170). P. 143-148, [in Kazakh].

Tokaev K.K. Uly dalanyn zheti kyry [Seven aspects of the great steppe], Available at: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-uly-dalanyn-zheti-kyry-atty-makalasy [in Kazakh]. (accessed 02.02.2022).

Topçu N. Kultur ve medeniyet [Culture and civilization], («Hareket» Y., İstanbul, 1970, 296 p.), [in Turkish].

Tursynbayeva A., Ilyassova Z., Shamakhay S. The Great Silk Road as Cultural Phenomena. Handbook on Business Strategy and Social Sciences, 2015. No. 3. P. 29-34.

Ualiuly N. Frazheologiya zhane tildik norma [Phraseology and language norm], (Respublikalyk baspa kabineti, Almaty, 2019, 128 p.), [in Kazakh].

Ushakova T.N. Yazykovoe soznanie i principy ego issledovaniya [Linguistic consciousness and principles of its research. Linguistic consciousness image of the world], (Institut yazykoznaniya RAN, Moscow, 2009, 100 p.), [in Russian].

Hamidullin B.L. Fenomen zolotoordynskoı civilizacii [Phenomenon of the Golden Horde civilization, Turkological studies.], Tyurkologicheskie issledovaniya [Turkic research], 2020. No.1(2). P. 36-61, [in Russian].

Shal'nev V.A. Velikij shelkovyj put' – istoricheskij mif ili opyt postroeniya regional'noj modeli mezhsivilizatsionnyh otnoshenij [The Great Silk Road - a historical myth or the experience of building a regional model of intercivilizational relations], (Istoriko-kul'turnoe nasledie Velikogo shelkovogo puti i prodvizhenie turistskikh destinacij na Severnom Kavkaze: materialy III Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. Stavropol', Izd-vo SKFU, 288 p., [in Russian].

Shpengler O. Zakat Evropy. Ocherki morfologii mirovoj istorii [Sunset of Europe. Essays on the morphology of world history], (Moscow, 1993, 265 p.).

Shubina I.Ya. Obrazy velikogo shelkovogo puti v tvorchestve kompozitorov orientalistov [Images of the Great Silk Road in the Works of Orientalist Composers], Velikij shelkovyj put' v istorii razvitiya muzykal'noj kul'tury: proshloe i sovremennost' [The Great Silk Road in the history of the development of musical culture: past and present]. 2018. P. 36, [in Russian].

Yunusova V.N. K probleme issledovaniya muzykal'nyh kul'tur Shelkovogo puti [On the problem of studying the musical cultures of the Silk Road], (Vestnik muzykal'noj nauki [Bulletin of Musical Science], 2016. No.1 (11). P. 14-20, [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Құрманбаева Шынар Қапантайқызы – педагогика ғылымдарының докторы, қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Өмірбекова Жамиля Қалдыбекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, қазақ тіл білім кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Kurmanbayeva Shynar Kapantayevna – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Department of Kazakh linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Omirbekova Zhamilya Kaldybekovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Department of Kazakh Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Pax sovietica – уникальный мир страны советов

Вячеслав И. Меньковский

Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь

E-mail: vmenkouski@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3417-4589>

DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-3-59-73

Аннотация. В статье анализируется формирование образа СССР как уникального явления российской и мировой истории в политических, культурологических, медийных практиках Советского Союза и Российской Федерации. Применена методология *historical memory studies*, т.е. исследование исторического сознания, коллективной памяти, исторической памяти. Используемая методология позволила проанализировать два этапа формирования «образа СССР» – советскую (само)репрезентацию 1930-х гг. и российскую (ре)конструкцию 1990-2020-х гг. При рассмотрении обоих этапов внимание обращалось прежде всего на стремление характеризовать советский феномен как уникальное явление мировой истории, наиболее прогрессивный вариант существования человека, общества и государства. «Советская цивилизация» в случае 1930-х гг. трактовалась как оптимальный образец для всего человечества, в случае 1990–2020-х гг. как неотъемлемая составляющая не только современного российского общества, но и широко понимаемого «русского мира».

Автор приходит к выводу, что сформированный в 1930-е гг. образ в основном используется в современной российской политике памяти. Заметна тенденция подменять понятие «советский» понятием «российский», несмотря на то, что Россия не была Советским Союзом, точно так же как Советский Союз не был Россией. Следующий аспект связан с динамичностью советской модели. Социально-экономический и политический строй эволюционировал и в силу планов властных элит, и в силу влияния общества на элиты. Оказывали несомненное влияние и общемировые тенденции развития, геополитическая конкуренция. «Советскую цивилизацию» очень сложно уложить в дихотомию «социализм – капитализм» из-за расплывчатости и спорности обоих понятий. Российская ностальгия по СССР является частным случаем посткоммунистической (постсоциалистической) ностальгии, идеализирующей образ ушедшего в прошлое общественного строя. Однако советское прошлое в российской интерпретации оказалось более «полезным прошлым», чем оно представляется в историко-мифологических вариациях других стран.

Ключевые слова: Советский Союз; Российская Федерация; «советская ностальгия»; «образ СССР»; социализм; политика памяти; мемориальная культура.

Received 15 March 2022. Revised 20 March 2022. Accepted 30 June 2022. Available online 30 September 2022.

For citation:

Menkouski V.I. Pax sovietica - the unique world of the Soviet state // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. – Vol. 140. – №. 3. – P. 59-73. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-3-59-73.

Для цитирования:

Меньковский В.И. Pax sovietica – уникальный мир страны советов // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2022. – Т. 140. – №. 3. – С. 59-73. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-3-59-73.

Большинство людей согласились считать достоверной красивую легенду. И постепенно она стала... «политической истиной».

Дж. Робертс

Введение

Рубеж 2010–2020 гг. можно с определенной долей условности назвать «пятилеткой советских юбилеев». 2017 г. – столетие российской революции, 2018 г. – 140 лет со дня рождения И.В. Сталина, 2020 г. – 150 лет со дня рождения В.И. Ленина, 2021 г. – 30-летие распада СССР, 2022 г. – столетие образования СССР. Условность заключается лишь в том, что пятилетка растянулась на шесть лет, с 2017 по 2022, но поскольку речь идет о советской истории, термин представляется возможным. Пятилетки были формой периодизации советского исторического времени, начиная с 1920-х гг., даже в тех случаях, когда их реальная продолжительность не совпадала с указанным временем (незавершенные пятилетки, семилетка). По мере генезиса Советского Союза пятилетки включали в себя и настоящее, и «героическое прошлое», и «светлое будущее». Хотя Советский Союз прекратил существование более 30 лет назад, большинство новых независимых государств, образованных на его территории, продолжают определяться термином «постсоветские» и советское прошлое все еще актуально как для политических элит, так и для рядовых граждан этих стран.

Юбилеи стали удобным поводом для возвращения к обсуждению советского прошлого политиками, средствами массовой информации, профессиональными историками, обществом в целом. Мы употребляем термин «возвращение» поскольку советская история уже была в центре внимания в конце XX – начале XXI вв. Потом интерес ослаб, внимание властных элит и общества переключилось на проблемы современности, а история осталась полем деятельности историков. Однако процесс самоидентификации российского общества, поиск «национальной идеи» вернули

советскую историю в центр общественного внимания. Мемориальная политика, и, следовательно, ее юбилейный аспект стали важным элементом идеологической и политической составляющей повседневности. Т.е. советское прошлое стало объектом не только исторической науки, но и исторической политики. Как справедливо отмечала Н. Иванова «Юбилеи – ... мощный стимул для объединения. По тому, как они проходят в современной России, да и какие, собственно, юбилеи отмечаются – пышно и с размахом, или скромно, почти тайно – видны процессы либо размежевания, противостояния в обществе, либо нахождения и утверждения – на исторической толще юбилея – искомой идентичности» (Иванова, 1999).

Событие, связанное с юбилейной датой 2022 г., т.е. образование СССР 30 декабря 1922 г., согласно Указу Президиума Верховного Совета СССР «О праздничных и памятных датах» входило в официальный перечень праздничных и памятных дат: «В СССР отмечаются следующие всенародные праздники: Годовщина Великой Октябрьской социалистической революции – 7 и 8 ноября; День рождения В.И. Ленина – 22 апреля; День международной солидарности трудящихся – 1 и 2 мая; Праздник Победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941-1945 годов – 9 мая; День Конституции СССР – 7 октября; День образования Союза Советских Социалистических Республик 30 декабря; День Советской Армии и Военно-Морского Флота – 23 февраля; Международный женский день – 8 марта» (Указ, 1980).

День 30 декабря был «праздничной и памятной датой», но никогда не был выходным днем в Советском Союзе, сейчас этот день не входит в праздничные даты Российской Федерации и, соответственно, не закрепился в коллективной памяти россиян. Историческая память о советской эпохе не привязывается конкретно ни к 30 декабря 1922 г., ни к 26 декабря 1991 г., дню принятия Советом Республик Верховного Совета СССР декларации о прекращении существования СССР. Однако это не говорит об отсутствии

коллективной памяти российских граждан о Советском Союзе. Она не просто существует, но приняла ностальгическую форму, в которой советское прошлое представляется «светлым прошлым», счастливым временем, в котором не существовало сегодняшних проблем и трудностей. Происходит масштабный процесс ремифологизации советского прошлого, всех периодов советской истории, в каждом из которых находятся привлекательные стороны. Россия XXI века, как и другие страны постсоветского пространства, переживает комплексное социальное явление, которое можно определить как «советскую ностальгию», т.е. ностальгию по советскому прошлому. Российская ностальгия по СССР является частным случаем посткоммунистической (постсоциалистической) ностальгии, идеализирующей образ ушедшего в прошлое общественного строя. В качестве примеров вспомним югоностальгию (ностальгия по социалистической Югославии), остальгию (ностальгия по ГДР). Современный миф о «социалистическом рае», образе жизни того времени, отношениях между людьми, общественных ценностях и идеалах заменил в сознании людей предшествующий миф о «капиталистическом рае», господствовавшем в странах социализма в годы социализма. Миф нельзя подкорректировать, его можно только заменить другим мифом. В описываемой ситуации миф о будущем заменился мифом о прошлом, но выполняет ту же функцию психологической и эмоциональной опоры в сложном настоящем. С. Бойм подчеркивала, что «Ностальгия – это попытка повернуть время вспять, преодолеть необратимость его течения, превратить историческое время в мифологическое пространство. Однако сама потребность в ностальгии исторична. Она может быть защитной реакцией, ответом на переходные периоды истории. Ностальгия ищет в прошлом той стабильности, которой нет в настоящем, тоскует о потерянных наречиях и медленном течении времени» (Бойм, 2013).

В момент расставания с социализмом преобладали надежды на будущее, а не

сожаления о прошлом. Как писал С. Медведев, «Распад СССР случился до обидного просто, буднично и незаметно, будто повторяя конец Российской империи» (Медведев, 2021). Массовых выступлений в защиту союзного государства не было. Что касается апелляции к итогам референдума 17 марта 1991 г., когда 76,4 % ответили «да» на поставленный вопрос, необходимо напомнить формулировку: «Считаете ли Вы необходимым сохранение Союза Советских Социалистических Республик как обновлённой федерации равноправных суверенных республик, в которой будут в полной мере гарантироваться права и свободы человека любой национальности?» (Референдум, 1991). Вопрос был сформулирован таким образом, что трактовать его можно в зависимости от позиции трактующего (возможно, так и было задумано авторами идеи референдума). Г. Бурбулис, в то время бывший одним из ключевых советников Б. Ельцина, считает, что «Значение референдума не до конца осмыслено. И та упрощенная трактовка, что вот прошел референдум, на котором большинство населения Советского Союза высказалось за сохранение страны, а потом, пренебрегая этими важными результатами (голосования), реальная история складывалась в обратную сторону, сторону распада. Это фактически неверно и исторически неправильно... Сама формулировка выглядела для слуха и для глаза нормального гражданина настолько многословной и неопределенной, что вызвала сомнения в уверенности самих организаторов референдума» (Бурбулис, 1991). По нашему мнению, референдум при желании можно назвать «референдум о сохранении СССР», при желании «референдум об обновлении». Соответственно, и трактовка результатов (за «сохранение» или «обновление»), как в 1991 г., так и 2022 г. является скорее предметом дискуссии, чем однозначного утверждения.

Предметом дискуссии остаются и многие другие (практически все) ключевые события советской истории, а следовательно, и «образ СССР», формируемый политическими, культурологическими, медийными

российскими акторами. Безусловно, Россия как правопреемница СССР занимает особое положение на постсоветском пространстве, а соответственно, и особо позиционирует себя по отношению к Советскому Союзу. Властные элиты с помощью имеющихся у них ресурсов создают специфический «советский миф», особый образ СССР, отличающийся от мифов и образов, создающихся властными элитами других новых независимых (постсоветских) государств. Советское прошлое в российской интерпретации оказалось более «полезным прошлым», чем оно представляется в историко-мифологических вариациях других стран. Расхождение в оценках, вероятно, будет только усиливаться по мере кристаллизации различных вариантов исторического обоснования современной государственности.

Методология исследования

В исследовании применена методология *historical memory studies*, т.е. исследование исторического сознания, коллективной памяти, исторической памяти. Методология основана на анализе ситуации, когда представления о прошлом, национальной истории зависят от ментальности и целеполагания конкретной социальной, национальной или иной группы. В исследовательское поле входят практики коммеморации, использование образов прошлого при формировании коллективной идентичности, деятельность различных «институтов памяти», механизмы общественных дебатов о прошлом, методы работы средств массовой информации с историческим материалом.

Используемая методология позволила проанализировать два этапа формирования «образа СССР» – советскую (само)репрезентацию 1930-х гг. и российскую (ре)конструкцию 1990-2020-х гг. При рассмотрении обоих этапов внимание обращалось прежде всего на стремление характеризовать советский феномен как уникальное явление мировой истории, наиболее прогрессивный вариант существования человека, общества

и государства. «Советская цивилизация» в случае 1930-х гг. трактовалась как оптимальный образец для всего человечества, в случае 1990-2020-х гг. как неотъемлемая составляющая не только современного российского общества, но и широко понимаемого «русского мира».

Обсуждение и результаты

Следует признать, что до сегодняшнего дня на вопрос о том, что такое «советская цивилизация», нет простого или единственного ответа¹. В Советском Союзе схемы объяснений создавались многократно в зависимости от различных обстоятельств, точек зрения и опыта. На уровне советской пропаганды проблем не возникало. «Построение социализма», «полная победа социализма», «полная и окончательная победа социализма», «развитой социализм». При том, что «советскую цивилизацию» очень сложно уложить в дихотомию «социализм – капитализм» из-за расплывчатости и спорности обоих понятий, для советских идеологов социализмом было то, что в данный момент существовало в Советском Союзе. Любые другие вариации были отступлением, ренегатством или предательством. Для внутренней аудитории это работало, но для мира, где социалистические партии стали массовыми (во многих случаях правящими) необходимо было реальность дополнять (или заменять) тем привлекательным «образом СССР», который становился бы примером реализации продвижения к мечте человечества, к фактическому концу истории.

Формирование образа СССР как «новой цивилизации»

Процесс формирования положительного образа Советского Союза начался с момента его создания. Это абсолютно естественно. Как и все политические лидеры во всем мире, советские

¹Примечание. Как писал итальянский культуролог Умберто Эко «Для каждой сложной проблемы имеется простое решение, и это решение неправильное» [Электронный ресурс]. -URL:// Эко У. «Маятник Фуко» <https://citaty.info/quote/394808> (дата обращения: 10.03.2022).

руководители стремились к конструированию положительного образа своего государства в зарубежном общественном мнении. А внутри страны создавалась видимость поддержки всех советских инициатив «мировой прогрессивной общественностью»².

Вопросы о том каким образом советское руководство создавало требующийся образ, какие механизмы были задействованы для его создания, как взаимодействовали советские структуры с западными интеллектуалами, рассматриваются в достаточно обширной историографии. В качестве классических примеров работ по данной проблематике следует назвать монографии П. Холландера (2001), Дж. Кроула (1982), П. Кенеза (1985).

Среди современных исследований, анализирующих процесс формирования положительного имиджа СССР 1930-х гг., внимания заслуживают работы как западных, так и российских историков³: Д. Энгермана (2003), Д. Бранденбергера (2017) и М. Дэвида-

Фокса (2015, 2020), А.В. Голубева (2003), Г.Б. Куликовой (2013). В книге Д. Бранденбергера развитие советской пропаганды рассмотрено с трех точек зрения: разработка, доведение до аудитории и массовое восприятие. Автор показал изменение властной пропагандистской стратегии на рубеже 1920–1930-х гг. Инициатором модификации стал, естественно, Сталин, поскольку право на принятие решений осталось только у него, а окружение вождя могло лишь приспосабливаться к его действиям.

Задача, поставленная перед пропагандистским аппаратом, была непростой. Власть не предлагала отказаться от используемых с 1917 г. классовых и интернационалистских составляющих государственной идеологии. Вождь хотел добиться в пропагандистском дискурсе их сочетания с национальными патриотическими идеями. Интеграция столь противоречивых элементов была поручена партийным идеологам, которые хоть и пытались следовать новым указаниям, но, во-первых, делали то, что умели, а, во-вторых, должны были постоянно что-то переделывать, поскольку власть сама не могла точно определить соотношение революционного и традиционного в новом курсе. Приоритетность марксистско-ленинской и национально-государственных составляющих зависела от конкретной политической ситуации, от целесообразности, от меняющихся взглядов политического лидера.

Советский патриотизм должен был основываться на возрождении понятия «родина» и формировании ареопага советских героев, как реальных, так и мифологических. В конечном счете советский патриотизм с военным уклоном стал основой партийной пропаганды (Бранденберг, 2017: 124). Поскольку партийные «бойцы идеологического фронта» по-прежнему существовали только в абстрактных категориях классовой и противопоставления «советского» «русскому», они оказались не готовы к работе в новых условиях. Первыми создали популярный

² Примечание: Следует отметить, что восторженные оценки «советского светлого прошлого», рассказы о самом вкусном советском мороженом и лучшем друге детей, товарище Сталине, сохраняются в определенных социальных стратах Запада до сегодняшнего дня. «В соцсетях обретается немало граждан западных стран, не только прославляющих сталинский СССР, но и мечтающих попасть в ГУЛАГ, который они считают пансионом для трудящихся» // Карпов М. Откуда на Западе взялись поклонники Сталина и почему они мечтают о ГУЛАГе [Электронный ресурс]. - URL: <https://lenta.ru/articles/2020/01/04/tankies/> (дата обращения: 10.03.2022).

³ Примечание: К сожалению, сегодня приходится констатировать усложнение отношений российского исторического сообщества с историками мира. В предшествующие годы можно было подчеркивать методологическую гетерогенность русскоязычных и зарубежных исследований, что естественно для ситуации историографического постмодерна. Сегодня зарубежная историография зачастую воспринимается как враждебная, направленная на дискредитацию России и ее прошлого, а историкам новых независимых государств отказывается в праве на собственную трактовку общего прошлого. Совершенно естественная для исторического сообщества полемика зачастую перестает быть научным диалогом-спором, а превращается в обмен оскорблениями, лишь слегка прикрываемыми научной терминологией. Оппоненты не пытаются понять правду другой стороны, они стремятся лишь продекларировать собственную позицию, доказывающую не обоснованность их научных аргументов, а степень превратно понятого патриотизма.

вариант сочетания «счастливого сегодня» с «полезным прошлым»⁴ деятели культуры.

В контексте исторической имагологии (от лат. *imago* — изображение, образ), науки изучающей существовавшие в прошлом образы и стереотипы восприятия окружающего мира, можно рассматривать и монографии М. Дэвида-Фокса. Одной из важнейших задач исследования в работе «Витрины великого эксперимента. Культурная дипломатия Советского Союза и его западные гости, 1921-1941 годы» стал анализ взаимодействия внутренних и внешних аспектов советской системы. М. Дэвид-Фокс приходит к выводу о том, что попытки советского государства повлиять на общественное мнение за рубежом и создать островки советской реальности, предназначенные для глаз иностранцев, оказали влияние (пусть косвенное) на развитие советской системы в целом, на внутренний советский мир.

В книге рассматривается генезис особой системы приема иностранцев в СССР и способов влияния на них и на западное общественное мнение. Всесоюзное общество культурной связи с заграницей (ВОКС), Отдел агитации и пропаганды (Агитпропа) Коминтерна, Иностранная комиссия Союза советских писателей, Комиссия по внешним сношениям ВЦСПС, гиды и переводчики, образцово-показательные объекты, издательства, общества дружбы действовали как сложное, но согласованное целое.

«Паломничество в Россию»⁵ в период между двумя мировыми войнами, по мнению автора — одно из самых печально известных событий политической и интеллектуальной истории XX века... В течение 1920-1930-х годов Советский Союз посетили около 100

тыс. иностранцев, включая десятки тысяч европейских и американских писателей, специалистов разного рода ученых, деятелей искусства и интеллектуалов, позднее изложивших свои впечатления от лицезрения советского эксперимента... пик восторга со стороны Запада — восторга, которому поддались и некоторые из блестящих умов эпохи, — совпал с самым репрессивным периодом советского коммунизма — сталинизмом 1930-х годов (Дэвид-Фокс, 2017: 18-19).

М. Дэвид-Фокс считал, что «слепота западных интеллектуалов в отношении сталинизма, без сомнения, является одной из самых сложных загадок в истории политики и интеллектуальной жизни XX века» (Дэвид-Фокс, 2017: 425). По мнению Е. Котеленец, «одной из основных причин не критичного взгляда на советский строй был глубокий духовный кризис, охвативший западную интеллигенцию в результате Великой депрессии. Разочарование культурной элиты Европы и Америки в ценностях собственного общества диктовало интенсивные поиски «счастья» за рубежом. При этом особо притягательными оказывались молодые государства, провозглашавшие цели построения общества справедливости и равенства» (Котеленец, 2013: 78). С точки зрения Ш. Фицпатрик, восторженные отзывы обуславливались не только идеологическими или политическими симпатиями, но и выбором авангардных типов объектов, демонстрировавшихся иностранцам, и подбором людей, с которыми те общались (Fitzpatrick, 2008: 35).

Д. Энгерман подчеркивал, что большинство американских экспертов положительно отзывались о советской модернизации и оправдывали средства ее реализации. «К 1920-м годам американские эксперты утверждали, что советская модернизация, даже с ее ошеломляющими человеческими и финансовыми затратами, стоила того. Особенно впечатленные советскими заявлениями о том, что индустриализация будет осуществляться рационально и

⁴ Примечание: Термин «полезное прошлое» (англ. *usable past*) был впервые использован американским литератором и культурологом В.В. Бруксом (Brooks V. W. *On Creating a Usable Past*. Dial. 64. (1918). P. 337–341).

⁵ Примечание: Считается, что выражение «паломничество в Россию» впервые в научной литературе употреблено в книге Margulies S.R. *The Pilgrimage to Russia: The Soviet Union and the Treatment of Foreigners, 1924–1937*. Madison: University of Wisconsin Press, 1968.

централизованно, американцы оценили модель как за ее методы, так и за ее цели» (Engerman, 2003: 4).

В. Паперный не упрощал мотивы поддержки сталинского СССР интеллектуалами, формирующими западное общественное мнение (opinion makers). Это могло быть что-то чисто личное, в том числе личное обогащение; экстравагантная мода; расовая, сексуальная или этническая дискриминация на родине; поиски альтернативной религии⁶. Но на первое место он также ставит экономическую депрессию конца 1920-х годов, охватившую Европу и Америку. «Laissez faire капитализм был дискредитирован, государственное вмешательство в экономику казалось неизбежным. Альтернатив было три: национал-социализм, экономическая модель Кейнса, взятая на вооружение Рузвельтом, и сталинский вариант марксизма. Последний казался более привлекательным, потому что был адресован человечеству, а не избранной группе — по крайней мере, на словах» (Паперный, 2003).

Но целевой группой советской пропаганды был именно избранный круг «друзей Советского Союза», в который, среди прочих, входили Ромен Роллан, Бернард Шоу, Сидней и Беатрис Вебб, Андре Жид и Лион Фейхтвангер. Британские социалисты-фабианцы супруги Вебб создали двухтомник «Советский коммунизм: Новая цивилизация?» (Вебб, 1937), ставший одним из самых восторженных описаний сталинского СССР. Советский посол И. Майский писал И. Сталину: «Весьма небезынтересна сама история книги, о которой идет речь. Я как-то спросил Веббов, почему они решили написать книгу о «Советском коммунизме»? С каких пор они так сильно заинтересовались СССР? Мой вопрос был тем более законен, что в период моего пребывания в Лондоне в 1925-1927 гг.,

когда я был советником полпредства, Веббы не принадлежали к кругу наших «друзей». Они даже никогда не появлялись в полпредстве. Ответ стариков на поставленный мной вопрос был в высшей степени характерен: они особо заинтересовались Советским Союзом, когда мы стали в широких размерах проводить коллективизацию... Лишь когда партия и советское правительство твердо встали на путь массовой коллективизации крестьянства, лишь когда Веббы увидели, что партия и правительство одерживают на этом пути явные и серьезные победы, их настроение изменилось. Они сказали себе: «Это уже совсем иное дело. Это уже очень важно и серьезно. Это первая настоящая попытка построить социализм в большой стране, попытка, имеющая шансы на успех. Надо внимательно изучить то, что происходит в СССР»⁷. В мае 1936 г. русский перевод книги Веббов был вынесен на обсуждение Политбюро, которое, рассмотрев заметные в книге фабианские отклонения, приняло решение о ее издании небольшим тиражом, в 2-3 тыс. экземпляров, и распространении по предварительно утвержденному списку (Дэвид-Фокс, 2017: 380).

В книге «Пересекая границы. Модерность, идеология и культура в России и Советском Союзе» М. Дэвид-Фокс отмечал, что «даже после того, как в результате сталинской «второй революции» сформировался гибрид, сочетающий в себе радикальные перемены и то, что можно было бы назвать статично-консервативными элементами, советская идеология продолжала провозглашать неповторимость и самобытность коммунизма — утверждение, игравшее значимую роль в пропаганде, предназначенной как для советской, так и для иностранной аудитории» (Дэвид-Фокс, 2017: 9).

⁶ Такие «техники гостеприимства», применявшие-ся при организации визитов важных делегаций и почетных гостей, как обильные застолья, изоляция иностранцев от рядовых граждан, перемещение на спецпоездах, заранее согласованные стандартные маршруты неоднократно описаны как в мемуарах и публицистике, так и в научных исследованиях.

⁷ Примечание: Майский - Сталину о необходимости перевести на русский язык книгу супругов Вебб «Советский коммунизм: новая цивилизация». 10 ноября 1935 г. // Большая цензура: Писатели и журналисты в Стране Советов. 1917—1956 / Под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева; Сост. Л. В. Максименков. — М.: МФД: Материк, 2005. С. 403.

Безусловно, прямое сопоставление цели, задач, условий разработки «политики памяти» СССР и современной Российской Федерации некорректно. Это два разных государства, с разными условиями и возможностями. Но наряду с кардинальными различиями в условиях и качестве жизни, совершенно другими технологическими и коммуникационными технологиями, мы можем обнаружить и общие черты как в мышлении, так и в практических действиях российских масс и элит. Т.е. преемственность по отношению к прошлому включает в себя как элементы исключительности, так и общности.

СССР как объект российской политики памяти. Большинство исследователей сходятся во мнении, что первые признаки «советской ностальгии» стали проявляться в российском обществе в середине 1990-х гг., когда «...явно угасли первоначальные импульсы и сравнительно простые, общедоступные и объединявшие многих идеи, символы, лозунги «перестройки», встала (но не была осознана, продумана, артикулирована и намечена к решению) проблема социальной, культурной, идейной дифференциации общества, а из окружения власти начали тем временем постепенно, но последовательно устранять инициаторов, разработчиков и проводников каких бы то ни было «реформ» (Дубин, 2009).

Безусловно, свою лепту внесли деятели культуры, начавшие широко использовать советскую стилистику и символику. Возможно, многими из них это воспринималось как игра, как обращение к безвозвратно ушедшему, но аудитория (т.е. значительная часть общества) восприняла подаваемый продукт именно как наиболее удобный вариант исторической памяти. Как писала Н. Иванова «...когда вы, господа, стебно снимали и крутили без конца старые песни о главном, когда каждый божий день по всем телеканалам вы показываете старые советские фильмы, где и жизнь хороша, и жить хорошо, где кубанские казаки пляшут и поют при сборе урожая, а в уютных городских интерьерах продолжается веселая, славная, устремленная в светлое будущее

советская жизнь, — то чего же вы ожидали? Какого результата?.. А зритель — что ж, зритель внушаем. И ему игровое «советское прошлое», упорно навязываемое игроками-постмодернистами, ближе «настоящего», в котором жить труднее и драматичнее» (Иванова, 2002). «Зритель внушаем», поскольку в середине 1990-х гг. 35 % россиян продолжали чувствовать себя советскими людьми постоянно, а в отдельных случаях еще 23 % (Левада, 2000: 401). «Игровое советское прошлое» давало возможность сохранять в индивидуальной и коллективной памяти то, что приятно помнить, и забыть то, что помнить не хочется. Т.е. «советское» использовалось не только как форма сохранения прошлого, но и как форма забвения.

Для большинства россиян «советская ностальгия», если воспользоваться терминологией С. Бойм, была «рефлексирующей», т.е. «... говорящей о невозможности возвращения домой и осознающей свою собственную эфемерность и историчность». Однако С. Бойм выделяет и второй тип ностальгии – «реставрирующую», которая «...предполагает антимодернистское конструирование исторических мифов посредством возвращения к былым национальным символам... Для понимания реставрирующей ностальгии важно отличать исторические обычаи прошлого от реставрированных ритуалов и театрализованных традиций. ... чем настойчивее звучит риторика преемственности с историческим прошлым, тем избирательнее представляется это прошлое» (Бойм, 2013). Во втором случае приоритетное внимание следует обратить на позицию властных и интеллектуальных элит.

В российской государственной исторической политике по отношению к советскому прошлому нам представляется важным отметить несколько моментов.

Во-первых, переход к трактовке в трактовке советского периода истории как к «полезному прошлому». Интеллектуальному сообществу предлагалось использовать для блага общества только ту часть прошлого, которая может быть полезна настоящему. Если в прошлом такая

полезная составляющая не обнаруживается, ее надо изобрести. Т.е., в коротком варианте предлагалась историческая ложь (или частичная правда) во благо сегодняшнего дня. Вопрос об этической составляющей не ставился, так же как и понимание блага и определение институций и персоналий, имеющих право на его трактовку. То, что происходит сегодня с советской историей, во многом соответствует идеологии «полезного прошлого». Советская история не столько реконструируется, сколько конструируется.

Во-вторых, уверенность политических акторов в своей способности давать окончательные оценки историческим событиям, не будучи специалистами. Отсутствие профессиональных научных навыков, методологии исторического исследования, фрагментарное знание конкретного исторического материала не останавливают политиков различных рангов в стремлении предлагать (навязывать) жестко детерминированную трактовку исторических событий. Альтернативные концепции определяются как «фальсификация истории». Вариант современной российской политики памяти оказался неожиданным для зарубежных исследователей. Дилемма представлялась очевидной: игнорировать неприятное прошлое или осудить его. Однако в первые десятилетия XXI в. отношение политических элит России к «образу СССР» изменилось кардинально. Член Совета при президенте России по международным отношениям Б. Безпалько утверждал, что «По большому счету СССР — это большое количество наций, созданных на теле Российской империи. Им были переданы территории, для них были созданы национальная интеллигенция, национальный язык, национальная история» (Безпалько, 2021). Президент Российской Федерации В.В. Путин назвал Советский Союз «исторической Россией»: «... мы пережили, по сути, развал государства: Советский Союз распался. А что такое Советский Союз? Это Россия и есть, только называлась по-другому...» (Путин, 2011).

В то же время Президент России подчеркивал, что речь не идет «... о каком-то политическом объединении, о возрождении Советского Союза, да Россия даже и не заинтересована в этом сегодня» (Лукьянов, 2020)⁸. Ф. Лукьянов, председатель президиума Совета по внешней и оборонной политике России, считает, что «... наступил момент, когда государства, возникшие на территории бывшего Советского Союза и признанные суверенными членами ООН и так далее, по факту распада страны, в которую они входили, пришли к важной развилке. Они должны доказать свою состоятельность уже не по факту того, что не стало СССР, а потому, что способны выживать и развиваться сами по себе...[Россия] сама проходила похожую траекторию, но по масштабу и калибру РФ настолько больше, что в её случае не стоял вопрос о состоятельности государственности»⁹.

⁸ Примечание: «Вряд ли можно серьезно говорить о возрождении или восстановлении СССР. Ход истории нельзя повернуть вспять. Об этом неоднократно заявлял президент России Владимир Путин. В своей практической политике исходим из существующих реалий», — сообщается на сайте МИД РФ. 2022. 21 января [Электронный ресурс]. - URL: <https://ura.news/news/1052528604> (дата обращения: 10.03.2022).

⁹ Примечание: Мы не будем повторять в статье из-вестные тезисы представителей российской власти об их неудовлетворенности постсоветскими границами, о (не) состоятельности государственности постсоветских стран и о праве России определять эту (не)состоятельность. С нашей точки зрения, отношение к подобным претензиям было аргументировано определено на заседании Совета безопасности ООН 22.02.2022. Представитель Кении М. Кимани на примере Африки напомнил, что разделение братских народов искусственными границами в прошлом — не повод для насилия и угнетения в настоящем: «Границы наших стран чертили не мы, а чиновники в столицах далеких колониальных метрополий: Лондоне, Париже и Лиссабоне. Их не волновала судьба древних народов, которые они рассекали на части. Сегодня по другую сторону границы любой африканской страны живут наши соотечественники, с которыми у нас прочные исторические, культурные и языковые связи. Если бы в момент объявления независимости мы решили добиваться таких границ для наших государств, которые отражали бы их этническое, расовое или религиозное единообразие, мы бы до сих пор, много десятилетий спустя, вели кровавые войны. Вместо этого мы договорились принять те границы, которые нам достались в наследство. И даже с ними мы решили добиваться экономической и правовой интеграции нашего континента. Вместо того, чтобы стать нациями, которые бесконечно вглядываются в свое прошлое, предаваясь вредной ностальгии, мы решили идти вперед, к величию, которого никогда прежде не знали наши многочисленные народы и нации» [Электронный ресурс]. - URL: <https://meduza.io/feature/2022/02/22/my-reshili-idi-vpered->

Вероятно, когда мы оцениваем современную ситуацию, более логично говорить о концепции «русского мира», а не о возможном проекте «СССР – 2». Понимание концепции «русского мира» нельзя считать окончательно сформированным. Это связано как с турбулентной геополитической ситуацией на постсоветском пространстве, так и с российскими внутривластными реалиями. Нам представляется важным подчеркнуть позицию Русской православной церкви, озвученную Патриархом Кириллом: «Если говорить о цивилизации, то Россия принадлежит к цивилизации более широкой, чем Российская Федерация. Эту цивилизацию мы называем Русским миром. Русский мир – это не мир Российской Федерации, это не мир Российской империи. Русский мир – от киевской купели крещения. Русский мир – это и есть особая цивилизация, к которой принадлежат люди, которые сегодня себя называют разными именами – и русские, и украинцы, и белорусы. К этому миру могут принадлежать люди, которые вообще не относятся к славянскому миру, но которые восприняли культурную и духовную составляющую этого мира как свою собственную... Русский мир – это и духовное, и культурное, и ценностное измерение человеческой личности. Русские, даже которые именуют себя русскими, могут к этому миру и не принадлежать, потому что говорить на русском языке или понимать русский язык – это не единственное условие принадлежности к Русскому миру» (Патриарх Кирилл, 2014).

Советская цивилизация, по оценке Президента России, являлась неотъемлемой составляющей российской цивилизации, понимаемой как «русский мир». Распад СССР был оценен как «крупнейшая геополитическая катастрофа XX века» (Путин, 2017): «Это был распад исторической России под названием Советский Союз. Мы превратились в совершенно другую страну. И то, что

создавалось 1000 лет, было в значительной степени потеряно»¹⁰.

Положительное отношение к советскому периоду истории, к образу советского государства разделяется большинством россиян. «Повсеместное присутствие советского прошлого в постсоветском настоящем сегодня сложно переоценить. Оно настигает нас повсюду: в большом стиле государственной пропаганды, объяснительных схемах политической аналитики, риторике социальных протестов, массовой культуре или авторском кино... Советское превращается в более-менее принятый всеми по умолчанию способ узнавания настоящего в предшествующей эпохе» (Будрайтский, 2019).

Согласно данным социологических опросов (по данным ВЦИОМ) в 2000 г. сожалели о распаде СССР 70 % опрошенных¹¹, в 2005 г. – 66 %¹², в 2012 г. – 56 %¹³, 2016 г. – 63 %¹⁴. В 2020 г. «в структуре представлений о «советской эпохе» преобладала положительная компонента (76%)»¹⁵. К. Пипия, ведущий научный сотрудник Левада-Центра готовившая документ, приходит к выводу, что «Ностальгические» настроения

¹⁰ Примечание: Путин В. Президент РФ заявил, что распад СССР был «гибелью» «исторической России». 13 декабря 2021 г. [Электронный ресурс]. - URL: <https://nv.ua/world/countries/putin-rasskazal-o-raspade-sssr-i-rabote-taksistom-novosti-rossii-50201622.html> (дата обращения: 10.03.2022).

¹¹ Примечание: Россияне о распаде СССР и рыночных реформах [Электронный ресурс]. - URL: <https://old.wciom.ru/index.php?id=236&uid=10452> (дата обращения: 10.03.2022).

¹² Примечание: Россияне о СССР - через четырнадцать лет после его распада [Электронный ресурс]. - URL: <https://wciom.ru/analytical-reviews/analiticheskii-obzor/rossiyanе-o-sssr-cherez-chetyrnadczat-let-posle-ego-raspada> (дата обращения: 10.03.2022).

¹³ Примечание: Двадцать лет без СССР [Электронный ресурс]. - URL: <https://wciom.ru/analytical-reviews/analiticheskii-obzor/dvadczat-let-bez-sssr> (дата обращения: 10.03.2022).

¹⁴ Примечание: Back in the USSR? [Электронный ресурс]. - URL: <https://wciom.ru/analytical-reviews/analiticheskii-obzor/back-in-the-ussr> (дата обращения: 10.03.2022).

¹⁵ Примечание: Структура и воспроизводство памяти о Советском Союзе [Электронный ресурс]. - URL: <https://www.levada.ru/wp-content/uploads/2020/03/Pamyat-o-Sovetskom-Soyuze.pdf> (дата обращения: 10.03.2022).

vmesto-togo-chtoby-stat-natsiyami-kotorye-beskonechno-vglyadyvayutsya-v-svoe-proshloe-predavayas-vrednoy-nostalgi (дата обращения: 10.03.2022).

о советском прошлом определяются тремя основными причинами: необходимостью сопричастности к «великой державе», разрушением единой экономической системы и потерей чувства сплоченности и доверия, которым они наделяли советское общество. При этом романтизация советского прошлого у 2/3 населения страны не приводит к желанию реставрировать советский строй в нынешней России ни у тех респондентов, кто жил в Советском Союзе, ни у постсоветских молодых, в среде которых советский путь уступает и особому российскому пути, и европейской модели развития¹⁶.

Заключение

В феврале 2022 г. В.В. Путин дал чрезвычайно резкую оценку советскому периоду истории. Российская революция 1917 г. названа «Октябрьским переворотом 1917 года». Далее в «Обращении Президента Российской Федерации» говорилось, что «После революции главной задачей большевиков было любой ценой удержаться у власти, именно любой ценой. Ради этого они шли на всё: и на унижительные условия Брестского мира в то время, когда кайзеровская Германия и её союзники находились в тяжелейшем военном и экономическом положении, а исход Первой мировой войны был фактически предreshён, и на удовлетворение любых требований, любых хотелок со стороны националистов внутри страны. С точки зрения исторических судеб России и её народов ленинские принципы государственного строительства оказались не просто ошибкой, это было, как говорится, гораздо хуже, чем ошибка» (Обращение В. Путина, 2022). Далее

в документе употребляются определения «сталинская диктатура», «господство коммунистической идеологии и монополия компартии на власть», «тоталитарный режим», «государственный террор». И уничижительная характеристика базовых советских принципов государственного устройства: «в 1922 году на пространстве бывшей Российской империи был образован СССР. Но сама жизнь сразу же показала, что ни сохранить такую огромную и сложную территорию, ни управлять ею на предложенных аморфных, фактически конфедеративных принципах просто невозможно. Они были напрочь оторваны и от действительности, и от исторической традиции» (Обращение В. Путин, 2022).

Сохранится ли в России отношение к советскому прошлому как к «полезному прошлому» предсказать сегодня невозможно. Все составляющие российской политики, в том числе исторической политики, зависят в значительной степени от воли, желания и настроения лидера, т.е. субъективный фактор является важной составляющей (нам не представляется возможным дать объективную, не конъюнктурную оценку степени этой «важности») формирования политики памяти.

Благодарности

Статья подготовлена при финансовой поддержке Государственной программы научных исследований «Общество и гуманитарная безопасность белорусского государства» на 2021-2025 годы, подпрограмма 1 «История», НИР «1.06.14 Советское прошлое» в концепции современной исторической политики Республики Беларусь».

¹⁶ Примечание: Там же.

Список литературы

- Безпалько Б. Бывший СССР. 6 декабря [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://lenta.ru/articles/2021/12/06/nostalgia/> (дата обращения: 10.03.2022).
- Бойм С. Будущее ностальгии [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2013/3/budushhee-nostalgii.html> (дата обращения: 10.03.2022).

Бранденбергер Д. Кризис сталинского агитпропа: Пропаганда, политпросвещение и террор в СССР, 1927–1941 / Д. Бранденбергер. – Москва: РОССПЭН, 2017. – 370 с.

Будрайтскис И. Брежнев как современник? Ностальгия, ретромания и колонизация советского. Неприкосновенный запас. № 2 [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2019/2/brezhnev-kak-sovremennik-nostalgiya-retromaniya-i-kolonizacziya-sovetskogo.html> (дата обращения: 10.03.2022).

Бурбулис Геннадий: значение референдума 17 марта 1991 года не до конца осмыслено. 17.03 [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://tass.ru/politika/2744847> (дата обращения: 10.03.2022).

Вебб С., Вебб Б. Советский коммунизм – новая цивилизация? / С. Вебб, Б. Вебб. – Москва: Соцэкгиз, 2020. – 448 с.

Голубев А.В. «...Взгляд на землю обетованную»: Из истории советской культурной дипломатии 1920–1930-х годов / А.В. Голубев. – Москва: ИРИ РАН, 2020. – 272 с.

Crowl J.W. Angels in Stalin's Paradise: Western Intellectuals in Soviet Russia, 1917– 1937: A Case Study of L. Fischer and W. Duranty / J.W. Crowl. – Washington: University Press of America, 1982. – 232 p.

Дэвид-Фокс М. Витрины великого эксперимента. Культурная дипломатия Советского Союза и его западные гости, 1921–1941 годы / М. Дэвид- Фокс. – Москва: Новое литературное обозрение, 2020. – 568 с.

Дэвид-Фокс М. Пересекая границы: модернность, идеология и культура в России и Советском Союзе / М. Дэвид-Фокс. – Москва: Новое литературное обозрение, 2020. – 464 с.

Дубин Б. Режим разобщения. 18 мая 2009 [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://polit.ru/article/05/18/dubin/> (дата обращения: 10.03.2022).

Engerman D. Modernization from the Other Shore: American Intellectuals and the Romance of Russian Development / D. Engerman. – Cambridge: Harvard University Press, 2003. – 399 p.

Иванова Н. Русский проект вместо русской идеи [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://magazines.gorky.media/znamia/1999/3/russkij-proekt-vmesto-russkoj-idei.html> (дата обращения: 10.03.2022).

Иванова Н.Б. Ностальгическое. Собрание наблюдений / Н.Б. Иванова. – Москва: ОАО Издательство «Радуга», 1999. – 464 с.

Kenez P. The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization / P. Kenez. – New York: Cambridge University Press, 1985. – 308 p.

Котеленец Е. Образ Советского Союза в мире: факторы и динамика восприятия // Вестник РУДН, серия История России. – 2013. – № 3. – С.76–90.

Куликова Г.Б. Новый мир глазами старого. Советская Россия 1920–1930-х годов глазами западных интеллектуалов / Г.Б. Куликова. – Москва: ИРИ РАН, 2013. – 370 с.

Левада Ю. От мнений к пониманию. Социологические очерки. 1993–2000 / Ю. Левада. – Москва: Московская школа политических исследований, 2000. – 574 с.

Лукиянов Ф. «Не все постсоветские страны докажут государственную состоятельность». Интервью с Федором Лукияновым. Россия в глобальной политике. 21 октября. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://globalaffairs.ru/articles/sssr-gossostoyatelnost/> (дата обращения: 10.03.2022).

Медведев С. Полураспад империи. Сергей Медведев – о неоконченном крахе. 31 декабря. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://www.svoboda.org/a/poluraspad-imperii-sergey-medvedev-o-neokonchennom-krahe/31632801.html> (дата обращения: 10.03.2022).

Обращение Президента Российской Федерации (2022). 21 февраля [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: kremlin.ru/events/president/news/67828 (дата обращения: 10.03.2022).

Паперный В. Вера и правда: Андре Жид и Лион Фейхтвангер в Москве // Неприкосновенный запас. № 4. [Электрон. ресурс]. – 2021. – URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2003/4/vera-i-pravda-andre-zhid-i-lion-fejhtvanger-v-moskve.html> (дата обращения: 10.03.2022).

Патриарх К. Русский мир – особая цивилизация, которую необходимо сберечь. Официальный сайт Московского патриархата. 8 сентября [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <http://www.patriarchia.ru/db/print/3730705.html> (дата обращения: 10.03.2022).

Путин В. Полный текст интервью российским телеканалам. РИА «Новости». 17 октября [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://ria.ru/20111017/462204254.html> (дата обращения: 10.03.2022).

Путин В. Распад СССР - крупнейшая геополитическая катастрофа века [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://ria.ru/1496353896.html> (дата обращения: 10.03.2022).

Референдум, СССР 1991 г. – результаты референдума о сохранении СССР [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://tass.ru/spec/ussr-referendum> (дата обращения: 10.03.2022).

Указ Президиума Верховного Совета СССР «О праздничных и памятных датах» 01.10. [Электрон. ресурс]. – 2022. – URL: <https://docs.cntd.ru/document/901731190> (дата обращения: 10.03.2022).

Холландер П. Политические пилигримы (путешествия западных интеллектуалов по Советскому Союзу, Китаю и Кубе (1928–1978) / П. Холландер. – Санкт-Петербург: Издательство «Лань», 2000. – 592 с.

Fitzpatrick S. Foreigners Observed: Moscow Visitors in the 1930 s under the Gaze of their Soviet Guides. Russian History. – 2008.

В.И. Меньковский

Беларусь мемлекеттік университеті, Минск, Беларусь

Pax sovietica – уникальный мир страны советов

Андатпа. Кеңес Одағы мен Ресей Федерациясының саяси, мәдени, медиа тәжірибелерінде КСРО бейнесінің қалыптасуы Ресей мен әлем тарихының ерекше құбылысы ретінде талданады. Зерттеу historical memory studies әдіснамасын, яғни тарихи сананы, ұжымдық жадты, Тарихи жадты зерттеуді қолданды. Пайдаланылған әдістеме «КСРО бейнесін» қалыптастырудың екі кезеңін талдауға мүмкіндік берді-1930 жылдардағы кеңестік (өзін-өзі)өкілдік және 1990-2020 жылдардағы орыс (ре)дизайны. Екі кезеңді қарастырған кезде, ең алдымен, кеңестік құбылысты әлемдік тарихтың ерекше құбылысы, адам, қоғам және мемлекет өмірінің ең прогрессивті нұсқасы ретінде сипаттауға деген ұмтылысқа назар аударылды. 1930 жылдардағы «кеңестік өркениет». бүкіл адамзат үшін оңтайлы үлгі ретінде түсіндірілді, 1990–2020 жж. қазіргі орыс қоғамының ғана емес, сонымен бірге кеңінен түсінілген»орыс әлемінің» ажырамас бөлігі ретінде.

Автор 1930 жылдары қалыптасқан деп тұжырымдайды. сурет негізінен қазіргі орыс жад саясатында қолданылады. Ресейдің Кеңес Одағы емес екендігіне қарамастан, «кеңес» ұғымын «орыс» ұғымымен алмастыру үрдісі байқалады, өйткені Кеңес Одағы Ресей емес еді. Келесі аспект кеңестік модельдің динамикасымен байланысты. Әлеуметтік-экономикалық және саяси жүйе билік элиталарының жоспарларына және қоғамның элиталарға әсер етуіне байланысты дамыды. Дамудың жалпы әлемдік үрдістері, геосаяси бәсекелестік сөзсіз ықпал етті. «Кеңестік өркениет «екі ұғымның түсініксіздігі мен қарама – қайшылығына байланысты» социализм-капитализм « дихотомиясына ену өте қиын.

КСРО-дағы ресейлік ностальгия-бұл өткен әлеуметтік жүйенің бейнесін идеализациялайтын посткоммунистік (постсоциалистік) ностальгияның ерекше жағдайы. Алайда, кеңестік өткен орыс түсіндірмесінде ол басқа елдердің тарихи-мифологиялық вариацияларында көрсетілгеннен гөрі «пайдалы өткен» болып шықты.

Түйін сөздер: Кеңес Одағы; Ресей Федерациясы; «кеңестік ностальгия»; «КСРО бейнесі»; социализм; еске алу саясаты; мемориалдық мәдениет.

V.I. Menkouski

Belarusian State University, Minsk, Belarus

Pax sovietica - the unique world of the Soviet state

Abstract. The article analyzes the formation of the image of the USSR as a unique phenomenon in Russian and world history in the political, cultural, and media practices of the Soviet Union and the Russian Federation. The research uses the methodology of historical memory studies, i.e., the study of historical consciousness, collective memory, and historical memory. The methodology used made it possible to analyze two stages of the formation of the «image of the USSR» - the Soviet (self) representation of the 1930s and the Russian (re)design of the 1990s - 2020s. When considering both stages, attention was paid primarily to the desire to characterize the Soviet phenomenon as a unique phenomenon of world history, the most progressive version of the existence of man, society, and the state. «Soviet civilization» in the case of the 1930s was interpreted as the optimal model for

all mankind, in the case of the 1990s - 2020s as an integral component not only of modern Russian society but also of the widely understood «Russian world».

The author concludes that the image formed in the 1930s is mainly used in modern Russian memory policy. There is a noticeable tendency to replace the concept of «Soviet» with the concept of «Russian», even though Russia was not the Soviet Union, just as the Soviet Union was not Russia. The next aspect is related to the dynamism of the Soviet model. The socio-economic and political system has evolved both because of the plans of the ruling elites and because of the influence of society on the elites. Global development trends and geopolitical competition also had an undoubted influence. «Soviet civilization» is very difficult to fit into the dichotomy of «socialism - capitalism» because of the vagueness and controversy of both concepts.

Russian nostalgia for the USSR is a special case of post-communist (post-socialist) nostalgia idealizing the image of a bygone social order. However, the Soviet past in the Russian interpretation turned out to be a more «useful past» than it appears in historical and mythological variations of other countries.

Keywords: Soviet Union; Russian Federation; «Soviet nostalgia»; «image of the USSR»; socialism; memory policy; memorial culture.

References

Bezpal'ko B. Byvshii SSSR. 6 dekabria [Former USSR. December 6], Available at: <https://lenta.ru/articles/2021/12/06/nostalgia/>, [in Russian]. (accessed 10.03.2022).

Boim S. Budushchee nostalgii [The Future of Nostalgia], Available at: <https://magazines.gorky.media/nz/2013/3/budushhee-nostalgii.html> [in Russian]. (accessed 10.03.2022).

Brandenberger D. Krizis stalinskogo agitpropa: Propaganda, politprosveshchenie i terror v SSSR, 1927–1941 [The Crisis of Stalin's Agitprop: Propaganda, Political Education, and Terror in the USSR, 1927-1941], (ROSSPEN, Moscow, 370 p.), [in Russian].

Budraitskis I. Brezhnev kak sovremennik? Nostal'giia, retromaniia i kolonizatsiia sovetskogo. Neprikosnovennyi zapas. 2. [Brezhnev as a contemporary? Nostalgia, Retromania, and the Colonization of the Soviet. Untouchable Stock. No. 2]. Available at: <https://magazines.gorky.media/nz/2019/2/brezhnev-kak-sovremennik-nostalgiiya-retromaniya-i-kolonizatsiia-sovetskogo.html> [in Russian]. (accessed 10.03.2022).

Burbulis Gennadii: znachenie referenduma 17 marta 1991 goda ne do kontsa osmysleno. 17.03 [The significance of the March 17, 1991, referendum is not fully understood. 17.03]. Available at: <https://tass.ru/politika/2744847> [in Russian]. (accessed 10.03.2022).

Vebl S., Vebl B. (1937) Sovetskii kommunizm – novaia tsivilizatsiia? [Soviet Communism - a new civilization?], (Sotsekgiz, Moscow, 448 p.), [in Russian].

Golubev A.V. «...Vzgliad na zemliu obetovannuiu»: Iz istorii sovetskoi kul'turnoi diplomatii 1920–1930-kh godov [«...A Look at the Promised Land»: From the History of Soviet Cultural Diplomacy in the 1920s and 1930s], (IRI RAN, Moscow, 272 p.), [in Russian].

Crowl J.W. Angels in Stalin's Paradise: Western Intellectuals in Soviet Russia, 1917– 1937: A Case Study of L. Fischer and W. Duranty. (University Press of America, Washington, 232 p.).

Devid-Foks M. Vitriiny velikogo eksperimenta. Kul'turnaia diplomatii Sovetskogo Soiuz i ego zapadnye gosti, 1921–1941 gody [Showcases of the Great Experiment. Cultural Diplomacy of the Soviet Union and its Western Guests, 1921-1941], (Novoe literaturnoe obozrenie, Moscow, 568 p.), [in Russian].

Devid-Foks M. Peresekaia granitsy: modernost', ideologii i kul'tura v Rossii i Sovetskom Soiuze [Crossing Borders: Modernity, Ideology, and Culture in Russia and the Soviet Union], (Novoe literaturnoe obozrenie, Moscow, 464 p.), [in Russian].

Dubin B. Rezhim razobshcheniia. 18 maia 2009 [Disengagement Mode. May 18, 2009], Available at: <https://polit.ru/article/05/18/dubin/> [in Russian]. (accessed 10.03.2022).

Engerman D. Modernization from the Other Shore: American Intellectuals and the Romance of Russian Development. (Harvard University Press, Cambridge, 399 p.).

Ivanova N. Russkii proekt vmesto russkoi idei, Znamia. [The Russian project instead of the Russian idea], Available at: <https://magazines.gorky.media/znamia/1999/3/russkij-proekt-vmesto-russkoj-idei.html> [in Russian]. (accessed 10.03.2022).

Ivanova N.B. Nostal'iashchee. Sobranie nabludenii [Nostalgia. A Collection of Observations], (OAO Izdatel'stvo «Raduga», Moscow, 1999, 464 p.), [in Russian].

Kenez P. *The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization*. (Cambridge University Press, New York, 1985, 308 p.).

Kotelenets E. *Obraz Sovetskogo Soiuz v mire: faktory i dinamika vospriiatiia* [The Image of the Soviet Union in the World: Factors and Dynamics of Perception]. *Vestnik RUDN, seriia Istoriia Rossii* [Bulletin of the Russian University of Peoples Friendship, History of Russia series] 2013. No.3. P. 76–90, [in Russian].

Kulikova G.B. *Novyi mir glazami starogo. Sovetskaia Rossiia 1920–1930-kh godov glazami zapadnykh intellektualov* [The New World through the Eyes of the Old. Soviet Russia in the 1920s and 1930s through the Eyes of Western Intellectuals]. (IRI RAN, Moscow, 2013, 370 p.), [in Russian].

Levada Iu. *Ot mnenii k ponimaniiu. Sotsiologicheskie ocherki. 1993–2000* [From Opinion to Understanding. Sociological Essays. 1993–2000]. (Moskovskaia shkola politicheskikh issledovani, Moscow, 574 p.), [in Russian].

Luk'ianov F. «Ne vse postsovetskie strany dokazhut gosudarstvennuu sostoiatel'nost'». Interv'iu s Fedorom Luk'ianovym. *Rossiia v global'noi politike*. 21 oktiabria [«Not all post-Soviet countries will prove their statehood. Interview with Fyodor Lukyanov. Russia in Global Politics. October 21.], Available at: <https://globalaffairs.ru/articles/sssrgossostoyatelnost/> [in Russian]. (accessed 10.03.2022).

Medvedev S. *Poluraspad imperii. Sergei Medvedev – o neokonchennom krakhe*. 31 dekabria [The half-life of the empire. Sergey Medvedev on the unfinished collapse. December 31.]. Available at: <https://www.svoboda.org/a/poluraspad-imperii-sergey-medvedev-o-neokonchennom-krahe/31632801.html> [in Russian]. (accessed 10.03.2022).

Obrashchenie Prezidenta Rossiiskoi Federatsii (2022). 21 fevralia [Address by the President of the Russian Federation (2022). February 21.]. Available at: kremlin.ru/events/president/news/67828 [in Russian]. (accessed 10.03.2022).

Papernyi V. *Vera i pravda: Andre Zhid i Lion Feikhtvanger v Moskve, Neprikosnovennyi zapas*. No. 4 [Faith and Truth: André Gide and Lyon Feuchtwanger in Moscow, Untouchable Stock. No. 4]. Available at: <https://magazines.gorky.media/nz/2003/4/vera-i-pravda-andre-zhid-i-lion-fejhtvanger-v-moskve.html> [in Russian]. (accessed 10.03.2022).

Patriarkh K. *Russkii mir – osobaia tsivilizatsiia, kotoruiu neobkhodimo sberech'*. Ofitsial'nyi sait Moskovskogo patriarkhata. 8 sentiabria [The Russian world is a special civilization that must be preserved. Official website of the Moscow Patriarchate. September 8], Available at: <http://www.patriarchia.ru/db/print/3730705.html> [in Russian]. (accessed 10.03.2022).

Putin V. *Polnyi tekst interv'iu rossiiskim telekanalam*. RIA «Novosti». 17 oktiabria [Full text of the interview to Russian TV channels. RIA Novosti. October 17.]. Available at: <https://ria.ru/20111017/462204254.html> [in Russian]. (accessed 10.03.2022).

Putin V. *Raspad SSSR - krupneishaia geopoliticheskaiia katastrofa veka* [The Collapse of the USSR - the Biggest Geopolitical Catastrophe of the Century]. Available at: <https://ria.ru/1496353896.html> [in Russian]. (accessed 10.03.2022).

Referendum SSSR 1991 g. – rezul'taty referendum a o sokhranении SSSR [Referendum (1991) USSR 1991 - results of the referendum on the preservation of the USSR], Available at: <https://tass.ru/spec/ussr-referendum> [in Russian]. (accessed 10.03.2022).

Ukaz Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR «O prazdnichnykh i pamiatnykh datakh» 01.10. [Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR «On holidays and memorial dates» 01.10.]. Available at: <https://docs.cntd.ru/document/901731190> [in Russian]. (accessed 10.03.2022).

Khollander P. *Politicheskie piligrimy (puteshestviia zapadnykh intellektualov po Sovetskomu Soiuzu, Kitaiu i Kube (1928-1978))* [Political Pilgrims (Travels of Western Intellectuals in the Soviet Union, China, and Cuba (1928-1978))]. (Izdatel'stvo «Lan'», Saint-Petersburg, 592 p.), [in Russian].

Fitzpatrick S. *Foreigners Observed: Moscow Visitors in the 1930 s under the Gaze of their Soviet Guides*. Russian History. 2008.

Сведения об авторе:

Меньковский Вячеслав Иванович – доктор исторических наук, профессор, кафедра истории России исторического факультета, Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь.

Menkouski Viachaslav Ivanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of Russian History, Belarusian State University, Minsk, Belarus.

Алтын ордалық дәстүрлі тарихнаманың қалыптасуы мен ерекшеліктері

Меңдігүл С. Ноғайбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail:nmskaz1129@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4093-1435>

DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-3-74-88

Аңдатпа. Мақалада Алтын Орда кезеңіндегі тарихи ой-сана мен тарих айту дәстүрі, дәстүрлі тарихнамасы зерттеледі. Далалық тарих айту дәстүрі мен жазбаша тарих дәстүрінің өзара байланысты, ерекшеліктері сарапталып, алтынордалық тарихнаманың (тарих айту, жазу дәстүрі) сипаты, қалыптасуы, сабақтастығы сарапталады.

Алтын Ордалық тарихи дәстүрдің қалыптасуының өзіндік ерекшеліктері далалық ауызша тарих айту дәстүрі мен жазба мәдениетінің қарым қатынасы мен сипатын зерттеумен айқындалады. Алтын Орда мемлекетінде қалыптасқан тарих айту мен жазу дәстүрі ауызша және жазба тарихи дәстүрдің синтезі ретінде ерекшеленеді. Өтеміс қажының, Әбілғазы бахадүр ханның шығармаларын Алтын Орда дәуірінде қалыптасып, дамыған тарих айту дәстүрінің нақты көрінісі деп бағалауға болады. Алтын Ордалық дәстүрлі тариханамаға ауызша тарих айту немесе фольклор үлгілерімен қатар жазба мәдениет туындылары да тән. Алтын Ордалық дәстүрлі тарихнаманың жазбаша тарихи дәстүрі сол кезеңде кең таралаған түркі мұсылмандық жазба дәстүрге сәйкес, бірақ ең алдымен ауызша тарих айту дәстүрінің ықпалында қалыптасқанын көреміз. Алтын Ордалық тарихнамалық дәстүрдің ерекшелігі ретінде тарихнамаға жекелеген рулар тарихы, жергілікті әулиелердің және аңыздарда бейнеленген танымал кейіпкерлерінің тарихын енгізу арқылы айқындалғанын тұжырымдай аламыз. Уақыт өте келе бұл дәстүр мұсылмандық әлем бейнесі мен тарихнамасына енгізілді. Бұл дәстүрдің таралуына және түркі халқының санасына енуіне оның фольклорлық, эпикалық жүйелерге жақындығы ықпал еткен.

Алтын Орданың дәстүрлі ауызша тарихнамасында XIII-XV ғасырлардағы тарихи оқиғалардың ішкі мәні мен өзіндік ерекшеліктері айқын көрінс берген. Дәстүрлі тариханама өкілдерінің шығармаларында тарихи болмыстың дүниетанымдық қырлары айқын, жекелеген детальдар мен фактілер уникалды болып келеді.

Түйін сөздер: Алтын орда; тарихи сана; дәстүрлі тарихнама; ауызша тарих; фольклор; жазба деректер.

Received 10 June 2022. Revised 20 June 2022. Accepted 31 July 2022. Available online 30 September 2022.

For citation:

Formation and features of the Golden Horde traditional historiography//Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. – Vol. 140. – №. 3. – P. 74-88. DOI:10.32523/2616-7255-2022-140-74-88.

Для цитирования:

Ноғайбаева М.С. Становление и особенности золотоордынской традиционной историографии// Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2022. – Т. 140. – №. 3. – С. 74-88. DOI:10.32523/2616-7255-2022-140-3-74-88.

Кіріспе

Алтын Орда кезеңіндегі тарихи ой-сана мен тарих айту дәстүрі, Алтын Орданың төл тарихнамасының ерекшеліктерін зерттеу маңызды. Ұзақ уақыттар бойы мүлде мойындалмай келген далалық тарих айту дәстүрі мен кейінгі кезеңдегі де жоққа шығарылып отырған жазбаша тарих дәстүрінің өзара байланысын, ерекшеліктерін сараптау, алтынордалық тарихнаманың (тарих айту, жазу дәстүрі) сипаты, қалыптасуы, сабақтастығын айқындау маңызды.

Алтын Ордалық тарихи дәстүрдің қалыптасуының өзіндік ерекшеліктері далалық ауызша тарих айту дәстүрі мен жазба мәдениетінің қарым қатынасы мен сипатын зерттеумен айқындалады. Еуразия төсінде құрылып, өз заманында халықаралық аренада шешуші факторға айналған, түркі мұсылман мәдениетінің, ғылым мен білімнің маңызды орталығы болған Алтын Орда мемлекетінде өзіндік тарих айту мен жазу дәстүрі қалыптасқаны заңды. Бүгінгі таңда Алтын Орданың дәстүрлі тарихнамасы немесе тарих айту дәстүрінің өзіндік ерекшеліктері, ауызша дәстүр мен тарихи дәстүрдің арақатынасы қандай болды деген сұрақтар ашық қалып отыр. Бүгінгі күнге дейін сақталған тарихи мәтіндердің мәліметтеріне сүйене отырып, Алтын Орда кезеңінен кейінгі, соның ішінде бүгінгі қазақ халқының дәстүрлі тарихнамасында сақталған аңыз-әңгімелер Жошы ұлысының тарихи дәстүрінің ықпалында болғанын айқын байқаймыз.

Алтын Ордалық тарихи дәстүр Жошы ұлысы мен оның кейінгі мұрагерлерінің этносаяси бірлігі туралы негізгі идеялардың қалыптасуының, әулеттік легитимділік, билік сабақтастығы, кландық және әлеуметтік иерархия параметрлерінің ерекшеліктерін түсінуге көмектеседі.

Себебі, бүгінгі қазақ халқының тарихи жадына, әсіресе фольклор үлгілері арқылы (батырлық жырлар, аңыздар, егрігілер, шежіре және т.б.) Алтын Орда кезеңімен байланысты сюжеттер мен сарындар айқын сақталып қалған. Оның нақты көрінісі ретінде Шыңғыс хан, Жошы туралы аңыз-әпсәналар,

Едіге, Тоқтамыс хан туралы жырлар мен әңгімелер, олардың замандастары болған тұлғалар, батырлар мен билер, күйшілер, жыраулар тұлғасы халқымызбен бірге жасап келеді. Сонымен қатар, Алтын Орда шекпенінен шыққан түркі халықтарының этникалық бірлігі мен ортақ мұралары туралы тарихи сана да айқын сақталған. Бұл өз кезегінде бүгінгі зерттеушілер алдында осындай мол мұра мен тарихи ой сананың үздіксіз сабақтастығы қалай қалыптасты, қалай қамтамасыз етілді деген мәселелерді айқындау міндетін қояды.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Алтын Орданың дәстүрлі тарихнамасын ауызша тарих айту дәстүрі мен жазба мәдениет контекстінде қарастыру біртұтастық және интегративті тұрғының маңыздылығын анықтады, ал ол өз кезегінде гуманитарлық ғылымдар шеңберінде әрқилы зерттеу тәсілдеріне мән беруге мәжбүр етті. Бұл Алтын Орда тарихнамасын жан-жақты талдауға және оның өзіндік ерекшеліктерімен байланысты белгілерін анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеудің методологиялық негізі тақырыптың ерекшелігі мен жұмыстың құрылымымен анықталады. Ғылыми зерттеуде жүйелілік, салыстырмалы-тарихи, тематикалық-проблемалы, тарихи-мәдени, герменевтикалық және құрылымдық-функционалдық талдау әдістері қолданылады. Проблемалы-тематикалық тәсілдің көмегімен зерттеу жұмысының негізгі мәселелері анықталады. Жүйелі тәсіл шеңберіндегі талдауда деректер тобы анықталады, дәстүрлі ауызша тарих пен этностың тарихи-дүниетанымдық түсінігінің құрылымдық-функционалдық бірегейлігі нақтыланады. Құрылымдық-функционалдық талдау Алтын Орда тарихнамасының негізін, бастау көздерін анықтауға жәрдемдеседі, сондай-ақ жазба дәстүрі мен ауызша шағырмашылықтың атқаратын қызметі мен негізгі сипатын ашады. Тарихи-мәдени зерттеулер мен оларды қолдану Алтын Орда тарихнамасына әсер еткен саяси, мәдени, этникалық және діни әсердің негізінде

қарастырылады. Тарихи-салыстырмалы тәсіл Алтын Орда тарихнамасының кейінгі немесе постанордалық тарихи дәстүрдің генетикалық және типологиялық бастауларын, олардың сабақтастығын қатар қарастырады. Аталған тәсілдердің шеңберінде аналитикалық жұмыс мағыналық басымдығын анықтайды.

Ұсынылып отырған мақалада шежіре, батырлық жырлар мен аңыздар В.П. Юдин ұсынған тұжырым бойынша «далалық ауызша тарих айту» дәстүрінің жарқын көрінісі болып табылатын Өтеміс қажының «Шыңғыс наме» және Әбілғазы баһадүр ханның «Түрік шежіресі» еңбектеріндегі мәліметтермен бірге талданады. Аталған еңбектерді В.П. Юдиннің 1992 жылғы аудармасы (Юдин, 1992) мен 2005 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша жарық көрген қазақ тілінегі аудармасы (Өтеміс қажы, 2005) және «Түрік шежіресінің» 1992 жылғы аудармасы (Әбілғазы, 1992) негізінде пайдаландық. Қазақ КСР ҒА Орталық ғылыми кітапханасының қорында сақтаулы қолжазбалар жинағына қатысты мәліметтер (Қазақ КСР ҒА Орталық ғылыми кітапханасының қорында сақтаулы қолжазбалар жинағының библиографиялық көрсеткіші, 1975), батырлар жыры (Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы. Батырлар жыры, 1975), XV-XIX ғасырлардағы ақындар шығармалары (Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы, 1985), ертегілер (Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы, 2003), «Бабалар сөзінің» жинағының материалдары (Бабалар сөзі, 2013) қолданылды.

Талқылау

Алтын Орданың дәстүрлі тарихнамасы мен тарих айту дәстүрі туралы 2009 жылы Қазана қаласында жарық көрген «Татарлар тарихы» еңбегінің 3-ші томында «тарихшылар арасында Жошы ұлысы туралы, бұл мемлекеттің «көшпелі халқының» өзінің жазбаша тарихнамалық дәстүрі болмады, тіпті оны қажет етпеді деген түсініктер көп тарады. Соңғы жылдары тарихи сана мен тарихи жад тек ауызша дәстүрде сақталды

және фольклорлық, ауызекі сипатқа ие болды. Мұндай пікір басымдыққа ие болды. Мұндай пікір Алтын Орда жабайы “жартылай көшпелі паразиттік мемлекет” болып саналған кезден басталады» дей келе, Алтын Ордалық дәстүрлі тарихнаманың негізінен ауызшадан гөрі, жазбаша дәстүрі басым болғандығы туралы тұжырым жасайды (История татар, 2005: 653). Дегенмен, Алтын Ордалық дәстүрлі тариханама туралы сөз еткенде оның екі нұсқада: ауызша да, жазбашада дамығанын есте ұсауға тиіспіз деп санаймыз. Сондай ақ жазбаша тарихи дәстүр сол кезеңде кең таралған түркі мұсылмандық жазба дәстүрге сайкес, бірақ ең алдымен ауызша тарих айту дәстүрінің ықпалында қалыптасқанын көреміз. Бәрімізге белгілі бірінші рет, белгілі қазақстандық зерттеуші В.П. Юдин «Шыңғыс-наме» еңбегін зерттеп, далалық ауызша тарихнаматуралық тұжырымын ұсынды (Юдин, 1992:25). В.П.Юдин жан-жақты зерттеген Өтеміс қажының «Шыңғыснамасы» дәстүрлі ауызша тарихқа құрылғаны мәлім. Зерттеуші: « ... Мәліметі жағынан маңыздылығы кем емес, кей жағдайда тіптен бірегей, сонысымен де теңдессіз құнды, мүлдем бөлек дерек түрі бар екенін көрсеткіміз келеді. Бұл далалық ауызша тарихнама (кейін ғалым «далалық ауызша историология» терминін ұсынды) – тарих субъектісінің өзінің өткені туралы жазды. Қазақстан тарихын қалпына келтіру екі тарихнаманың – кәдуілгі жазба, яғни отырықшы халықтардың мәдениетінің жемісі, және далалықтардың ауызша мәліметтерін қатар пайдаланудың нәтижесінде ғана жүзеге асады. Далалық ауызша тарихнама - Дешті Қыпшақ көшпенділерінің тарихи білімі. Біз үшін алдымен, Шығыс Дешті Қыпшақ монғол дәуірінен кейін көшпенділердің ортақ зердесінен дербестеле бастаған өлке болып табылады. Сол себептен оны не «ауызша дәстүр», не «аңыз», не «әпсана» деп түсіндіруге болмайды. Далалық ауызша тарихнаманы мифологияға, фольклорға, мысалы, батырлық жырларға теңеуге келмейді, өйткені фольклордың өзі далалық ауызша тарихнамадан нәр алған. Оны бейнелейтін шығармаларды далалық ауызша тарихнаманың деректері деуге болар еді.

Олар Дешті Қыпшақ көшпенділерінің тарихи білімдерінің «тараулары» - тарихи әңгімелердің жинақтары тәрізді. Бұл әңгіме – тараулардың «қара сөз», «ескі сөз», «көне аңыз» деген арнайы аты болған» (Юдин, 1992: 64-65).

Дәстүрлі ауызша тарихтың оратағасырлар кезеңіндегі жазба дәстүріне де ықпалы зор болды: «Ауызша тарихнаманың мәліметтері тарих ғылымында, жазба тарихнама деректерінен бөлектенбей-ақ жиі пайдаланыла береді. Мысалы, «Құпия тарих» - монғолдардың жазба нұсқаға айналған ауызша тарихнамасының ескерткіші. Атақты тарихшы Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарихи Рашидиі» ауызша тарихнаманың дерегіне сүйенген шығарма. Араб, парсы, түркі авторларының еңбектерінің көпшілігінен ауызша тарихнамаға барып тірелетін қомақты үзінділер немесе олардың тікелей жазба нұсқалары табылар еді» (Юдин, 1992: 65). Ғалымның бұл тұжырымы Ұлы дала төсінде өмір сүрген ата бабаларамыздың өзіндік тарих айту дәстүрі бұрынан қалыптасқанын, бұл дәстүрді тек фольклордың белгілі бір үлгілерімен ғана шектеуге болмайтындығын көрсетті. Далалық ауызша тарих айту дәстүрі тарихи сана мен жадтың айнасы екендігін дәлелдеді.

Анықтап айтқанда, далалықтардың өз алдына дербес ауызша тарихи білімі қалыптасқан. Бұл арада өткен тарихи дерек түрінің классификациясын, оның сақталуына байланысты зерттеу жүргізудің қисындылығы туралы жаңа мәселе туындайтындығын көріп отырмыз. Сонымен дәстүрлі ауызша тарих халықтың тарихи зердесі ретінде ғасырлар бойына бірге жасаған. Оның даму кезеңдерін шартты түрде төмендегідей жіктеуге болады: сақ-ғұн кезеңіндегі тарихи фольклор; түркі кезеңінің жәдігерлері; Алтын Орда, Ноғайлы заманындағы аңыздар, батырлық жырлар, жыраулар толғаулары, шежірелер; Қазақ хандығы тұсындағы ауызша тарихи білім түрлері; отаршылдық кезеңіндегі дәстүрлі ауызша тарих туындылары. Әр кезеңде мұраның жекелеген түрлерінің өркендеуі немесе өзгеріске ұшырауы сақталды. Халықтың тарихи жадын өз ұғымына

сай зерделеу әрекеттеріне кеңестік саяси жүйенің орнығуы әсер еткені мәлім. Көріп отырғанымыздай.

Дегенмен, жоғарыда атап өткен жинақ авторлары «далалық» ауызша тарих айту дәстүрін Жошы ұлысының тарихи дәстүрінің бір бөлігі ретінде санаудан бас тартып, оның «қалалық», яғни, жазба дәстүріне баса назар аудару керектігі туралы мәселені көтерді (История татар, 2005:653). Алайда, соңғы жылдары жарық көрген зерттеулер мен әсіресе жазба деректерге деген жаңа көзқарасқа орай, Алтын Орда дәуіріндегі өзіндік тарихнамалық дәстүр қалыптасқанын, оның ауызша (фольклорлық) сипаты жазба дәстүрімен тығыз байланысты дамып қалыптасқаны туралы тұжырым жасай аламыз.

Қазіргі таңда осы бағытта жүргізіліп отырған зерттеулердің бірде біреуінде Алтын Орданың тарихи және тарихнамалық дәстүрлері қашан және кімнен бастау алғаны туралы нақты тұжырымдар жоқ. Дегенмен, Алтын Ордалық дәстүрлі тарихнама, оның күшеюі мен мұсылмандық дәстүрлердің қоғамдық санада басымдыққа ие болған тұсында айқындалған болуы керек деп санаймыз. Себебі, «Моңғолдың құпия шежіресі» мен шыңғыстық идеология шеңберінде қалыптасқан тұжырымдар бірте-бірте мұсылмандық дәстүрмен үйлесімге түсе бастады. Одан әрі «қыпшақтану» барысында «жергіліктендіру» процесі күшейді.

Осылайша Шыңғыс хан мен оның ұлы Жошы (культін) исламдық құндылықтарға бейімдей отырып, Алтын Ордалық билеуші әулет мұсылмандық сакрализация және саяси билікті заңдастыру жүйесіне қосыла бастады. Тарихи дәстүрде көрініс тапқан, «интуитивті саяси әрекет» сипатына ие болған бұл процестің мағынасын «Ислам парадигмасындағы түркі-моңғол дәстүрі» формуласымен сипаттауға болады. Кейбір авторлар билеушіге танылған киелілік сипат мифологизацияланды деп санайды (Скрынникова, 1997: 100-148).

Алтын Ордалық тарихнамалық дәстүрдің ерекшелігі ретінде тарихнамаға жекелеген рулар тарихы, жергілікті әулиелердің және аңыздарда бейнеленген танымал

кейіпкерлерінің тарихын енгізу арқылы айқындалғанын тұжырымдай аламыз. Бұл дәстүрдің дамуының негізгі тенденциясы оның мұсылмандық элементтермен (әсіресе XV-XVI ғғ. Берке мен Өзбек хандардың исламды қабылдағаны туралы мәліметтер, әулиелердің өмірбаяндары, Едігенің арғы тегін Пайғамдарға әкеліп тіреуі және т.б.) бірте-бірте толығуы болып табылады. Уақыт өте келе аталған дәстүр мұсылмандық әлем бейнесі мен тарихнамасына енгізілді. Бұл дәстүрдің таралуына және түркі халқының санасына енуіне оның фольклорлық, эпикалық жүйелерге жақындығы және Жошы ұлысындағы әрбір кланның нақты аймақтық шеңберінің болуы ықпал етті (DeWeese, 1994: 321-408).

Ал, қазақстандық белгілі ғалым Ә.К. Муминовтың зерттеулерінде ханафи мазхабын ұстанушы ғұлама ғалымдардың исламның жергілікті мәдени дәстүрлермен қарым-қатынасындағы рөлі, оның түрлі энтикалық топтармен адаптацияға түсуі, экономика, мәдениет пен салт-дәстүрдегі ерекшеліктері көрсетілген. Ислам өркениетінің дамуына ықпал еткен Алтын Орда кезеңінде өмір сүрген ғұламалардың өмірбаяндық деректері берілген (Муминов, 2015). Бұл зерттеулер өз кезегінде біздің алтынордалық дәстүрлі тарихнаманың ислам ықпалында жергілікті түркі мұсылмандық дәстүр негізінде дамығаны туралы тұжырымызды негіздей түсуге көмектеседі.

Алтын Орданың дәстүрлі тарихнамасы туралы сөз қозғағанда қазақ халқының таихи жадымен сабақтастығы туралы мәселені атап өту қажет. Шоқан Уәлиханов ауызша тарих айту дәстүрінің үлгілерін кең қолданған. Өз халқының дүниетанымы мен өткен тарихын жақсы білген ғалым тарихтың тума болмысын нақты береді. Ғалым оларды тарихи аңыздар, аңыз - хикаяттар, жыр, тарихи жыр шежіре (XVIII ғ. батырлары туралы тарихи аңыздар»; «Ұлы қырғыз-қайсақ ордасының аңыздары мен әпсаналары»; «Абыла», «Қырғыз шежіресі») деп атап көрсетіп ізденістерін қалдырды (Валиханов, 1995). III. Уәлиханов еңбектерінде осы мәселеге қатысты «халық жады» («народная память»)

деген сөз тіркесін жиі қолдануы байқалады. Мұның өзі зерттеушінің халықтың ауызша руханияты түрлі атаулармен аталғанымен, бәрі бірігіп халықтың біртұтас тарихи зердесін құрайтынын түсінгендігі десек керек.

Мұхамеджан Тынышбаев ұлт тарихын ауызша тарих айту дәстүрінің ізімен ғылыми тұрғыдан зерттеді (Тынышбаев, 1925). Ә.Марғұланның: « ... Қазақ эпосында басқа тарихи жағдайда қалыптасқан өзге халықтардың эпосында кездесетін негізсіз фантастика мен мәнерленген мифологиялық әшекейлер жоқ. ...Қазақ эпосы халықтың жалында мықтап орын алған тұтас тарихи оқиғалардың немесе тұрмыс жағдайларының ұрпақтан ұрпаққа берілген жырлы әңгімесі болып шығады. Қазақ эпостары тарихи фактілер мен тұрмыс болмыстарын қалпына келтіруде, көрсетуде жылнамалық жазбалардан кем түспейді, ол халықтың жазу - сызуы жоқ кезеңде оны алмастыра алған. Ондағы оқиғалардың шындықтан ауытқымағанын тарихи әдебиеттер де дәлелдеп береді. Бұл дәлдік әсіресе эпикалық аңыздар мұрагерлік жолмен жыршы әкеден, жыршы балаға тікелей берілген кезде толық сақталған» (Марғұлан, 1985:37) деген тұжырымын мақаланы жазу барысында басты назарда ұстадық.

Белгілі ғалым, И.В. Ерофееваның соңғы зерттеулерінің бірінде Алтын Орда ханы Жәнібектің бейнесін (халық жадындағы әз Жәнібек хан) қазақ фольклорының мәліметтерімен тығыз байланыстыра отырып қарастырды. Алтын Орданың исламдану үдерісіндегі Жәнібек ханның орны мен рөлі туралы тың тұжырым жасайды. Мақалада сопылық культ негізінде Жәнібек хан бейнесінің қазақ жадындағы сакрализациялану үдерісі далалық тариханаа үлгілерін талдау негізінде тұжырымдалған (Ерофеева; 2021;149-165). Ал, Ж. Сабитов «Едіге» жырындағы басты қаһармандарының (Едіге мен Тоқтамыс) тасасында қалып келе жатқан тұлғалар тарихына назар аударған (Сабитов, 2019; 97-112). Солардың ішінде кейбір тұлғалардың Моғолстан тарихындағы адамдардың прототипі ретінде көрінуі туралы тұжырымдары бізге дәстүрлі тариханаманы

арнайы толық зерттеу қажеттілігін айқындай түседі.

Осылайша, Алтын Орда мемлекетінің дәстүрлі тарихнамасының ерекшелігі ретінде өз тарихын ежелгі түркілік дәстүрлермен байланыстыра отырып, шыңғыстық идеология мен мұсылмандық дәстүрдің өзара астасып кетуімен айқындалатынын тұжырымдаймыз.

Нәтижелер

Дәстүрлі ауызша тарихтың басты қызметі тарихи сананы сақтау мен ұрпақтан ұрпаққа жеткізу болғаны айқын. ХІҮ-ХҮІ ғасырларда Шығыс Дешті Қыпшақ аумағында орын алғаноқиғалар ауыз әдебиеті үлгілерінде жан-жақты сақталған. Бұл мәліметтерді жазба деректермен салыстырсақ, онда дәстүрлі тарихнамада халық жады мен болмысын айқын көрсететін детальдар мен пікірлер басым екендігін көреміз.

Мысалы, атақты «Қырымның қырық батыры» циклдық жырлары Алтын Орда таихымен тығыз байланысы бар барлық түркі халықтарының бәріне ортақ. Зерттеуші А.Исин «Ноғайлы» дәуірінің батырлық жырларының бірқатарының туған мезгілдерін, «Ноғайлыдан» тараған халықтардың қайсысынан кездесетінін көрсетті. Мәселен, «Едіге жыры» қазақ, ноғай, қарақалпақтарда бар болса, «Нұраддин» жыры (XV ғ. орт. тек қазақтарда, «Мұса хан» «Жаңбыршы батыр» - қазақтарда (XVI ғ. орт.), «Телағыс батыр» (XVI ғ. орт.) - қазақтарда, «Шора батыр» (XVI ғ. II-ж.) - қазақта, ноғайда (Шора батыр), қарақалпақта (Ер Шора), «Орақ-Мамай» (XVI ғ. II-ж.) - қазақта, ноғайда (Мамай), «Қарасай-Қази»-(XVI ғ. соңы) - қазақта, «Әділ сұлтан» XVI ғ. соңы-XVII ғ. басы, ноғайда (Әділ-Солтан), «Орманбет би (XVII ғ. I-ж.) – қазақта, ноғайда (Орманбет би), қарақалпақта (Орманбет-би), Ер Тарғын (XVII ғ. I-ж.) - қазақта, ноғайда (Ер Тарғын), «Қарғабойлы Қазтуған батыр» (XVII ғ. I-ж.) - қазақта, «Қазы-Туған»-ноғайда бар (Исин, 2004:37). Бұдан басқа қазақтарда осы циклға жататын «Қыдырбайұлы Қобыланды» (XV ғ.), «Көкше батыр», «Көкшенің ұлы ер Қосай» (XV-XVI ғ.), «Манашы», «Манашыұлы Тұяқбай» (XVII ғ.); ноғайда «Қопланлы батыр»

(XV ғ.) «Манаша», «Манаша оглы Туяқбай», «Эр Косай», «Эр Кокше» (XVI ғ.), «Манаша», «Манаша оглы Туяқбай» (XVII ғ.) жырлары кездеседі (Исин, 2004).

Жалпы, біз қарастырып отырған тұста, яғни Алтын Орда мемлекетінің ең күшейіп, гүлденген тұсы Өзбек хан билігі кезінде-ақ мемлекеттің болашақ дағдарысының шарттары пісіп-жетіле бастаған болатын. Соның бір көрінісі жергілікті ру-тайпалардың басшылары болып келетін әмірлер билігі мен ықпалының күшейе түсуінен көрінеді. Міне, осы тұста Алтын Орда халқын құраған ірі тайпалардың ықпалы өсе түседі. Сондықтан жергілікті ру-тайпа өкілдерінен шыққан тарихи тұлғалар басқа да тайпа көсемдерінің қолдауына сүйеніп, жоғарғы билікке ұмтыла бастайды. Бұл процесс, әсіресе, Алтын Орда тарихындағы «дүрбелең кезең» деген атпен белгілі 1360-1380 жылдар аралығында айқын көрініс берді. Алтын Орданың оң қанатындағы қыйат Мамай, қожа Шеркеш және т.б. әмірлер сарайдағы билікке ұмтылса, сол қанаттан Қызыр, Орда-Мелик-шейх, Темір-қожа, Мүрид, Ерзеннің ұлы Қасым хан, Шымтайдың ұлы Орыс хан сияқты Жошы ұрпақтары Ақ Орда мен Алтын Орданы біріктіруге, өз биліктерін орнатуға ұмтылады. Ал 1370-шы жылдардың аяғында сарай тағы үшін күрес Орыс хан мен Мамай арасында өріс алады. Осы тұста Орыс ханның бас әмірі болған Балтықшаның баласы әмір Едігенің де саяси мансабы басталады. Әрине, Едіге есімі келесі бір билеуші Тоқтамыс есімімен тығыз байланысты. Орыс ханның және оның мұрагерлерінің басты жауына айналған Тоқтамыс әмір Темірдің көмегімен Орыс хан мұрагерлерін жеңіп, Ақ Ордадағы билікті иеленгені белгілі. Бұл тарихи оқиғалар ортағасырлық жазба дерекремен қатар, Алтын Орданың дәстүрлі тарихнамасында кең көрініс берген. Соңғыларында оқиғалар анық, егжей тегжейлі, әрі барынша дәл сипатталады.

Едіге негізінен маңғыттарға, қоңыраттарға, алшындарға арақа сүйеген болуы керек деп айта аламыз. Себебі маңғыттар оның өз руы, ал қоңырат деп көрстүіміздің бір себебі кейде деректерде Едігені қоңырат руынан

деп көрсетеді. Ал, алшындардың да Едігені қолдаған тайпалардың бірі болғандығын ауызша тарих айту дәстүрінің мәліметтері немесе дәстүрлі тарихнамада дәлелдей түседі.

Енді пікірімізді рет-ретімен дәлелдеп көрейік. Өтеміс қажының мәліметтеріне сүйенсек Ақ Орда әмірі Балтықшаның ұлы Едіге алғашында Орыс ханның Тоқтамыс пен Темірге қарсы күресінде Орыс ханды жақтады. Бірақ арасында қарсы жаққа да өз қызметін көрсетіп отырады, бірақ соңында Тоқтамыс пен Темір жағына өтіп, Тоқтамыс әкесін өлтіргеннен кейін әмір Темірмен жақындасады. Бірақ, тағы да көп ұзамай Темірдің нөкері болудан бас тартады. Осылайша, ол Жошы ұрпағы Темір-Құтлықты қолдап, Тоқтамысқа қарсы күресін бастайды. Деректерде Тоқтамыстың арқа сүйеген негізгі елі ретінде «шырын, барын, арғын, қыпшақтар» аталады (Юдин, 1992:115). Ал оған қарсы күрескен Едігені әрине оның өз елі маңғыттармен қатар өзге де ру-тайпа өкілдері де қолдағандары белгілі. Солардың қатарында алшындар да бар. Бұл туралы нақты жазба деректер сақталмағанымен, ауыз әдебиеті үлгілері мәліметтері бірқатар тұжырым жасауға мүмкіндік береді деп есептейміз. Мысалы, Едіге жырының Ш.Уалиханов жазып алған нұсқасында Алшын атасы Көкжалды мерген туралы оқиға баяндалады (Едіге, 1996: 52).

Бұл үзіндіден төмендегідей маңызды қорытынды жасауға болады деп ойлаймыз. Алғашқысы Алшын атасы Көкжалды мерген туралы мәлімет. Мұндағы Көкжалдың руы алшын емес, керісінше ол Алшынның арғы атасы ретінде аталуы, алшын тайпалық бірлестігінің XIV ғасырдың аяғында әлі қалыптасу процесін басынан өткеріп жатқанын көрсетсе керек. Басқаша айтқанда кейінірек Алшын тайпалық бірлестігін құраған Байұлы, Қаракесек рулар бірлестігіне кірген ру-тайпалардың бірқатары жеке-дара өзіндік қалыптасу, даму тарихын басынан өткеріп, бұл кезеңде толық Алшын одағын құрай қоймағанын байқаймыз. Бұл пікірімізді жоғарыда келтірілген үзіндіде кездесетін жер-су атаулары да нақтылай түседі. Ежелден Еділ

мен Жайық арасын мекендеп келе жатқан Байұлы, Қаракесек рулары негізінен бір кездері ноғайлар деген жалпы атаумен көбірек белгілі болған. Дегенмен Алшын тайпалық бірлестігінің, соның ішінде Қаракесектердің толық қалыптасу процесі Алтын Орда мемлекетінің ыдырау кезеңі, әсіресе Ноғай Ордасының тарихымен тығыз байланысты екендігі айқын мәселе. Сондықтан болар Едіге жырының кезінде Ә.Диваев жазып алған нұсқасында Едігені Тоқтамыс хан алдап шақырып алып, қас қылып өлтірмекші болып жатқанда, оның аман-есен құтылып кетуіне Алшыннан шыққан Аңғысын досы көмек береді (Едіге, 1996: 126-127). Аңғысын бейнесін белгілі бір тарихи тұлғамен байланыстыру қиын. Дегенмен онымен қатар жырда көбірек аталатын Едіге, Тоқтамыс хан, Әмір Темір, Сыпыра жырау нақты тарихи тұлғалар екендігі анық жай болса, Алшын Аңғысын кім еді деген сауалға жауап іздеп көрелік. Ортағасырлық авторлардың бірі Ибн Арабшахтың еңбегінен халық аузында сақталған Едіге туралы жырда баяндайтын оқиғаны кездестіреміз. Едіге жырының әртүрлі нұсқасында ол Тоқтамыс ханның той үстінде өзін өлтірмек болған әрекетінен жақын досы Алшын Аңғысынның көмегімен қашып құтылатын тұсы қайталанады. Ал ибн Арабшахтың шығармасында да бір той үстінде Едіге Тоқтамыстың өзін өлтіретінін сезіп қалып, сылтауратып далаға сытылып шығып қашып құтылғаны баяндалады (Тизенгаузен, 1884: 458). Бұл жерде Аңғысын жайлы ешбір мәлімет берілмейді. Бірақ Едігенің әмір Темірге аттануға шешім қабылдап, Тоқтамыстың құрған торынан қашып шыққан тұсында сенімді бір адамына өзінің Темірге аттанып бара жатқанын, кімде-кім оны издесе, сол жерден табатынын, бірақ бұл құпияны ол көздеген жеріне аман-есен жеткенше ешкімге айтпауы керектігін айтып кетеді (Тизенгаузен, 1884: 458). Ибн Арабшахтың шығармасында аты нақты аталмай қалған бұл адам жырда айтылатын Алшын Аңғысын емес пе? – деген ойға жетелейді.

Едіге жырының әртүрлі нұсқалары мен Ибн Арабшахтың еңбегіндегі біз талдап отырған эпизодтың шын мәнінде орын алған тарихи

оқиға екендігін кезінде М.П. Мелиоранский де атап көрсеткен еді (Мелиоранский, 1905: 17).

Дегенмен В.В. Бартольд 1393 жылғы жарлықтың мәліметтеріне сүйене отырып, Едіге әмір Темірге Тоқтамыстың қастандығынан тойдың үстінен қашып барған емес, керісінше 1391 жылы өзіне қарсы бас көтерген Алтын Орда ханзадаларының көтерілісіне байланысты Тоқтамыс Едігені өз атынан әмір Темірге жіберген деп тұжырымдайды (Бартольд, 1963: 736). Әрине, халықтың жадында ауыздан-ауызға көшу арқылы жеткен жырларда кейбір сәйкессіздіктер орын алуы мүмкін, бірақ жалпы тарихи оқиға желісі сақталатыны, тіпті кейде жазба деректерге түспей қалған құнды мәліметтер кездесетіні дау туғызбаса керек.

Сонымен Алшыннан шыққан Аңғысын тарихта болған шынайы тұлға екендігіне күмән келтіру қиын. Себебі халық жадында сақталған жыр-дастандарда көбінесе тек ерлігімен, ерекше бір қасиеттерімен ғана ерекшеленген тұлғалардың атанып, жырланатыны белгілі жайт.

Жырдағы негізгі кейіпкерлердің бірі ретінде ел есінде сақталған алшын Аңғысын батыр есімін жазба деректерде аттары кездесетін тұлғалармен байланыстырып көруге әрекет жасадық. Осы орайда XVI ғасырда жазылған Өтеміс қажының «Шыңғыс наме» атты шығармасынан төмендегідей мәліметтерді кездестірдік. Алтын Орда ханы Тоқта хан (1290-1312) билікті сүйікті ұлы Елбасарға қалдыру үшін басқа ұлдары мен Бату ханнан тараған өзге ханзадаларды қырып салады. Бірақ тағдыр ісімен Елбасар әкесінен бұрын ерте өмірден озады. Ендігі тұста Тоқта ханнан кейін Алтын Орда тағы Жошының өзге ұрпақтарына өтетіні белгілі болады. Мұны сезген хан өзегі өртеніп, қайғыға батады. Осы кезде Византия ханшайымы, кезінде Тоқта ханның өз қолынан қаза тапқан Тоғрылдың жесірі, әмеңгерлік жолмен Тоқтаға әйел болған Келин-Байалин бір құпия сырды ашады. Оның Тоғрылдан туылған, Тоқта ханның қаһарынан қорыққан Шеркес тауына тығып қойған ұлы Өзбек тірі екен. Хан бұл хабарды естіп, қуанғаннан Келин-Байалинге 2 түмен әскер сыйлап, баланы алдыру үшін қыйат Исатай

мен анджут Алатай басқарған 4000 адамды аттандырады. Бірақ, аталған әскер Өзбекті алып келгенге дейін Тоқта хан қайтыс болады. Осы сәтті пайдаланған аталық Тоқты Баджир Тоқбұға ұйғыр сарайдағы билікті басып алады. Бұл туралы естіген Өзбек және оның серіктері Сарайға адам жіберіп, өздерінің оның билігін мойындайтындықтарын білдіреді. Ал, өз кезегінде Баджир Тоқбұға ұйғыр да «мен Өзбек келгенге дейін басқа біреу тақты иеленіп кетпесін деп осылай істеуге мәжбүр болдым. Менің әміршімнің ұлы тірі тұрғанда, менің билікті иеленуіме жол бар ма? Билеушім келсін. Халық та, хандық та оған тиесілі» деген жауап қайтарады. Ал, шын мәнінде өзі Өзбектің көзін қалай жоюды ойластырады. Сангусун атты бір әмір қыйат Исатайға бұл ұйғырдың шын ниетінің сырын ашып қояды. Сондықтан Өзбек хан және оның серіктері ордаға басып кіріп, сатқынның басын алады (Юдин, 1992: 104).

Жоғарыда келтірілген мәліметтердің ішінде бізге керектісі Сангусун есімді әмір. В.П. Юдин «XIV ғасырағы қазақ даласындағы биліктің тайпа билеріне және Тоқа-Темір ұрпақтарының белгісіз әулетіне көшуі» атты мақаласында Сангусунды Әбілғазының «Түрік шежіресінде» айтылатын Жәнібек хан тұсындағы ұйғыр Санклы-Синмен бір адам деп қарастырады (Юдин, 1992: 70-71). Зерттеуші ауызша тарихнама айту дәстүрі дала дәстүрі бойынша тарихта өзіндік ерекшеліктерімен ел жадында қалған тұлғалар жайлы мәліметтерді ұрпақтан-ұрпаққа үзбес жеткізіп отыратын ерекшелігін атап өте отырып, Сангусунды Жәнібек ханның түркімендерге басшы ретінде тағайындаған ұйғыр Санклы-Син екендігін алға тартады. Әрине, Сангусун Санклы-Син атауымен өзара үндес екендігін ескерсек, бұл атаудың Аңғысын деген аттың сәл өзгертіліп жазылған түрі де болу әбден мүмкін екендігін мойындауымыз қажет. Сондықтан Сарай тағын жаулап алып, Алтын Орданы «қуыршақ» хандар арқылы басқаруды жүзеге асырған Едіге тұсында алшындар да батысқа қарай жылжыған, әрі олар көп ұзамай үлкен беделге ие, ықпалды тайпалардың біріне айналады. Сондықтан да бірте-бірте алшын

атауы кейінгі бүкіл Кіші жүз руларының ортақ атауы ретінде қабылданған болуы керек «Қырымның қырық батыры» атты батырлық жырлар топтамасында Шығыс Дешті Қыпшақ аумағын мекендеген ру-тайпалар «ноғайлы» атанған. Ауық әдебиеті үлгілерінде ноғайлы елін «тоқсан баулы ноғайлы» деп атауда жиі кездеседі.

Алтын Орда тарихындағы «дүрбелең кезеңнен» кейін басталған әлсіреу кезеңінде Едіге мен оның ұрпақтары билеген маңғыттар немес ноғайлар да оқшаулана бастады.

Зерттеушілер Ноғай Ордасының негізгі халқын құраған ру-тайпалардың этникалық құрамын талдай келе олардың кейінгі түркі халықтарымен, соның ішінде қазақтармен этникалық байланыстарын анықтаған. Түркі тектес тайпалар бірлестігін құраған қыпшақтар, қаңлылар, қоңыраттар, наймандар, керейлер, үйсіндер, кенегестер, арғындар, алшындар және т.б. кейінгі түркі халықтарының этникалық құрамын кірді. Бұл жағдай алтынордалық дәстүрлі тарихнамада айқын көрініс берген.

Алтын Орда мемлекетінде орын алаған этносаяси үдерісер нәтижесінде XV ғасырдағы Дешті Қыпшақ тайпаларының жаңа этникалық негізі қалыптасып бітгі (Федоров-Давыдов, 1966: 248). Ноғайлы-қазақ дәуіріндегі өзара тығыз байланыстар, әсіресе этникалық туыстығы халық есінде ауыз әдебиетінің үлгілері арқылы жақсы сақталған. Ш.Уәлиханов Алтын Орда ханы Жәнібек тұсындағы қазақ пен ноғайдың іргесі ажырамай отырған кезең қазақ жырларында соншалықты бір сағынышпен «алтын ғасыр» ретінде жырланатынын жаза отырып, Ормамбет би қайтыс болғаннан кейінгі қазақ пен ноғайдың арасының үзілуі осы күнге дейін кіші жүз қазақтарының ақсақалдардың көзіне жас келтіретінін атап өтеді (Сочинения Ч.Ч. Валиханова, 1904: 304).

«Қырымның қырық батыры» атты батырлар жыры топтамасына кіретін Алшын Алау батыр дастанында алтын Ордалық дәстүрлі тарихнамада қазақ-ноғай бірлігі немесе қазақтың кіші жүзін құрап отырған Алшындардың ноғай этносаяси қауымдастығымен тығыз байланыстылығы

айқын көрініс берген. Қазақ шежіресі бойынша Шекті Тілеу батыр Айтұлы (1630-1684 жж.) мен оның ұрпақтарының арғы тегі Едігеден таратылады.

Шежіре бойынша Тілеу батырдың әкесі Айт, оның әкесі Бөлек. Ал, Бөлектің әкесі Мәку (Қалу) шежіреші қарттардың айтуы бойынша, Едігенің бесінші ұрпағы Сейдахметтен (Сейдақтан) туылған. Сейдақтың тегі өз кезегінде: Едіге → Нұраддин → Оқас → Мұса → Сейдақ болып келеді (Тынышпаев, 1925: 59-60).

Ел аузында сақталған шежіре деректері бойынша Мәку тынышсыз заманда отбасынан айрылып, Жаманақтың үлкен ұлы Шыңғыстың қамқорлығына өткен. Жаңа отбасында Қалу атанып, оның Бөлек атты ұлынан Айт, Бұжыр, Алатай тарап, Шекті атадан қсіп өнген ұрпаққа айналады (Елеусізұлы, 2001:18-19).

Тарихи деректерде Едігенің руы маңғыт, кейде қоңырат деп берілген. Шыңғысты идеология әлсіреп, тарихи сана мен түсінікте түркі-мұсылмандық таным қайта өріс алған тұста Едігенің тегі мұсылмандық киелі тұлғаларға теліне бастайды. «Едіге» жырының барлық нұсқалары дерлік оны Баба Түкті Шашты Әзиз бабаның баласы еді деп жырлайтыны белгілі. В. Трепавлов талдап көрсеткендей бар материалдарда Сейдақтың ұлдарының есімі Сүйіндік, Жауғашты, Машай, Атай, Кел-Мұхаммед деп берілген (Трепавлов, 2002: 656). Жоғарыдағы Мәку – Мамай, Сәре – Сүйіндік болуы да мүмкін. Юұл шежіре дерегі қазақ-ноғай этникалық байланыстарының халық санасындағы жаңғырығы. Дәстүрлі тарихнаманың ерекшелігі қазақ ру-тайпаларының басынан өткерген тарихи оқиғаларды ізін нақты сақтап қалғандығымен ерекшеленеді. Бұл Ноғай Ордасы ыдырай бастаған замандардағы Кіші жүз ру-тайпаларының жаппай Қазақ хандығына қосылуы кезеңінен хабар береді.

Кіші жүз қазақтарының арасында Едіге және оның ұрпақтары жайлы поэмалар циклының өте жақсы сақталып қалуы (Жирмунский, 1974: 377-392). әдебиетте «қазақ-ноғайлы» дәуірі деп аталатын тұтас кезеңдегі қазақ-ноғай этникалық байланыстарының нәтижесі.

Дәстүрлі тарихнаманы талдай келе, біз өз кезегімізде Кіші жүз құрамындағы ру-тайпалардың, соны ішінде алшын тайпалық бірлестігінің «алтыұл» ұлысы негізінде қалыптасқан деп санаймыз. Деректерде Едіге мен оның ұрпақтарының «ұлыс адамдарының» ру-тайпалық шағу тегі туралы мәліметтер көптеп сақталған. Бұл мәліметтерді талдасақ, олардың тең маңыттар ғана емес екендігіне айқын көз жеткіземіз (Трепавлов, 2002: 290).

XIV-XV ғасырлардағы Шығыс Дешті Қыпшақ аумағын мекендеген ру-тайпалар «көшпелі өзбектер» этносаяси қауымдастығын құрады. Ортағасырлық деректер бойынша олар өз ішінде: маңғыттар, шибандықтар және қазақтар болып бөлінді. Т.И. Сұлтанов Өзбек ұлысының ру-тайпалық құрылымын «92 баулы өзбек» тайпаларының тізімі келтірілген жазба деректерді талдай келе анықтаған болатын (Сұлтанов, 1982: 29-33). Ноғайлар тарихын арнайы зерттеген В.В.Трепавлов олардың ру-тайпалық құрамын құраған 70 ру-тайпаны анықтаған. Осы 70 ру-тайпа атауы 92 ру-тайпамен толық сәйкес келеді. Олар: алшын, бадай, баяут, бүркіт, бутас (баташ), жалайыр, джыйыт (джуют), дурман, қаңлы, керейіт, қыпшақ, қырғыз, қырқ, қытай (хытай), қият, қоңырат, маңғыт, меркіт, минг, найман, онгут, сарай (сарайшық), тама, түркмен, уймауыт, тургак, казак, үйсін, калджут, кулачи, телеу, уйгур, чимбай (Трепавлов, 2020).

Кейінгі кезеңде ноғай этносаяси қауымдастығын құраған ру-тайпалар қазақ, қарақалпақ, башқұрт, ноғай және т.б. халықтардың құрамына енді. Қазақ-ноғай байланыстарын зерттей келе А. Исин басқа қазақ ру-тайпаларымен салыстырғанда алшындар ноғай мен қазақтан басқа түркі халықтарының құрамында кездесе қоймайтындығы турады тұжырым жасаған. Зерттеушінің ноғай, қазақ, қарақалпақ, өзбек-қыпшақ, башқұрт және қырғыздардың құрымындағы ру-тайпалардың деректер бойынша «көшпелі өзбектер» мен Ноғай Ордасының ру-тайпалары ретінде аталатын ру-тайпалық құрылымының сәйкестігін анықтауға арналаған кестесінде Шығыс Дешті Қыпшақтық «көшпелі өзбектер» құрамында кездесетін алышндардың тек ноғайлар

мен қазақтар құрамында ғана кездесетінін көруге болды (Исин, 2004: 20). Осы орайда зерттеушінің өзі де ноғайлардың құрамында болған Алшындардың ірі тайпалық бірлестігі XIV ғасырдың екінші жартысында-ақ қазақтарға қосылған болуу керек деп тұжырымдайды (Исин, 2004: 26).

Шығыс Дешті Қыпшақтағы ру-тайпаларының жиынтық атулары жазба және ауызша деректерде қыпшақ, өзбектер деп аталып, «92 баулы қыпшақ», «92 баулы өзбек», «92 баулы ноғай» деген атаулар кең қолданылған.

«Отыз екі баулы өзбек», «Тоқсан екі баулы қыпшақ» атты сөз тіркестері қазақ халық ауыз әдебиеті үлігілерінде кең таралған (Потанин, 1917: 54-64). Ал Мұрын жыраудан жырлаған «Қырымның қырық батыры» атты батырлық жырлар топтамасында ноғайлының ру-тайпаларын «тоқсан баулы ноғайлы» деп атуы жиі кездеседі (Қазақ халық әдебиеті, 1989: 26, 159, 161, 307, 321).

«Маджму ат-таварих», «Тухфат ат-таварих» және бірқатар жазба деректерде 92 баулы өзбек тайпаларының құрамын ікрген ру-тайпалар нақты аталған (Материалы по истории Киргизов и киргизии, 1973: 210-213, 12, 129-131). Осы деректердегі мәліметтерден біз кейін қазақ халқын құраған тайпаларды кездестіреміз.

Қорытынды

Алтын Орда кезеңіндегі тарихи ой-сана мен тарих айту дәстүрі, Алтын Орданың төл тарихнамасының ерекшеліктерін зерттеу маңызды далалық тарих айту дәстүрі мен кейінгі кезеңдегі де жоққа шығарылып отырған жазбаша тарих дәстүрінің өзара байланысты, ерекшеліктерін сараптау, алтынордалық тарихнаманың (тарих айту, жазу дәстүрі) сипаты, қалыптасуы, сабақтастығын айқындауда маңызды болып табылады.

Алтын Ордалық тарихи дәстүрдің қалыптасуының өзіндік ерекшеліктері далалық ауызша тарих айту дәстүрі мен жазба мәдениетінің қарым қатынасы мен сипатын зерттеумен айқындалады. Алтын

Орда мемлекетінде қалыптасқан тарих айту мен жазу дәстүрі ауызша және жазба тарихи дәстүрдің синтезі ретінде ерекшеленеді. Өтеміс қажының, Әбілғазы баһадүр ханның шығармаларын дәстүрлі Алтын Ордалық тариханаманың туындылары деп қабылдау керек деп санаймыз. Себебі, бұл шығармалар жазылу уақытына қарамастан, сол Алтын Орда дәуірінде қалыптасып, дамыған тарих айтқ дәстүрінің нақты көрінісі деп бағауға болады. Алтын Ордалық дәстүрлі тариханаға ауызша тарих айту немесе фольклор үлгілерімен қатар жазба мәдениет туындылары да тән. Алтын ордалық тариханамалық шығармаларға Бүгінгі күнге дейін сақталған тарихи мәтіндердің мәліметтеріне сүйене отырып, Алтын Орда кезеңінен кейінгі, соның ішінде бүгінгі қазақ халқының дәстүрлі тариханамасында сақталған аңыз-әңгімелер Жошы ұлысының тарихи дәстүрінің ықпалында болғанын айқын байқаймыз.

Алтын Орданың дәстүрлі тарихнамасын ауызша тарих айту дәстүрі мен және жазбаша мәдениет контекстінде қарастыру біртұтастық және интегративті тұрғының маңыздылығын анықтады, ал ол өз кезегінде гуманитарлық ғылымдар шеңберінде әрқилы зерттеу тәсілдеріне мән беруге мәжбүр етті.

Ұсынылып отырған мақалада шежіре, батырлық жырлар мен аңыздар В.П. Юдин ұсынған тұжырым бойынша «далалық ауызша тарих айту» дәстүрінің жарқын көрінісі болып табылатын Өтеміс қажының «Шыңғыс наме» және Әбілғазы баһадүр ханның «Түрік шежіресі» еңбектеріндегі мәліметтермен бірге талданады.

Алтын Ордалық дәстүрлі тариханама туралы сөз еткенде оның екі нұсқада: ауызша да, жазбашада дамығанын есте ұсауға тиіспіз деп санаймыз. Сондай ақ жазбаша тарихи дәстүр сол кезеңде кең таралаған түркі мұсылмандық жазба дәстүрге сәйкес, бірақ ең алдымен ауызша тарих айту дәстүрінің ықпалында қалыптасқанын көреміз. Дәстүрлі ауызша тарихтың ортағасырлық жазба тариханамаға сіңіскені соншалықты, соңғысы ғылымда әбден белгілі болғанымен оның өз дерек қорына мән берілмей қалады. Алтын ордалық дәстүрлі тарихнаманың ерекшелігі

ретінде жазба түрінде қалыптасып бізге жеткен шағырмаларда да негізгі ақпарат көзі далалық ауызша тарих айту дәстүріне барып тірелетінін айқын көреміз. Далалық ауызша тарих айту дәстүрі тарихи сана мен жадтың айнасы екендігін дәлелдеді.

Алтын Ордалық тарихнамалық дәстүрдің ерекшелігі ретінде тарихнамаға жекелеген рулар тарихы, жергілікті әулиелердің және аңыздарда бейнеленген танымал кейіпкерлерінің тарихын енгізу арқылы айқындалғанын тұжырымдай аламыз. Уақыт өте келе бұл дәстүр мұсылмандық әлем бейнесі мен тарихнамасына енгізілді. Бұл дәстүрдің таралуына және түркі халқының санасына енуіне оның фольклорлық, эпикалық жүйелерге жақындығы ықпал еткен.

Алтын Орданың дәстүрлі тарихнамасы XIV-XVI ғасырларда Шығыс Дешті Қыпшақ аумағында орыналған оқиғалардың этникалық сипатын айқын көрсетеді. Кей мәліметтердің аңыз-әңгіме, апсаналар түрінде сақталғанына қарамастан, өткен тарихи оқиғалар желісі туралы жалпы тұжырым жасауға мүмкіндік береді. Тарихи тұлғалар, күрделі тарихи-саяси оқиғалар бұл деректердің өзегін құраған.

Алтын Орданың дәстүрлі ауызша тарихнамасында XIII-XV ғасырлардағы оқиғалар нақты көрініс берген. Тарихи оқиғалардың дәстүрлі тариханама өкілдерінің шығармаларында бейнеленуі оның шынайлығы мен өзіндік ішкі мазмұнының бай болуымен ерекшеленеді.

Осы тұрғыдан алғанда Алтын Орда дәстүрлі тарихнаманың маңызды шығармаларының бірі әрі бірге ірі түрік халықтарының батырлық жырлары мен дастандарындағы мәліметтер аса құнды болып табылады.

Қазіргі таңда ұлттық тарихымызға қатысты құнды деректер ғылыми айналымға енгізілуде. Осы орайда Алтын орданың дәстүрлі тарихнамасын айқындайтын ғылымға белгісіз нақты басқа да шығармалардың табылып қалуы бек мүмкін. Дегенмен, қолда бар туындыларды (далалық тариханамаға жатқызылған жазбаша шығармалар мен ауыз әдебиеті үлгілері) кешенді түрде зерттеудің өзі де маселені жаңа тұрғыдан көмектесуге

мүмкіндік берері сөзсіз. Мақалада қолданылған ұғымдар («Алтын Ордалық тарихнама» және т.б.) мен тұжырымдар зерттеушілер арасында пікірталас тударуы мүмкін. Дегенмен, бұл аталған кезеңдегі қоғамдық, тарихи ой сананың ерекшелігі қандай болды, постордалық кезеңдегі тарихи жадтың ортақтығы немесе ерекшелігі туралы тұжырымдар қалай қалыптасты деген

сауалдарға жауап іздеудің бір қадамы ғана болды.

Қаржыландыру

Зерттеу жұмысын ҚР Жоғарғы білім және ғылым министрлігі (бұрынғы ҚР Білім және ғылым министрлігі) Ғылым комитеті қаржыландырған (грант №BR10965240).

Әдебиеттер тізімі

- Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т. 39. Батырлар жыры. – Астана: «Фолиант», 2006. – 448 б.
- Бартольд В.В. Сочинения. Т. 2. Ч. 1. / В.В. Бартольд. – Москва: Наука, 1998. – 1024 с.
- Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 4 / Ч.Ч. Валиханов. – Алма-Ата, 1985. – 461 с.
- Едіге батыр. – Алматы: Ғылым, 1996. – 352 б.
- Елеусізұлы Қ. Адамның сұңқары: тарихи-танымдық жинақ / Қ. Елеусізұлы. – Алматы: Жазушы, 2011. – 144 б.
- Ерофеева И.В. «Добрый» или «святой» Джанибек-хан (1342–1357) в устной исторической памяти кочевников-казахов // Золотоордынское обозрение. – 2011. – Т. 9. – № 1. – С. 149–165.
- Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Ленинград, 1974. – 728 с.
- Исин А. Казахское ханство и Ногайская Орда во второй половине XV-XVI вв. / А. Исин. – Алматы: Наука, 2004. – 160 с.
- История татар с древнейших времен Т. 3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII - середина XV в. – Казань, 2009. – 1053 с.
- Кочекаев Б.А. Ногайско-русские отношения в XV-XVIII вв. / Б.А. Кочекаев. – Алма-Ата: Наука КазС-СР, 1988. – 272 с.
- Қазақ (1975) КСР ҒА Орталық ғылыми кітапханасының қорында сақтаулы қолжазбалар жинағының библиографиялық көрсеткіші. Бірінші бөлім. Алматы, 192 б.
- Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы. Батырлар жыры. – Алматы, 1975. – Т.1. – 244 б.
- Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы. XV-XIX ғасырлардағы ақындар шығармалары. – Т.4. – Алматы, 1985. – 30 б.
- Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы. Ертегілер. – Алматы, 2003. – Т.7. – 224 б.
- Батырлар жыры. Қырымның қырық батыры (Мұрын жыраудан жазылған мұралар). – Алматы: Жазушы, 1989. – Т. 5. – 380 б.
- Материалы по истории Киргизов и киргизии. Вып. I. – Москва: Наука, 1973. – 280 с.
- Мелиоранский П.М. Сказание об Едигее и Тохтамыше. Приложение к сочинениям Ч.Ч. Валиханова // Записки РГО по отделению этнографии. – Санкт-Петербург. – Т. XXIX. – 1905.
- Муминов А.К. Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии. – Алматы, 2015. – 400 с.
- Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. – Петроград: Типография В.Д. Смирнова, 1917. – 198 с.
- Сабитов Ж.М. Второстепенные персонажи эпоса Едиге // Золотая Орда: история, государственность, культурное наследие. Нур-Султан, 2019. – С. 97-112.
- Скрынникова Т.Д. Харизма и власть в эпоху Чингис-хана / Т.Д. Скрынникова. – Москва, 1997. – 216 с.
- Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. / Т.И. Султанов. – Москва, 2002. – 160 с.
- Трепавлов В.В. История Ногайской Орды / В.В. Трепавлов. – Москва, 2002. – 752 с.
- Трепавлов В.В. История Ногайской Орды /3-е изд., испр. и доп. / В.В. Трепавлов. – Москва, 2020. – 1040 с.
- Сочинения Ч.Ч. Валиханова. Изд. под ред. Н.И. Веселовского // Записки императорского географического общества по отделению этнографии. – 1904. –Т.29.

Тизенгаузен В. Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды извлечения из арабских источников / В. Тизенгаузен. – Санкт-Петербург, 1884. – Т.1. – 564 с.

Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казахского народа / М. Тынышпаев. – Ташкент, 1925. – 62 с.

Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. Факс., пер., транск., текст. прим., исслед. В.П. Юдина. – Алматы, 1992. – 296 с.

Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – Москва, 1966. – 276 с.

DeWeese D. Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tukles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. Pennsylvania State University. – 1994. – P. 11.

М.С. Ногайбаева

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Становление и особенности золотоордынской традиционной историографии

Аннотация. В статье исследуются историческая мысль, историческая традиция и традиционная историография золотоордынского периода. Анализируется взаимосвязь, особенности степной устной истории и традиции письменной истории, рассматривается характер, специфика формирования, преемственность историографии Золотой Орды (традиции повествования, написания истории).

Особенности формирования золотоордынской исторической традиции определяются посредством исследования характера и отношений традиций степной устной истории и письменной культуры. Историческое повествование и письменная традиция, сложившиеся в государстве Золотая Орда, выступают как синтез устной и письменной исторической традиции. Произведения Утемиш-Хаджи и Абулгази Бахадур хана можно рассматривать как яркое воплощение устных исторических традиций, сложившихся и получивших развитие в эпоху Золотой Орды. Для традиционной историографии Золотой Орды характерны произведения письменной культуры наряду с образцами устной истории либо фольклора. Очевидно, что письменная историческая традиция традиционной историографии Золотой Орды находилась в соответствии с широко распространенной в тот период тюрко-мусульманской письменной традицией, но формировалась преимущественно под влиянием традиционной устной истории.

Следует сделать вывод, что специфика золотоордынской историографической традиции определяется включением в историографию истории отдельных родов, жизнеописания местных святых и известных персонажей, о которых повествуется в легендах. Со временем данная традиция вошла в мусульманскую картину мира и историографию. Распространению этой традиции и проникновению в сознание тюркского народа способствовала ее близость к системам фольклорных и эпических жанров.

Особенности исторической действительности, характерные для Восточного Дешт-и-Кыпчака XIII-XV веков, наиболее ярко проявляются в традиционной устной историографии Золотой Орды по сравнению с классическими письменными источниками. В произведениях представителей традиционной историографии наряду с внешним содержанием исторической действительности отражается и его внутренний смысл.

Ключевые слова: Золотая Орда; историческое сознание; традиционная историография; устная история; фольклор; письменные источники.

M.S. Nogaibayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Formation and features of the Golden Horde traditional historiography

Abstract. The article examines the historical thought and tradition of oral history of the Golden Horde period, as well as traditional historiography. It analyzes the relationship, and features of the Steppe oral history and the traditions of written history, and considers the nature, specifics of formation, and continuity of the historiography of the Golden Horde (traditions of narration, writing history).

The peculiarity of the formation of the Golden Horde historical tradition is determined by the study of nature and relations between the oral historical narrative tradition and the written culture in the Steppe. The history-telling and writing tradition developed in the Golden Horde state is distinguished as a synthesis of oral and written historical traditions. The works by Utemish Khadzhi and Abulgazi Bahadur Khan can be regarded as a real embodiment of the oral historical tradition, which was formed and developed in the era of the Golden Horde. The traditional historiography of the Golden Horde is also characterized by works of written culture along with samples of oral history or folklore. It is obvious that the written historical tradition of the traditional historiography of the Golden Horde was in accordance with the Turkic-Muslim written tradition that was widespread at that time but was formed mainly under the influence of the oral history tradition.

It should be concluded that the specificity of the Golden Horde historiographical tradition is determined by the inclusion in the historiography of the history of individual clans, the biographies of local saints, and famous characters, which are narrated in legends. Over time, this tradition entered the Muslim picture of the world and historiography. The spread of this tradition and penetration into the consciousness of the Turkic people was facilitated by its proximity to the systems of folklore and epic genres.

Features of historical reality, characteristic of the Eastern Desht-i-Kipchak of the 13th-15th centuries, are most clearly manifested in the traditional oral historiography of the Golden Horde in comparison with classical written sources. In the works of representatives of traditional historiography, along with the external content of historical reality, its internal meaning is also reflected.

Keywords: Golden Horde; historical consciousness; traditional historiography; oral history; folklore; written sources.

References

- Babalar sozi. Zhyz tomdık. T. 39: Batyrlar zhyry [The words of ancestors. One hundred volumes. - V. 39: Song of Heroes], (Foliyant press, Astana, 2006, 448 p.), [in Kazakh].
- Bartol'd V.V. Sochineniya [Works], V. 2. P.1. Sobraniye sochineniy V 9-tomakh [Collected works in 9 volumes]. Otvetstvennyy redaktor B.G. Gafurov [Managing editor B.G. Gafurov], (Moscow, 1963, 1024 p.), [in Russian].
- Valikhanov Ch. Sobraniye sochineniy v pyati tomakh [Collected works in five volumes], (The main edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia-press, Alma-Ata, 1985, Vol. 4, 461 p.), [in Russian].
- Edige batyr [Edige hero], (Gylm press, Almaty, 1996, 352 p.), [in Kazakh].
- Yeleusyzuly K. Adamnyn synkary: tarihy-tanyndyk zhynak [Human falcon: a historical-cognitive collection], (Zhasushy press, Almaty, 2001, 144 p.), [in Kazakh].
- Yerofeyeva I.V. «Dobryy» ili «svyatoy» Dzhani-bek-khan (1342–1357) v ustnoy istoricheskoy pamyati kochevnikov-kazakhov [«Kind» or «holy» Janibek Khan (1342–1357) in the oral historical memory of nomadic Kazakhs]. Zolotoordynskoye obozreniye [Golden Horde review]. 2021. Vol. 9. No. 1. P. 149–165., [in Russian].
- Zhirmunskiy V.M. Tyurkskiy geroicheskiy epos [Turkic heroic epic], (Leningrad, 1974, 728 p.), [in Russian].
- Isin A. Kazakhskoye khansvo i Nogayskaya Orda vo vtoroy polovine XV-XVI vv. [Kazakh Khanate and Nogai Horde in the second half of the XV XVI centuries], (Almaty, Nauka, 2004, 160 p.), [in Russian].
- Istoriya tatar s drevneyshikh vremen [The history of the Tatars from ancient times], V. 3. Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII - ceredina XV v. [Ulus Jochi (Golden Horde). XIII - middle of the XV century], (Kazan, 2009, 1053 p.), [in Russian].
- Kochekayev B.A. Nogaysko-russkiye otnosheniya v XV-XVIII vv. [Nogai-Russian relations in the XV-XVIII centuries], (Nauka KazSSR, Alma-Ata, 1988, 272 p.), [in Russian].
- Kazakh KSR GA Ortalyk gylmy kytaphanasynyn korynda saktayly kolzhazbalar zhynagynyn bibliografiyalyk korsetkishi [Bibliographic index of the collection of manuscripts stored in the Central Scientific Library of the Kazakh SSR], (Almaty, 1975, Vol. 1., 192 p.), [in Kazakh].
- Kazakh kolzhazbalarynyn gylmy sypattamasy. Batyrlar zhyry [Scientific description of Kazakh manuscripts. Song of heroes], (Almaty, 1975, Vol. 1, 244 p.), [in Kazakh].
- Kazakh kolzhazbalarynyn gylmy sypattamasy [Scientific description of Kazakh manuscripts] XV-XIX gasyrlardagy akyndar shygarmalary [Works of poets of XV-XIX centuries], (Almaty, 1985, Vol. 4, 30 p.), [in Kazakh].
- Kazakh kolzhazbalarynyn gylmy sypattamasy [Scientific description of Kazakh manuscripts] Ertegi-ler [Tales]. (Almaty, 1985, Vol. 7. 224 p.), [in Kazakh].

Batylar zhyry. Kyrymnyn kyryk batyry (Murun zhyraudan zhazylgan muralar) [Song of heroes. Forty heroes of Kyrym (heritage written from Muryn zhyrau)], (Zhasushy press, Almaty, 1985, Vol. 5, 380 p. [in Kazakh].

Materialy po istorii Kirgizov i kirgizii [Materials on the history of the Kirghiz]. (Nauka press, Moscow, 1973, Vol.1, 280 p. [in Russian].

Melioransky P.M. Skazaniye ob Edige i Tokhtamyshe [The legend about Edigei and Tokhtamysh] Prilozhenie k sochineniyam Ch. Valixanova [Appendix to the works of Ch.Ch. Valikhanov]. Zapiski RGO po otdeleniyu etnografii [Notes of the Russian Geographical Society on the department of ethnography], St. Petersburg, V. XXIX. 1905, [in Russian].

Muminov A. K. Khanafit•skiy mazkhab v istorii Tsentral'noy Azii [Hanafi madhhab in the history of Central Asia]. (Almaty, 2015, 400 p.), [in Russian].

Kazak-kirgizskiy i altayskiy predaniya, legendy i skazki [Kazakh-Kyrgyz and Altai traditions, legends and fairy tales], (V.D. Smyrnova press, Petrograd, 1917, 198 p.), [in Russian].

Sabitov Zh.M. Vtorostepennyye personazhi epasa Yedige [Secondary characters of the epic Edige]. Zolotaya Orda: istoriya, gosudarstvennost', kul'turnoye nasledie [Golden Horde: history, statehood, cultural heritage], Nur-Sultan, 2019, P. 97-112., [in Russian].

Skrynnikova T.D. Kharizma i vlast' v epokhu Chingis-khana [Charisma and power in the era of Genghis Khan]. (Moscow, 1997, 216 p.), [in Russian].

Sultanov T.I. Kochevyie plemena Priaral'ya v XV-XVII vv. [Nomadic tribes of the Aral Sea region in the XV-XVII centuries], (Moscow, 1982, 160 p.), [in Russian].

Trepavlov V.V. Istoriya Nogayskoy Ordy [History of the Nogai Horde], (Moscow, 2002, 752 p.), [in Russian].

Trepavlov V.V. Istoriya Nogayskoy Ordy [History of the Nogai Horde], (Moscow, 2002, 1040 p.), [in Russian].

Sochineniya Ch. Valixanova [Composition Ch.Valikhanov]. Izd. pod red. N.I. Veselovskogo [Publishing house edited by N.I. Veselovsky]. Zapiski imperatorskogo geograficheskogo obshchestva po otdeleniyu etnografii [Notes of the Imperial Geographical Society on the Department of Ethnography], (V. 29, 1904, St. Petersburg), [in Russian].

Tizengauzen V. Sbornik materialov otnosyashchikhsya k istorii Zolotoy Ordy [Collection of materials related to the history of the Golden Horde]. Izvlecheniya iz arabskikh istochnikov [extracts from Arabic sources], (St. Petersburg, 1884, Vol. 1., 564 p.), [in Russian].

Tynyspayev M. Materialy k istorii kirgiz-kazakhskogo naroda [Materials for the history of the Kyrgyz-Kazakh people], (Tashkent, 1925, 62 p.), [in Russian].

Utemish-khadzhi. Chingiz-name [Genghis name]. Fax, trans., text. note, research. by V.P. Yudin. (Almaty, 1985, 296 p.), [in Russian].

Fedorov-Davydov G.A. Kochevniki vostochnoy Yevropy pod vlast'yu zolotoordynskikh khanov [Nomads of Eastern Europe under the rule of the Golden Horde khans], (Moscow, 1966, 276 p.), [in Russian].

DeWeese D. Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tukles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. Pennsylvania State University, 1994.

Авторлар туралы мәлімет:

Ногайбаева Мендигуль Сагатовна – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, тарих факультетінің деканы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Nogaibayeva Mendigul Sagatovna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Dean of the Faculty of History of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Ертіс өңірінің киелі кеңістігі: тарихи жады мен ұлттық бірегейлік

Мәди И. Рахимов¹, Айгуль М. Турлыбекова²

Торайғыров университет, Павлодар, Қазақстан

*Corresponding author:

turlybekovaam@mail.ru

¹<https://orcid.org/0000-0001-8712-2876>

²<https://orcid.org/0000-0001-5671-9119>

DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-3-89-105

Аңдатпа. Мақала Ертіс өңірінің киелі орындарын зерттей отырып, тарихи жадыны жаңғырту мен ұлттық бірегейлік мәселелеріне арналады. Сарыарқаның Ертіс өңірі – сонау ерте заманнан келе жатқан мәдениеттің тұтасқан жері.

Мақаланың басты мақсаты – кешегі өткен Кеңестік тоталитарлық кезеңнің салдарынан ұмыт қалған киелі жерлер жайында мәліметтер беру. Дін – апиын деген тарихи сөздің байыбына бармай жалаң ұрандатып, кеңестік билік қазақ халқының наным-сеніміне, діни көзқарастарына қарсы саясат қолданды. Атеистік саяси бағыт ұстанған әміршіл-әкімшіл үкіметтің сыңаржақ әрекеті салдарынан көненің ізімен жалғасып келе жатқан қазақ халқының дәстүрлі рухани жүйесі бұзылды, әулие әнбие есімдері ескерусіз қалды, киелі орындар жабылып, ұлттық сананың біржола өшу қаупі төнген еді. Саяси қудалауға түсіру мен идеологиялық науқандардың нәтижесінде халықтың санасы қияли коммунизм идеясымен уландырылып, әдет-ғұрып пен дәстүрлер ұмыттырыла бастады. Сол тарихи жібі үзілген кезеңнің жадысын қалпына келтіру, өткенді қайта жаңғырту – заман талаптарынан туындаған ақиқат деп білеміз. Сондықтан саяси процестері кезінде қазақ халқының ұлттық тарихи жадының тұтастығын сақтауда Ертіс өңіріндегі киелі орындардың тарихи-мәдени рөлі жайлы бұл мақалада жан-жақты талданады. Жалпы Ертіс өңірі бойынша далалық материалдар көрсеткендей, киелі орындарға зиярат жасау ғұрпы қазақ қоғамының бөлінбес бөлшегі болып табылады. Сол себепті, бұл құбылысты қазақ халқының күнделікті өмірінен жасанды жою процесстері ешқандай жақсылыққа жеткізбейтініне көз жетіп тұр. Авторлар бұл мақалада дүниетанымдық, этнографиялық, топонимикалық мәліметтерге сүйене отырып, Ертіс өңірінің киелі жерлерінің орналасқан жерін анықтап, тарихи – мәдени маңыздылығын көрсетеді.

Түйін сөздер: Ертіс; киелі; география; тарих; жады; ұлттық; қасиетті; жаңғыру; дін; ғұрып.

Received 10 June 2022. Revised 10 June 2022. Accepted 31 July 2022. Available online 30 September 2022.

For citation:

Rakhimov M., Turlybekova A. Sacred space of the Irtysh region: historical memory and national identity // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. – Vol. 140. – №. 3. – P. 89-105. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140- 89-105

Для цитирования:

Рахимов М., Турлыбекова А. Сакральное пространство Прииртышья: историческая память и национальная идентичность // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2022. – Т. 140. – №. 3. – С. 89- 105. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-3-89-105

Кіріспе

Қазіргі әлемдегі геосаяси өзгерістер мен жаңа жаһандық шындық жағдайында тарихи жадыны жаңғырту мен аймақтық және ұлттық бірегейлікті сақтау – өзекті мәселелер қатарына жатады. Жат деструктивті ағымдардың экстремистік әрекеттері немесе батыстан келген жаңа трендтер қоғамның санасын улап қана қоймай, ұлттық дәстүр мен өткен тарихты өшіруімен сипатталады. Онсыз да кеңес үкіметі кезінде тарих пен мәдениетімізді ұмыттыруға бағытталған жетпіс жылдық теріс саясат тіл мен дінді халықтан айыруға талпынды. Тәуелсіздікке қол жеткізгелі отыз жыл өтсе де, кеңестік идеологиялық сол саясат дертінен қоғам әлі айыға алмай келеді. Менің ойымша, тарихи жадыны қайта қалпына келтіру, жастарға дұрыс тәрбие беру, ұлттық дәстүр мен мәдениетті бойға сіңірумен қатар көнеден келе жатқан киелі орындарды зерттеп, насихаттаумен тығыз байланысты. Себебі, киелі орындар дәстүр мен дінді сақтаушы, өткен мен бүгінгі күнді жалғаушы «естелік орын» ретінде маңыздылыққа ие.

Сарыарқаның Ертіс өңірі – сонау ерте заманнан келе жатқан мәдениеттің тұтасқан жері. Бұл – рухани мол дүниенің зор қазынасы. Бұл өңір тарихта елеулі орын қалдырған біртуар дарындыларымен, ерекше көзге түсетін, кербез кесене мен ескерткіштерге тұнып жатқан жер. Көне дәуірлерден бастау алатын тарихи маңызды киелі орындар саны көптеп кездеседі. Оған Ертіс өңірінің табиғи және мәдени-тарихи қорларының көптігі Ертіс жазығының Еуразия кеңістігінде географиялық қолайлы жерде орналасуымен сипатталады. Сондықтан, Ертіс өңірінің киелі нысандары мазмұны мен типологиялық

белгілеріне қарай ерекшеленеді. Бұл бірінші кезекте халықпен қасиеттендірілген табиғи нысандар, географиялық ландшафттар және т.б. Келесі тарихи-мәдени мұрамен байланысты орындар: жартастағы бейнелеу өнері, тарихи оқиға орны, маңызды тарихи шайқас алаңы, көрнекті тарихи тұлғаның жерленген жері және т.б. Ерекше топқа діни-мінәжаттық нысандар жатады.

Географиялық аумақтық бөлініс бойынша Ертіс өңірі (жазығы) (белгілі бір аумақты жерді қамтитын территориялық бөлік) – Ертіс өзенінің екі жағы, Зайсан көлінен солтүстік-батысқа 550-600 шақырымға созылып жатыр. Өзеннің сол жағалауы Ертіс бойы, оң жағалауы Ертіс сырты деп аталады. Ені 80 шақырымнан 250 шақырымға кеңейеді. Яғни, әкімшілік-шекаралық бөлініс бойынша Шығыс Қазақстан облысы, Абай облысы және Павлодар облыстарын қамтиды.

Географиялық аумақтық бөлініс бойынша шығысында Бараба жазығы және Құлынды даласымен, оңтүстік-батысында Сарыарқамен, батысында Солтүстік Қазақстан жазығымен жалғасады (Қазақстан ұлттық энциклопедиясы, 1999: 156). Аталған географиялық аумақты қамту арқылы Ертіс өңірінің тарихи-мәдени киелі нысандарын терең зерттеу үшін тиімді деп ұйғарылды.

Ертіс өңірін зерттеу объектісі ретінде таңдау өлкенің бай тарихи мұрасымен байланысты. Өңірдің киелі орындары «Туған жер» және «Киелі география» бағдарламалары шеңберінде белсенді зерттелуде. Бүгінде Ертіс өңірінде қасиетті орындар саны жетерлік. Бұл өңірдің туристік капиталының дамуына да ерекше үлес қосуда. Әсіресе, туристер мен зиярат етушілердің көп баратын объектілері: Мәшһүр Жүсіп, Исабек ишан кесенелері, Қоңыр әулие үңгірі. Жалпы киелі орындар

қазіргі отандық тарихта толыққанды зерттелмеген феномендер қатарына жатады. Сондықтан біздің тәсіл – Ертіс өңірінің киелі орындарын тарихи жадыны сақтаушы «естелік орын» контекстінде қарастыру болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Мақала материалдары Ертіс өңірі бойынша далалық барлау зерттеулеріне негізділенген.

Тарих ғылымы кең көлемді әдістемелік тәсілдерге ие, соның негізінде бір-бірін толықтырып тұратын осы жұмыстың зерттеу базасын қалыптастыруға болады. Ең бастысы жалпы ғылыми танымдық принциптердің ішіне кіретін тарихилық принципі. Тарихилық – тарихи құбылыстың дамуы, нақты нысандарға объективті зерттеулер жүргізуде қолданылатын негізгі ұстанымдардың қатарына жатады.

Мақаланың теориялық-әдіснамалық негізі ретінде өркениеттік әдіснама қолданылды. Бұл әдіснама зерттеу тақырыбын уақыт пен кезең заңдылықтарымен бірге кеңістік пен қоршаған табиғи ортаның ара қатынасын толығырақ қарастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, зерттеу жұмысы жүйелілік принципіне негізделді.

Бұл әдіс Ертіс өңірінің киелі орындарын бір қалыпқа негіздеп жүйелі қарастыруға мүмкіндік туғызды. Аталмыш әдіснамалық принциптерден басқа, салыстырмалы-тарихи зерттеу тәсілі қолданылды. Салыстырмалы-тарихи зерттеу тәсілі дәстүрлі қазақ қоғамындағы киелі құбылысының мәнін ашуға септігін тигізді.

Жалпы ғылыми (логиалық, аналитикалық, компаративистік) тәсілдерді қолдану тарихи мағлұматтармен жұмыстың нақты әдіснамасымен айқындалады.

Мақала жазу барысында пәнаралық зерттеу әдістері де қажет болды. Тақырыпты философиялық, географиялық, психологиялық, дінтану, әлеуметтанулық, этнографиялық, мәдениеттанулық, өлкетанулық және топонимикалық ілімдердің пәнаралық тоғысында қарастыру негізінде

киелі географияның мәні мен мағынасын, теориялар мен тұжырымдарды жан-жақты талдауға негіз болды.

Киелі жерлердің орналасқан жерін анықтау үшін картографиялық деректер қолданылды. Картографиялық әдіс киелі орындардың орналасу заңдылығын нақты анықтау үшін пайдаланылды.

Ертіс өңіріндегі киелі нысандардың қалыптасу тарихи алғышарттарын анықтауда ретроспективті әдіспен қатар, бақылау, сипаттау, тәпсірлеу, талдау, қорыту (синтез) секілді арнайы тарихи тәсілдер кең көлемде қолданыс аясын тапты.

Талқылау

Тәуелсіздікке қол жеткізу тарих ғылымындағы кеңестік идеология мен таптық көзқарастан арылу, тарих ғылымында қалыптасқан ой-тұжырымдарды қайта қарау өткен тарихымызды объективті зерттеуге мүмкіндіктер берді. Тоталитарлық тәртіп өткенге кетіп, тарихи санамызды ояту, тарихи жадымызды қайта қалпына келтіру, рухани құндылықтарымызды дәріптеуге жолдар ашылды.

Ертіс өңірін отарлау, табиғи ландшафтысын жою процестері патша үкіметі заманынан басталған. Ертіс өңірінің орман-тоғайына жасалып жатқан кертартпа зиянкестіктер жайлы Мемлекеттік бақылау палатасының аға ревизоры Мельниковтың: «Тоғайларды құрту салдарынан XIX ғасырдың соңғы 10 жылдығында қазақ даласы қуаңшылыққа ұшырағаны сонша – Ертіс өзенінің кейбір тұстарынан жүзіп өту онша қиын болмай қалды». Ал 1885 жылы Қазақстанның далалық өңірлерін аралаған (Гейнс, 1897: 129) қазақтардың орман, тоғайды, жеке өскен ағаштарды қасиетті санап қорғайтынын айтқан. Қазақ даласындағы орман, тоғайлардың жойылуына қазақтардың мүлде қатысы жоқ, керісінше ғасырдар бойы ормандардың далалы өңірдегі маңызына, олардың сақталып қалуына қазақтардың барынша тырысып бағып, жағдайына ерекше көңіл аударғаны туралы жазады.

Кеңестік кезең аралығында табиғи, тарихи объектілердің халі мүлдем нашарлап кеткен еді. Соның ішінде діни-мінәжаттық орындардың қиратылуы да бар. Бір мысал ретінде 20 жыл уақыт денесі бұзылмаған, қазақ арасына әулиелігімен белгілі Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының моласын Кеңес үкіметінің атеистік бағытта жүргізген саясатының нәтижесінде 1952 жылдары жабайы түрде қиратылуын, кертартпа, варварлық, өрескел саясаттың жағымсыз беттері деп атау қажет. Яғни қазақ далсындағы табиғаттың жойылуы, киелі орындарымыздың қиратылуы – барлығы ішкі емес, сыртқы факторлардың әсерінен келімсектердің жасаған зұлымдық істерінің зардаптары.

Киелі орындардың кеңестік идеологиялық саясатпен жаппай қиратылу кезінде толық жойылмай сақталып қалуының басты себебі – қасиеттілігінің нәтижесі болу керек. Адамдар кеңестік атеизм кезеңінде киелі орындарды жоя алмай қалғаны туралы мыңдаған мысалдар келтіреді. Мысалы, ғажайып қоян пайда болып, тракторшының жағдайы нашарлап кетті, немесе алып жылан пайда болып бульдозерді аударып тастаған. Көпшілік ғибадат орындары, мазарлар сол себепті толық қиратылмаған. Ондай орындар ірі масштабтағы жобаларға қарамастан сақталынып қалған. Сол секілді Гүр-Әмірде орналасқан Әмір Темір мазарын антрополог М.М. Герасимов тобының 1941 жылы маусым айында ашуымен Ұлы Отан соғысы басталғандығын және И.В. Сталиннің арнайы бұйрығымен жаһангірді қайта орнына апаруымен Сталинград түбіндегі алғашқы жеңіске жетуі туралы көпшілікке белгілі аңызды да жатқызуға болады.

Жалпы белгілі хандардың, сұлтан, би, батырлардың жатқан жерлері қасиетті саналады. Оны қорлау келеңсіз зардаптарға әкеледі. Тарихта өзінің жатқан жерін қорлаудан сақтау мақсатында жасырған Шыңғыс хан мен немересі Батый ханның соңғы өсиеттері де белгілі.

Киелі орындарды қорлау және оның зардаптары туралы Ш.Ш. Уәлиханов жазған еді. Оның айтуынша, қасиетті орындарды

қорлау, тіл тигізу киенің қаһарын туғызады. Киенің қаһары – кесір деп аталады. Сондықтан Ертіс өңіріндегі Мәшһүр Жүсіп әулие, Исабек Ишан, Мәстек, Қараман абыз, Лекер әулие, Таймас әулие, белгілі сұлтан, би, батырларымыздың киелі орындарының сақталып қалуының бір мысалы, өз-өзін қорғай алу қасиеті деп білген жөн.

Ертіс өңірінде бірнеше ғасырды қамтитын ата-бабаларымыздың тайға таңба басқандай қалдырған ізі жатыр. Киелі орындар өткен заманның жаршысы ретінде бүгінгі күнді және болашақты жалғаушы көпір болып табылады. Ұлттың тірегі, рухани байлығы, мәдени мұрасы, жасампаз халқымыздың баға жетпес қазынасы. Оны қорғау мен сақтау және келесі ұрпаққа аманаттыққа тапсыру – әр азаматтың парызы деп қабылдау қажет.

Өңірдің киелі кеңістігін талдай отырып, ең алдымен француз зерттеушілері М. Хальббакстың ұжымдық жады, Я. Ассманнның тарихи жады және Пьер Нораның естелік орындар концепцияларына сүйендік.

Киелі орындарды зерттеуде тарихи жады мен естелік орындарының маңызы зор. Тарихи жады теориясының негізін қалаушылардың бірі француз философы, социолог Морис Хальббакс «Ұжымдық және тарихи жады» атты зерттеуінде, тарихи жадының функциясын индивидуальдік және ұжымдық жады деп екі типпен ажыратқан. Тарихи жадыда сақталған мәліметтердің көбісі абстрактілі екенін және болған оқиғаны толықтай жан-тәнімен сезіну үшін өткен оқиғаға қатысты естелік орындарымен жүзбе жүз танысу керектігін айтады (Хальббакс, 2005: 14).

Аталмыш теория аясында жұмыс істеп, М. Хальббакстың теориясын жалғастырған неміс тарихшысы, дінтанушысы Ян Ассман болды. Оның еңбегінде тарихи естелік орындарын бірнеше типке бөліп қарастырған. Біріншісі, мимикалық естелік – адамдар бірін-бірі қайталау арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан дәстүр. Екіншісі, заттық естелік – көнеден келе жатқан заттар ұжымдық есте сақтау қабілетінің белгілері. Үшіншісі, коммуникативті естелік – қоршаған ортамен қарым-қатынас негізінде сақталған

естеліктер. Төртіншісі, мәдени естелік – бұл алдыңғы үш естеліктің басын қосатын естелік. Ян Ассманның пікірінше, мәдени естелік орындары – уақыт пен кеңістіктің өлшемі, халық бірегейлігінің нышаны (Ассман, 2004: 78).

Я. Ассман теориясын жалғастырған француз тарихшысы Пьер Нора «естелік орындары» тарихи концепциясын ұсынады. Ол барлық естелік орындары тарих ғылымының шеңберіне қатысты екенін айтады (Ассман, 2004: 17). Оның анықтамасы бойынша, естелік орындары – бұл өткеннің қалдықтары. Тарихтағы коммеморативті (есте қалдыру үшін аталған атаулар (жер-су атаулары, ескерткіш, көше және т.б.) жады түрінде көрініс тапқан. Яғни ұлттық жадыда сақталған тарихи атаулар. Осы түсінік қазіргі замандағы деритуализациялау негізінде дүниеге келді. Естелік орындарына музей, архив, мазар, ұлттық мереке, монумент, ғибадатханалар кіреді. Ондай құндылықтар – өткен дәуірдің куәгерлері. Естелік орындар халықтың сүйіспеншілік, ықылас сезімі арқасында өмір сүреді және кенеттен пайда болмайды. Сондықтан мыңжылдықтарды қамтитын осы орындарды сақтауда барлық жағдайларды қарастыру қажет деген пікір білдірген (Нора, 1999: 37).

Ж.О. Артықбаев пікірі бойынша, қазіргі қазақ тілінде есте сақтау «насаб нама», «ата тек» мағынасында ғана қолданылатынын, ал оның екінші нұсқасы «естелік», «образ», «память» білдіретін парсының «йад» сөзінен шығатын «жады», «жадыда ұстау» жиі қолданысқа түспегенін жазған. Ғалымның пікірінше ұлттық жадыда сақталған мәліметтердің көпшілігі әпсаналарда сақталғандығын және тәпсірлеу арқылы ақиқатты, керекті мәліметтерді айырып алуға болатынын айтады. Зерттеуші әпсана туралы теориясын келесідей қорытады: «Әпсана, адам санасының бір көрінісі... Құдайлар мен әлемнің жаратылысы туралы қалыптасқан түсінік ретінде қоғамдық іс-тәртіптің, діни сенімдер мен мінез-құлық түрлерінің қажеттілігін дәлелдеу үшін қызмет жасайды. Әпсана – адам үшін нағыз шынайылық, ой мен өмірге

өте қажетті категория» (Артықбаев, 2015: 35). Осы орайда, ғалымның пікіріне сүйене отырып, әпсаналардағы сақталған тарихи тұлғалар, оқиғалар туралы тарихи жады мәліметтерін сараптап, естелік орындарына қатысты оқиға желісін жүйелі түрде қайта қалыптастыру мүмкіншіліктеріне көзімізді жеткізуге болады.

Отаршылдық кезеңіндегі Ертіс өңірінің киелі географиясына, жалпы киелі географияға қатысты еңбектерді сараптай келе, бұл тарихи дамудың отаршылдық кезеңінде орын алған дағдарыс пен өрлеудің сәйкес шартталғанымен атап өту керек. Әсіресе, патшалы Ресейдің колонистік бағытта жүргізген әскери экспедициялары негізінде жарық көрген еңбектердің көбісі, қазақ халқының рухани дүниетанымын түпкілікті танып, киелі орындарын анықтау емес, басты мақсат – қазақ даласын отарлауға бағытталғандығын ескерген жөн.

Жалпы тарихта көрсетілген өткен шақ естелігі қоғам үшін, халық үшін, жалпы мемлекет үшін маңызды. Жоғарыда айтып кеткен мысалдардай мұндай естеліктерге толы киелі орындардың танымдық құндылығы зор. Мәдени-тарихи ескерткіштер, қасиеттілерге арналған мемориалды кешендер, әпсаналар мен салт-жоралғылар – көне дәстүр мен архетиптерді сақтайды. Тарихи архетиптер – мифтік бейнелер, діни ілімдер, салт-дәстүр, ұлттық идея түрінде тасымалданады. Сондықтан әр өңірдің өткенімен танысу үшін киелі орындарын аралау қажетті. Олар өңірдің мәртебесі мен мақтанышы. Мысалға мифтік образдардың маңыздылығы арқылы ғалым Серікбол Қондыбай әулиелердің тарихын өңірдің географиясымен байланыстырып сипаттаған. Маңғыстау өңірінің табиғаты мен киелі ландшафтысын, қасиетті тұлғаларын мифтік сюжеттермен баяндап, сол өңірге қызығушылықты арттырған. Расында, Маңғыстаудың географиялық ерекшелігіне зер салсақ тау мен тастардан мифтік бейнелерді байқауға болады. Дәл сондай Ертіс өңірінің табиғи географиялық пейзажы, мифтік бейнесімен тылсым құпияға толы.

Елдің, өңірдің ерекшелігін сипаттайтын киелі орындар өзінің рухани құндылығы

негізінде мемлекеттің басты бір тірегі болып табылады. Біріншіден, киелі орындардың өзектілігі өткен шақтың сақтаушысы бола отырып болашаққа қадам жасау тәжірибесі болса, екіншіден, өңірдің ерекшелігін сипаттайтындықтан, ол тек көрікті жер ғана емес, сол өңірдің мәдени келбетін көрсетеді. Үшіншіден, тарихи географиялық сипатталған жер кеңістігінің символдық нүктелері болғандықтан елдің нақты бір уақыт шеңберіндегі тарихи-мәдени құндылық әлеуетінің көрсеткіші ретінде маңызды міндет атқарады.

Жалпы Ертіс өңірінің киелі географиясына қатысты отандық, посткеңестік, шетелдік ғылыми зерттеулерді сараптай келе, мәселеге тікелей байланысты көлемді зерттеулер жоқ, мәселенің тарихнамасы тек теориялық-методологиялық бағытқа ғана арналған еңбектермен шектеледі. Бұл мәселе тарихнамада арнайы зерттелмеген. Тек мерзімді баспасөз беттерінде тақырыпқа қатысты жекелей нысандар туралы төрт-бес мақалалар жарияланғаны және бергін жарыққа шыққан арнайы жинақтарда анықтамалық шолу ретінде сипаттамалар берілгені анықталды. Бұл зерттеулерде Ертіс өңірінің киелі географиясы тарихи зерттеу объектісі болмағандықтан тақырып арнайы күрделі және негізделген саралауды қажет етті. Сондықтан аталмыш мәселе зерттеулерде жанама түрде қозғалған деген қорытынды жасауға болады.

Нәтижелер

Ертіс өңірінде түркі заманынан келе жатқан қасиетті орындар саны жетерлік. Ертіс өзенінің өзін қимақ-қыпшақ тайпалары қасиетті деп санаған екен. Гардизи жазады: «Қимақтар бұл өзенге ерекше құрмет көрсетеді және қадір-қасиет танытады». Яғни өзен түркі халықтарының түсінігінде киелі мағынасына ие болған.

Жалпы Ертіс өзені Орта Азиядағы ең үлкен өзендердің қатарына жатады. Ұзындығы 4248 км. құрайды. Ертіс басын Үлкен Алтайдан алады. Зайсан көліне дейін өзен Қара Ертіс

деп аталады. Көлден шыққан Ертіс далалық аймақпен Ақ немесе Тынық Ертіс атауымен 300 км ағады. Кейін таулы аймақпен 100 км. жылдам ағысқа көшіп, өзен Жылдам Ертіс деп аталды. Өскемен қаласынан Сібір жазығына шығып, Обь бассейніне құйып, солтүстік Мұзды мұхитына төмендей береді (Бартольд, 2002: 435).

Ертіс атауы VIII ғасырда көне түрік жазбаларында кездеседі. Күлтегін ескерткішінде түріктер Ертіс арқылы жүзіп өтіп, түргеш тайпасын жеңгенің жазады. Ертістің алғашқы этимологиялық шешімін М. Қашғари беруге талпынған. Ол «эртишмак», яғни жылдам жүзіп өту деген (Кашғари, 2006: 127) Академик В. Бартольд Масудидің «Китаб ат-танбих» еңбегінде «Қара» және «Ақ» Ертіс туралы айтылатынын және Каспийге құятынын, ал «Худуд аль-алам» еңбегінің авторы Гардизи Ертісті Еділдің бір ағысы деп санайтынын және жергілікті халықтың аңызы бойынша Ертіс атауы Артуш (Эртюш, Ер түс - человек спустился) мағынасынан шыққанын жазады (Бартольд, 2002: 435).

Біздің пікірімізше Ертіс сөзінің этимологиясына қатысты дұрыс анықаманы В.П. Семенов-Тяньшанский берген секілді. Ол жазады: «Иртыш (ир(жер) – по-киргизски «земля», тыш(тіс) – рыть)». «Иртыш» «жерді тіліп аққан» деп аударуға болады (Семенов-Тянь-Шанский, 1903: 42).

Қазіргі кезде Зайсаннан бастау алып, Омбы шаһарын басып өтетін Ертіс өңірінде жүзден аса киелі нысан тіркеліп отыр. Бұл нысандардың кейбірі өңірлік тізімге де енгізілмеген. Ондай нысандар жайлы мәліметтер жергілікті халық арасында танымал болып жеке бір нақты аумаққа ғана тарауымен ерекшеленеді. Көбінесе толық зерттелмеген көлдер мен бұлақтар, есімі тарихи тұрғыда зерттелмеген тарихи тұлғалар немесе көпшілікке мәлім болмаған маңызды тарихи оқиғаларға қатысты орындар. Солардың бірнешеуіне тоқталып өтсек.

Абай аймағы, Жарма ауданы, Суықбұлақтан 7 шақырым қашықтықта, Шар өзенінің бойында қасиетті Қыз бейіті немесе Қыз әулие орналасқан. Ескерткіш шамамен

XIX ғасырдың I ширегіне тұрғызылған. Тарихи аңыз-әңгімелерде XIX ғасырдың I жартысында Мамажай деген молда өмір сүріпті. Орта жасқа келгенде молда қыз бала көріпті. Қыз баланың айырықша белгілері бала кезінен біліне бастаған.

Бала үш айдан асқан уақытында анық сөздер айта бастаса керек. Осындай оқиғадан кейін әкесі қызын үшкіріп, бесігін отпен аластапты. Бес жасқа келген қыз Құранды нақышына келтіріп оқи бастапты. Қызды көрем деушілер жан-жақтап жиылып, Мамажайдың үйін босатпапты.

Өсе келе Әулие қыз өңірде не болатынын алдын ала сезіп отырса керек. Бойындағы ерекше қасиетімен танылған қыз ауырған адамдарды емдей бастапты. Қыз әулиеге емделуге өңірдің көпшілік тұрғындары келетін болған. Дегенмен жас қызға көз тиіп, жастайынан қайтыс болыпты. Кейіннен Қыз әулиенің бейіті халықтың зиярат орынына айналған. Әлі күнге дейін қасиетті орынға келушілер саны азайған емес. Жол бойы жүрген жолаушылар Қыз әулиеге арнайы тоқтап, ақтық байлап, құран бағыштамай өтпейді екен (Бабалар сөзі, 2012: 187).

Қыз әулиенің орналасқан орны 1884 жылғы топографиялық картада да көрсетілген. Қазіргі күні Қыз әулиенің бейіті қоршалып реставрацияланып, халықтың құрмет-ықыласына бөленген.

Ертіс өңірінің келесі қасиетті нысаны – Әйгерім бұлағы. Қасиетті бұлақ атауы Абайдың сүйікті жары Әйгерімнің құрметіне аталған. Киелі нысан Абай ауданы Ақшоқы қыстауынан Архат тауы арқылы Абай мен Әйгерімнің алғашқы танысқан жері Шілікті кезеңінде орналасқан.

Абай мен Әйгерімнің танысуы жайлы М. Әуезовтың Абай жолы эпопеясында сипатталады. Оқиға желісі бойынша, Құнанбайды Мекке сапарына шығарып салған Абай қасындағы досы Ербол екеуі Семейден Шыңғыс жаққа қайтпақшы болады. Қайтар жолда нәсер жауынның астында қалып, Байшора руынан Бекей деген кісінің үйінде аялдайды. Алыс жолдан шаршаған Абай оттың жылуында мызғып кетеді. Түсінде Тоғжанды

көреді. Сөйтсе Тоғжанмен бірге алты бақан теуіп салған «Толай көк» әнін көрші жақтағы үйден бір қыз шырқаса керек. Тұр келбетін Тоғжан деп елестеткен Абай Бекейдің қызы Шүкімәнді көреді. Дауысы мен сұлулығына тәнті болған Абай мен Ербол қызға «Керім, Әй, керім» – деп сүйсініп, Әйгерім атауды ұйғарыпты. Көп кешіктірмей Абай Әйгерімді айттырып, өзінің еліне түсірген екен.

Абай мен Әйгерімнің танысқан жеріндегі бұлақ бастауын халық «Әйгерім бұлағы» деп атап кеткен екен. Бүгінгі күні бұлақ бастауына баратын халық суды қасиетті деп біліп ыдыстарына құйып алып жатады. Сонымен қатар, Әйгерім бұлағына Абай әлемімен жақын танысу мақсатында халықтың жиі баратын тарихи-танымдық туристік маршруттарының қатарына жатады.

Ертіс өңірі әулиелі орындарға толы деп айтуға болады. Себебі бұл жерде әр кезеңде өмір сүрген әулие-әнбиелердің қоңыс қылған немесе жерленген орындары сақталған.

Ертіс өңірі бойының қасиет дарыған тарихи тұлғасы – бұл әулие Мәшһүр Жүсіп Көпеев.

Мәшһүр Жүсіп Көпеев кесенесі Баянауыл ауданы Жаңажол ауылынан солтүстікке қарай 17-18 шақырым қашықтықта Ескелді елді мекенінде орналасқан. Қазақ халқы жас бала Жүсіптің білімін жоғары бағалады. Оның жыр-дастандарды жатқа айтатын дарындылығы күллі Сарыарқа даласына әйгілі болды. Сондықтан талантты жас балаға Баянауыл сыртқы округінің аға сұлтаны Мұса Шорманов «Мәшһүр» деген қосымша ат қойды. Бұл сөз араб тілінен аударғанда «атақты, құрметті, танымал» деген мағынаны білдіреді. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы «Өз атым Адамжүсіп, ел-халық атап кетті Мәшһүр Жүсіп» деп «Мәшһүр» аталуын келесідей жазады: «Баянауылға Мұса мырза келіп: Сопы балаңды алып кел, көремін! – деп, алдына алдырып сөйлетіп: «-Мынау жұртқа мәшһүр болып, жұрт құлағын шулатайын деп тұр екен, болсын, бақыр-ай, көп жасағыр екен! Сопы, бұл балаңа үкі тағып қой, мұнан былай балаңды үкісіз жүргізбе!» – депті (Көпейұлы, 2006: 278), Әулие өзінің өмірбаяның былайша шумақтайды:

«Бес жаста «бісмілля» айтып жаздым хатты,
Бұл дүние жастай маған тиді қатты.
Сегізден тоғызға аяқ басқан күнде,
Мұса еді қосақтаған «Мәшһүр» атты»
(Көпейұлы, 2006: 35).

Ауызша мәліметтерге сүйенсек, М.Ж. Көпеев кесенесі өзінің көзі тірісінде салынған. Ерекше қасиетке ие жан болғандықтан, сонымен қатар өзінің дүниеден өтерін күні бұрын білгендіктен, кесененің құрылымын жасап, бөлмелердің қалай орналасуы керектігін атап, туыстары мен жақындарына тапсырма береді. Бастысы – оның денесі жер қойнауына тапсырылмауы тиіс. Кеңестік билік жылдары мазары сырылды, бірақ денесі шірімей, сол қалпы сақталған. 2008 жылы М.Ж. Көпеевтің 150 жылдығына орай кешен ашылды. Кесене жанында мұражай орналасқан. Жаңажол ауылындағы музей 2016 жылы Ескелдіге көшірілді.

**Сурет 1. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы
кесенесі (1858—1931)
(Баянауыл ауданы, Ескелді мекені)**

Кесене төбеде орналасқан, оған баспалдақтың 73 сатысымен жетуге болады. Бұл сандар ойшылдың өмір сүрген жасын білдіреді. Кешен әулие ұрпақтарының бақылауы мен қарауында. М.Ж. Көпеевтің туған немересі Қажымұқан аға – шырақшы, барлық зиярат етушілер үшін дұға оқиды.

Бүгінгі күні кесенені көру үшін әр түрлі мемлекеттерден адам легі көп келеді.

Бұл мінәжат орнының халқымыздың дүниетанымында маңызды киелі мәнге ие екенін айқындайды.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының ұстазы, әулие Исабек ишан хазірет те ел арасына әулиелігімен, емшілігімен танылған тұлға. Алғаш рет Мәшһүр Жүсіпті хадис оқуға баулып, Бұқара медресесіне жол көрсетіп, бағыттаған рухани тәлімгері. Исабек Ишанның өмір сүрген уақыты 1792-1871 жылдарға сәйкес. Кесенесі Екібастұз қаласының Ақкөл ауылынан 18 шақырым жерде орналасқан. Әулиенің шыққан тегі, қазақ қоғамындағы айырықша әлеуметтік топ, қожаларға жатады. Исабек ишанның шежіре тармағында атасының аты Аққу ишан, әкесінің аты Мұрат Ишан деп көрсетілген.

Исабек ишан хазіреттің қасиеттілігін, тылсым-құпияға толы киелі орынның мәнісін зерттеуші Ұлан Биғожин өзінің зерттеулерінде атап кеткен. Зерттеушінің пікірінше, жалпы Ақкөл-Жайылма өңірінің қасиеттілікке толы құпия тылсым сырлары толық ашылмаған. Бұл аймақты терең зерттей түссе, әлі де киелі өлкеден тарихи жұмбақтардың шешімін табуға болады деп есептейді.

Бүгінгі кезде Исабек ишан хазірет кесенесі – маңызды тарихи-мәдени мәнге ие киелі орын. Қазақтардың пайымында Исабек ишанның жерленген орны хазірет аруағы қиындықтар мен ауыртпалықтарды көтеруге жәрдемдесетін қасиетті жер болып есептеледі, сондықтан белгілі әулиенің кесенесіне еліміздің барлық өңірінен келіп жатады.

Павлодар қаласынан 140 шақырым қашықтықта, Шарбақты ауданында Ғабдыл-Уахит кесенесі орналасқан. Аталмыш әулие туралы көпшілік біле бермейді, көбінесе ауызша үлгідегі аңыз-әңгімелер Ертіс орманы кластері маңында таралған. Хазірет 1853-1926 жылдары аралығында өмір сүрген. Тарихи жады мәліметтеріне сүйенсек, кеңестік кезеңде дін – апиын деп жарияланғандықтан біреулер хазіретке қатысты шағым айтыпты. Әпсанаға сәйкес, намаз оқып отырған шағында үйіне баса-көктеп кірген қызыл жеңдеттер қасиетті құранның парақшасын жырта бастаса керек.

Осы тұста ғажайып оқиға болып, құранды жыртықан ОГПУ қызметкерінің қолы шығып кеткен. Хазіретті тұтқындап, атуға апарған кезде, соңғы өтінішін орындауға келіседі. Ол намаз оқуын аяқтауын сұрап, ату жазасына дайындалады. Сол сәтте жеңдеттердің бірінің қаруы атпай қалса, бірінің қолы жансызданып қалыпты. Нәтижесінде әулиенің қасиеттілігінен қорыққан тергеушілер босатып жіберуге мәжбүр болған (Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары, 2017: 434).

**Сурет 2. Хазірет Ғабдыл-Уахит
Тіленшіұлы(1853-1926) (Шарбақты
ауданы)**

Еліне оралған хазірет халықты емдеп, мұқтаж жандарға көмектесуге өмірін арнайды. 1926 жылы хазірет өмірден озған соң, көпшілік оның жерін киелі орынға айналдырады. Тәуелсіздік алған уақыттан соң ескі кесене орнына күмбезді жаңа кесене бой көтерген.

Ғабдыл-Уахит хазірет секілді есімі белгілі бір локальді аймаққа таныс, XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың ортасында Тарбағатайдың таулы аймақтарында емші, сынықшы Досқанұлы Ырғызбай әулие өмір сүріпті. Әулиенің өмір сүрген жылдары шамамен 1787-1850 жж. аралығы.

Ауызша жеткен мәліметтерде, емші шипалы шөптермен науқасты емдеп, қан тамырлардың соғысы арқылы ауруды анықтаған. Бірақ өзінің көмектері үшін халықтан ешқашанда ақы алып көрмеген:

«Жетім-жесірге беріңдер, менің міндетім бөлек», – дейді екен. Әулиенің жалпақ жұртқа есімі қатты сырқаттанған Құнанбай биді емдем жазғанымен таныла түскен.

Әулие өмірден озған соң 1902 жылдары мазары тұрғызылған. Жатқан жері қасиетті саналып, халық басына келуін ешуақытта тоқтатпаған. 2014 жылы ескі мазардың орнына жаңа кесене тұрғызылып, халықтың мінәжат орнына айналған.

Бүгінде әулие жатқан жер халықтың көңілдеріне демеу, дертіне дауа тілеп келетіндердің орнына айналған.

Ақтайлақ бидің мазары XVIII ғасырда тұрғызылыпты. Ескерткіш күйдірілмеген кірпіштерден төрт бұрышты етіп қаланған. Кіретін есігі оңтүстік бағытынан шығарылып, жақтаулары ағашпен құрыстырылған. 1997 жылы әкелі-балалы Байқара мен Ақтайлақ бидің кесенелері реставрацияланып, күмбезді жаңа кесене бой көтерген. Бұл кесене қазақ халқының синкреттік танымындағы қасиетті нысандар қатарына жатады.

Ақтайлақ бидің кенже баласы Сабырбай ақынның бейіті де халық қадірлейтін қасиетті орындардың қатарына жатады. Сабырбай Ақтайлақұлы 1793-1880 жылдар аралығында өмір сүрген тарихи тұлға. Ақтайлақ би төрт баласының ішіндегі кенжесі Сабырбайдан зор үміт, үлкен нәтижелер күтті. Жас баланың тәрбиесіне көп мән беріп, ел басқаруға бейімдей бастайды. Өзіне жастайынан суырып салма ақындық өнер бойына дарыған Сабырбай ақын әкесіне жәрдемдесіп ел арасындағы маңызды мәселелерді шешуге ат салысып отырды.

Мәселен халық арасында кең тараған аңыздардың бірінде Сыбан руына өкпелеп бөлініп кеткен Әбілпейіз сұлтанның ұрпағы Солтабай төрені Сабырбай ақын елге қайтарған екен. Аңыз мәліметтеріне сүйенсек қартайған Ақтайлақ бидің ұзын сапарларды көтеруге шамасы жетпей, Солтабай төренің ауылына ел 18-19 жасар Сабырбай ақынды жіберуді ұйғарыпты. Дарынды жас жігіт ақындық өнерімен Солтабайды төрені таң қалдырып, елге қайта оралуына көндіріпті. Сол кезден бастап Сабырбай ақыннан қалған

«төресіз ел болмайды, төбесіз жер болмайды» деген ескі сөз сақталып қалса керек.

Жалпы Сабырбай ақынның ел аузында тараған айтыстарының кейбір нұсқаларын Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы жазып алған екен. Мысалы, «Қаракесек Қамбар Жанақ пен Найман Сабырбай айтысының» үлгісімен Мәшһүр Жүсіп жинақтарынан танысуға болады

Толық зерттелмеген әулие Ақбалық хазірет. Ақбалық хазіреттің шамамен 1833 жылдары дүниеге келген деген дерек бар. Қайтыс болған жылдары белгісіз.

Хазірет жайлы жазба деректер сақталмаған. Тек хазіреттің қасиеттілігі туралы Әпсаналар халықтың жадында ауызша ақпараттар ғана сақталып жеткен. Әулиенің шын есімі – Әбділдә екен. Бұқара қаласында білім алып, елге келген уақытында, ерекше көзге түсіп ақ киіп жүріпті. Өзі де аққұба жүзді болғандықтан халық Ақбалық деп атап кеткен. Ал діни біліміне тәнті болған Қазан, Уфа қалаларынан келген ишандар хазірет деп атаған.

Халық жадында сақталған аңыздың бірінде Ақбалық хазіреттің Тентек Тәнті атты бір байды сабасына түсіргені жайлы айтылады. Сібірден келген Тәнті жеке бір ауылды басқарыпты. Сол Тәнті халқына есімін айтқыздырмай, өзін мырза деп атауды бұйырыпты. Мырзаның тентек әрекеттерін үлгі тұтқан ауыл жастары қара жолда кетіп бара жатқан жолаушыға «мырзаға неге сәлем бермей өтіп барасың» деп көрінгенге тиісуді шығарған. Осы оқиғаларды естіген Ақбалық хазірет өзі салдырған Бестаудағы мешіт-медресесінен Тәнтінің ауылына шұғыл жөнеліпті. Шаңдатып келе жатқан бір топ адамдарды көрген Тәнтінің адамдары мырзаларына жоғары жақтан үлкен адам келе жатыр деп жедел хабар жіберген. Дайындалып үлгермеген Тәнті қобалжыған күйде жабық арбаға(повозка) жақындап, шымылдықтан шыққан аппақ Ақбалық хазіреттің қолдарын жоғары жақтан келген генерал-губернатордікі деп ойлап жабыса сүйе бастаса керек. Сол сәтте Ақбалық хазірет Тәнтінің мойнынан

шап беріп: «Сенің атың Тәнті» деп үш рет айқайлап, сабасына салған екен. Ақбалық хазірет өз ауылына келген соң ауылдастарына: «Көрші ауылда бір тентек атын ұмытыпты, соған ат қойып келдім», – депті. Жастарды ізгілікке, имандылыққа шақырған Ақбалық хазіретті халық ерекше қадірлеген. Хазірет дүниеден озған соң, жергілікті халық жатқан жерін қасиетті деп біліп ерекше құрметтейтін болған.

Ертіс өңірінде абыздарға қатысты да бірнеше қасиетті орындар сақталған. Атап айтанда, Қараман, Құрманбай, Мәстек, Нысан абыздарды атап өтуге болады.

Нысан абыз туралы алғашқы мәліметтер Шәкірім Құдайбердіұлының «Еңлік-Кебек» поэмасында айтылады. Поэма желісі бойынша, Кебек Нысан абызды арнайы іздеп барып, болашағын болжауын өтінген. Сонда абыз жігітке: «Ажалың биік қабақ сұрлау қыздан, батырым, ондай жанға көңіл бөлме. Бұл сөзді өз ойымнан айтпаймын құр, Шырағым, сондай қыздан сақтанып жүр» – деп ескертсе керек (Құдайбердіұлы, 2007: 63). Нысан абыз туралы келесі дерек, М. Әуезовтың «Абай жолы» романында кездеседі. М. Әуезов жазады: «Заманында Нысан абыз деген ел сыншысы Өскенбайға: «Өзіңнің бағың Қыдырдай болса, балаңның бағы Шыңғыстай болады», – депті. Кездейсоқтық па, әлдебір мистикалық байланыс бар ма, бұл, әрине, бір Аллаға аян сыр», – деп жазушы ойын қорытындылайды.

Шәкәрімнің «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» еңбегінде: «Тобықтының екі баласы – Ырысбетек, Дәулетбек. Дәулетбектен – Байғара, Байшора, Жиеншора. Бұл Жиеншора оқымысты болған соң – «Хафиз» деуге тіл келмей Абыз атанды» – деген мәліметтер береді (Құдайбердіұлы, 2007: 65). Осы Жиеншораны халық Нысан абыз деп атап кеткен деген болжамдар да бар.

Негізі Нысан абыз ойдан шығарылмаған, шынайы тарихта болған тұлға. Белгілі жазушы Т. Жұртбайдың мәліметтерінде Нысан абыз XVIII ғасырдың II жартысында өмір сүрген тарихи тұлға деп растайды (Жұртбай,

2003: 45). Ал Дала уәлаятының 1892 жылғы жариялаған мақаласында Нысан абыздың бейнесі туралы мынадай мағлұмат беріледі: «Нысан көп сөйлемейтін, түсі суық, қарт кісі екен. Өзінің түсінің суықтығынан, бал ашып, қобызымен ойнағанда ешкім шыдай алмай қашып кетеді екен. Қобызды тыңдағандардың көзіне жас келіп отырады екен», – деген сипаттама беріледі.

Т. Жұртбайдың мәліметі бойынша, Нысан абыздың зираты – Абай облысы, Абай ауданы, Медеу елді мекенінен алыс емес, Қыдыр таулы қыратының етегінде орналасқан. 1987 жылы Нысан абыздың сүйегі қазып алынып, қыраттың төбесіне жерленіп, мазар орнатылса керек (Жұртбай, 2003: 49). Осыған байланысты әулиеге арнап бірнеше рет ас та беріліпті.

Ас беру жайлы академик Ә.Х. Марғұлан түсініктеме бере кеткен: «Ата-баба елесін қадірлеу үшін оларға ас береді, басына там орнатады, күмбез жасайды, оны ұрпақтары ұлы міндет деп қабылдайды» (Марғұлан, 2007: 261).

Шүрекұлы Қараман абыз – Далбаның тау бөктерінде XIX ғасырда өмір сүрген қасиетті тұлға. Шыққан тегі Арғын руы ішінде Айдабол, Қосқұлақ бабасынан тарайды. Оның өмірге келген жылы мен дүниеден өткен жылдары жайында нақты деректер табылмады. «Жасының шамасына қарай Құрманбай абызбен құрдас», – деп Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы жазып кетеді (Көпейұлы, 2006: 266).

Халқына бірнеше жылдар қызмет жасаған Қараман абыз Далба тауларының жиегінде, Жаңатілек ауылынан алыс емес, Қараман деген жерде жерленген. Абыздың басында белгі тас ретінде ұзындығы шамамен 3 метр, ені 1,5 метрлік ірі стелла орнатылған. Құлпытаста: «Қарасуды кері ағызған дұғаменен, айтқан сөзі жанға шипа болған ем....», – деген төрт шумақтық өлең арналған.

Қараман абыздың жатқан жеріне дұға етіп, көңіліне шипа, дертіне дауа іздеп келуші қауым тәуелсіздік алған кезден бастап көбейе түскен. Сондықтан өңірлік киелі нысандар тізіміне еніп, арнайы белгімен ерекшелендірілген.

Сурет 3. Қараман абыз зираты, орналасқан жері Мұрынталға барар жолда орналасқан.

Есімі ел арасына танылған Қараман абыздың замандасы сәуегей, әулие Құрманбай абыз Байқонақұлы. Жатқан жері Баянауылдағы Жаяу Мұса ауылынан алыс емес, солтүстік-батысқа қарай Тайжеген деген жерде орналасқан. Өмір сүрген жылдары 1821 жылмен 1891 жылдар аралығы. Мәшһүр Жүсіп Баян өңіріне «Діннің таралу тарихы» атты деректерінде Құрманбай абыздың шежіресін былайша өрбітеді: «Айдабол-Қарақозы-Айтуған-Құрамыстан шыққан Құрманбай абыз. Сасық-Қуырдақ-Байқонақтың баласы». Құрманбай абыздың бойындағы қасиеттілігі мен алған діни білімі жайында абызды көзі көрген Мәшһүр Жүсіп келесідей жазады: «Өз заманында бір Құдайдан басқаға мойыны бұрылмай кеткеннің бірі болған кісі-осы Құрманбай абыз еді. Өз көргенімізде, Мұса, Секербай заманында торышолақ атпен Тұяқ деген жолдаспен қырық бір жасында Ошақты Қоңырбай халфеге Арқаға келген. Бұхарбай-Шәріпте Құрманбай абыз Хасен баласы Ғабдастар Мағзұммен бес жыл қызметінде тұрып, қайыр-патихасын алып шыққан» (Көпейұлы, 2006: 267).

Құрманбай абыз жас кезінде есімі ел арасына танымал қасиетті Қосанбаласы Қыстаубай абызбен бірге тұрса керек. Содан кейін Баянауыл аға сұлтаны Мұса Шорманов Құрманбай абызға арнап Тайжеген деген қыстауды сыйға тартыпты (Көпейұлы, 2006: 266).

Халық арасында Құрманбай абыздың қасиеттілігі жайында көптеген аңыздар тараған. Солардың бірін Мақсат Алпысбесұлы жазады: «Қыпшақбайдың үйіне бірде қоңақ болып келген төрт әулие – Құрманбай абыз, Лекер әулие, Көшербай абыз, Қараман абыз – ұлы жоқ Қыпшақбайға бата беріпті. Біреуі «Байпақбай» есімін бердім, енді бірі «Тілеубай» атадым, келесі «Сейсек» есімін бердім, төртіншісі «Дүйсек», – депті. Олар кеткен соң бірер уақыттардан кейін Қыпшақбай қатыны төрт ұл туып, аталған есімдерге азан шақырып қойған екен» (Алпысбес, 2005: 382).

Құрманбай абыздың зираты биіктігі шамамен 1 метрдей болатын төрт бұрышты жалпақ тастардан қаланған. Беткі қабырғасының ұзындығы 10 метр, ал ені 8 метрді құрайды. Зираттың ішінде белгітас (құлпытас) орнатылған. Онда абыздың өмір сүрген жылдары көрсетілген. Бертінгі уақытта абыз зиратынан 1 шақырымдай жерде шырақшы үйі тұрғызылған. Халықтың көпшілігі киелі орынға келіп, зиярат жасап, дергіне шипа іздегендер түнеп жатады екен.

Ертіс өңірінің танымал қасиетті абыздарының бірі – Мәстек (шың аты Құдайберген) абыз. Мәстек абыздың зираты Баянауыл аймағындағы Мұрынтал ауылында орналасқан. Абыз XIX ғасырда ғұмыр кешкен қасиетті тарихи тұлғалардың қатарына жатады. Зерттеуші М.А. Алпысбес деректерді салыстыра келе, Мәстек абыздың туған жылы 1793 болу керек деген (Алпысбес, 2005: 5).

Абыздың дүниеден озғаны туралы нақты мәліметтер әзірше табылмады. Дегенмен қариялардың мәліметтерінде XIX ғасырдың 80-ші жылдары деп есептелінеді. Мәшһүр Жүсіп Мәстек абыздың шежіресін Айдабол ішіндегі Жаңқозы бабасынан таратып, Төлебай батырдың Еламаньнан тараған даңқты Ботан абыздың ұлы екенін жазады.

Құдайбергеннің Мәстек атануы жайында М.А. Алпысбес қария сөздерінен мынадай дерек келтіреді: «Шын аты Құдайберген шырылдап жерге түсісімен «Аллаһ, Аллаһ» деп жылай беріпті. Ер жете келе, бойы ұзын, құлағы үлкен болса керек, орыстың мәстегі

сияқты, содан әлгі Мәстек абыз атанып кетіпті» (Алпысбес, 2005: 416). Халық Мәстек (Құдайберген) абызды «аруақты адам», «бойында қасиеті бар» деп ерекше қадір тұтқан. Себебі Мәстек абыз кезінде хашида ілімін игерген қасиетті адамдардың қатарына жатқан.

Қазіргі кезде де Мәстек абыздың жатқан жерін халық қасиетті деп біліп, ас беріп, дұға бағыштап тұрады. Қазақ халқы осы бір тамаша салт-ғұрыптық рәсімдерді бейресми түрде емес, дәстүрлі мәдениетіміздің бөлшегі кейпінде ұлттық болмыста сақтап қала алған. Кеңестік бірнеше жылдық діни, дәстүрлі дүниетанымға қарсы бағытталған қыспақтан соң, туған жердің тарихи орындары қайта жаңғыртылуды, жалпыхалыққа таныстырылуды қажет етеді. Себебі бұл орындар біздің тарихымыз бен мәдениетіміздің бөлшегі.

Найза мекенінен 10 шақырымдай қашықтықта қасиетті Жалаулы көлі орналасқан. Жалаулы – теңіз деңгейінен 72 м. биіктікте орналасқан тұйық көл. Ұзындығы 21 км, ені 15 км. Жалаулы көлі Сарыарқа даласы үшін жоңғарлармен күрес алаңы ретінде белгілі (Алпысбес, 2005: 10).

Тұзды көлдің жағасында қазақ батырлары ту тігіп, Сілеті өзені бойымен жауды қуып, дұшпанның бетін қайтарған екен. Жеңістің белгісі ретінде ұзақ уақытқа дейін азаттықтың жалауы желбіреп тұрыпты. Сол себепті көлді «Жалаулы» деп атап кетсе керек.

Жалаулы көлі маңында орын алған оқиғалар қазақ халқының батырлары Түгел, Жазы, Қошқарбай есімдерімен байланысты. Өлкетанушы М. Жаманбалиновтың мәліметтерінше, үш батыр халық арасынан жасақтар жинап, көлдің басында тоғысқан. Осы жерден жауға аттанып, жау әскерін талқандаған. Ертіс өңірін жоңғар басқыншыларынан азат етуде үлес қосқан үш батырдың есімдерін бірі білсе де, көпшілік біле бермейді (Жаманбалинов, 1998: 127)

Жалаулы көлі жанында күрес жүргізген қыпшақ Түгел, Жазы батырлардың орындарына 1998, 2003 жылдары белгі тастар қойылған. Бұл орындар халық арасында

Жазытөбе, Жуантөбе деген атаулармен белгілі. Жалаулы ауылы мен Шұға ауылдарының аралығында Қошқарбай батыр баласы Қонай төбесі де белгілі. Әйгілі Қошқарбай батырдың жатқан жері осы уақытқа дейін белгісіз болып келген болатын. Батыр ұрпақтарымен кездесу барысында, батырдың жатқан жері анықталып отыр. Қошқарбай батыр бейіті Қонай төбесінен алыс емес жерде орналасқан екен. Бұл батырдың ерліктері туралы Ә. Бөкейханов, өлкетанушы жазып кеткен (Потанин, 2005: 67). Қазіргі уақытта батырдың жатқан жері қоршалған. Дегенмен өңірлік киелі орындар тізіміне алып, ескерткіштерді қайта өңдеу жұмыстарын қолға алу қажет деп есептейміз.

Жалпы Абылай заманын Шоқан Уәлиханов: «Қазақ халқының рыцарлық жүзжылдығы», – деп атаған. Ертіс өңірі бойындағы бірнеше жер атауы қазақтың беделді ханы Абылайдың есімімен байланысты қойылған. Мәселен, Павлодар облысы, Май ауданы, Баскөл ауылына қарасты 11 шақырымдай жерде Абылай жайлауы деп аталатын орын бар. Аңыздарға сүйенсек, қазақ-жоңғар соғысы дәуірі кезінде Абылай сұлтан әскери бір ірі жорықтан оралып келе жатып, бәсентиіннің ауқатты байы Шабанбайдың жайлауына соғады. Осы жерде жорықтан қайтқан 500 жауынгерге арнап, Шабанбай ас әзірлеп, 2-3 күн бойы бабын тауып, күтіп, әр жауынгеріне бір-бір аттан жетектетсе керек. Сол кезден бері Абылай тұрақтаған бұл жер «Абылай жайлауы» аталып кетіпті. Осы аңыз-әңгіме ауызша үлгіде бүгінгі күнге дейін жетіп, өлкетанушылардың еңбектерінде көрініс тапқан.

Сол секілді Ертіс бойында Найза мекені деп аталатын жер бар. Бұл Павлодар аймағы Ертіс ауданы, Тоқта ауылының маңында орналасқан. Т.А. Еңсебаев Найза мекеніне қатысты аңызды келесідей мәлімдейді: «Ертіс ауданының Найза қонысында Абылай ханның әскерлері дем алуға тоқтаған. Осы жердің әйгілі байы Қаңжығалы руынан шыққан Мұраттың 17 мың жылқысы болған, ол 400 салт атын Абылайға сыйға тарқан. Хан әскері

тоқтаған жерде көп уақыт жерге қадалған найза қалған, содан бері бұл жер «Найза» деп аталып кеткен» (Еңсебаев, 2017: 96). Жергілікті қариялардың айтуынша, Найза мекенінен 2 шақырым қашықтықтағы Тоқта ауылы Абылай ханның әскерін тоқтатқанына байланысты өз атауын алған деседі.

Жалаулы көлінен алыс емес жерде Тоқта деген ауыл бар. Аталмыш ауыл атауы ел жадында Абылай ханмен байланысты қалыптасқан. Жоңғар қолын осы аймақтан қуу үшін келген Абылай осы жерде жасақтарын тынықтыру үшін тоқтатқан екен. Тоқта ауылынан Бұланбай ауылына барар жолда 3 шақырымдай жерде Найза мекені орналасқан. Халық жадында бұл орын атауы Абылай батырларының бірі сүйір найзасын қадап, бұл найза ұзақ уақытқа дейін осы жерде суырылмай тұрған деседі. Жергілікті халық үшін бұл жер әрқашан қасиетті саналған. Ел жадынан ұмыттырмау үшін жергілікті ауыл ақсақалдары бірлесіп шағын ғана белгі тас қойыпты. Біздің пікірімізше, бұл маңызды тарихи нысанға аласапыран замандағы тәуелсіздік үшін күрестің белгісі ретінде ірі ескерткіш тұрғызған да артық етпес деп ойлаймыз.

Ертіс өңірінде қасиеттілігімен танымал болған әулиелердің бірі атақты қыпшақ батыры Түгел батырдың баласы Таймас әулие. Әулиеге арнап тұрғызылған кесене Павлодар облысы Ертіс ауданы Ұзынсу ауылынан солтүстікке қарай 18 шақырым қашықтықта, Салқынсу тұзды көлінің маңында орналасқан. Әулиенің шын есімі Ботақара, халық емшілік қасиеттеріне байланысты Таймас деп атап кеткен. Таймас әулие шежіре бойынша Қыпшақ руы, оның ішінде Бұлтын Қыпшақ, оның ішінде Сағалдан тарайды.

Дегенмен Таймас әулие туралы жазбаша деректер табылмады. Тек ел арасындағы ауызша тарихи дәстүр негізінде жеткен деректер ғана сақталған. Бұл деректердің жүйеленуіне сүбелі үлес қосқан өлкетанушы Мүбәрак Жаманбалинов болатын.

Өлкетанушының мәліметтерінде сүйенсек, Таймас туралы аңыздардың бірінде мынадай

дерек айтылады: бір кездері Таймас қатты ауырып жатқан адамның ауылының маңынан өтеді екен. Сол сәтте Таймас әлгі адамның жан қиналысын сезіп, көмектесу үшін, сол ауылға барады. Ауылға кіре сала жергілікті тұрғындардан, өзі сезгендей, адамның жан қиналысы туралы хабарды естиді. Әулие барлық адамның киіз үйден шығуын өтініп, өзінің ем шараларын бастайды. Науқасты айнала отырып, түрлі ғұрыптық рәсімдерді жасайды. Бір-екі жұма шипалы шөптермен, дұға-тілекпен науқасты емдеп, нәтижесінде дертінен айықтырады.

Таймас әулиенің кесенесі Ертіс өңірі жұртшылығының танымында қасиетті болып саналады. Жергілікті қазақтар арасында әулиенің қайырымдылық істері, таңғажайып киелі күштері жайында аңыз-әңгімелер сақталған. Ертіс өңірі жұртшылығы әулие жайлы естелікті құрметтеп, кесене басына дұға қайырып, ас беріп тұрады.

Жалпы, Ертіс өңірінің агиотопонимикалық киелі орындары қазақ халқының көнесі мен бүгінгісін жалғастыратын тарихи көпір тәріздес. Әулие-әнбие, абыздардың жатқан орындары халық мәдениетінің қайнар көзі болып табылады. Ә.Х. Марғұлан жазғандай: «Кейбір ғалымдардың бақылауынша, қазақтың абыздары, ақындары, билері – білгіш, жарқын ойлы, кемеңгер келеді. Олар әрқашан халықтың тілегіне сай келетін жарқын ойларды еске түсіреді», – деп әулиелердің қазақ қоғамындағы маңызды рөліне тоқталған (Марғұлан, 2007: 287) Міне, сондықтан қазақ халқы әулиелерін ерекше құрметтеп, жатқан орындарын қадірлеп, ізгілікті істерін ұлттық жадыда тоқып қалған.

Қорытынды

Ертіс өңірінің киелі географиясына қатысты келесідей ой қорытуға болады:

1. Ертіс өңірінде орналасқан киелі орындардың тарихи-мәдени астарында киелілік мәнімен сипатталған халықтың рухани символикалық өзегі жатыр. Яғни, тарихи жады, ұлттық дәстүр, діни мұра,

отбасы, тіл тоғысып халықтың тарихи-мәдени келбетін айғақтайды.

2. Ғұрыптық, мінәжаттық киелі орындар, көнеден келе жатқан қазақ халқының дәстүрлі діни көзқарасын ұстанып, рухани сауаттылықты тереңдетіп, шеттен келген деструктивті жат діни ағымдарға, шетелдік дәстүрлі емес көзқарастарға қарсы ұстанымдарды қалыптастыруға көмектеседі.

3. Киелік дәстүр туралы дүниетанымдық көзқарастар қоршаған табиғи ортаға деген құрмет пен ықылас сыңды қазақи тәрбиелікті бойға сіңіртеді, яғни, өсімдіктер мен жануарлар әлеміне ұқыпты қарау, өзен, көл суын ластамау, жалпы қоршаған табиғи мұраның сақталуын қадағалау қағидаттары.

4. Зерттеудің ғылыми нәтижелерін киелі туризм бағытының дамуына пайдалануға болады. Тарихи-мәдени маңыздылығы тұрғысынан, Ертіс өңірінің киелі нысандары өлкелік қана емес, әлемдік ауқымдағы құндылықтарға жатады. Киелі аңыз-әңгімелердің негізінде, осындай қасиетті объектілерді насихаттау арқылы еліміздің танымалдығын арттырған жөн.

5. Ертіс өңірінің киелі орындары – қоғамдық өмірдің ажырамас бөлігі ретінде интеграциялық қызмет атқарады. Қазақ халқында бауырмалдылық пен қонақжайлылық қанға сіңген қасиет болғандықтан, мемлекетіміз көпұлтты бірегейлікті сақтау бойынша толеранттылық парадигмасын ұстанады. Бұл санатта дәстүрлі мәдениетімізден сыр шертетін қасиетті орындарымыз ұлттық бірегейлікті сақтауда маңызды рөл атқарады.

Жалпы Ертіс өңірі бойынша далалық материалдар көрсеткендей, киелі орындарға зиярат жасау ғұрпы қазақ қоғамының бөлінбес бөлшегі болып табылады. Сол себепті, бұл құбылысты қазақ халқының күнделікті өмірінен жасанды жою процесстері ешқандай жақсылыққа жеткізбейтініне көз жетіп тұр.

Зерттеліп отырған ауқымды тақырыпты бір мақала аясында толықтай қамтып шығу мүмкін емес. Сондықтан болашақта жекелеген тақырыптар бойынша тереңірек зерттеулер жалғаса түседі деп ойлаймыз.

Әдебиеттер тізімі

- Алпысбес М.А. Көшпелілер қоғамындағы «абыз» институты (шежіре деректеріндегі Құлболды әулие, Ботан, Мәстек абыздар) // ҚарМУ хабаршысы. – 2005. – №1(35). – Б. 9-16.
- Алпысбес М.А., Аршабек Т.Т., Қасен Е.Б., Кейкі Е.Е. Көне Көктау, байырғы Баянаула байтағының тарихы: монографиялық зерттеу / М.А. Алпысбес, Т.Т. Аршабек, Е.Б. Қасен, Е.Е. Кейкі. – Астана: «Парасат Әлемі» баспасы, 2005. – 480 б.
- Артықбаев Ж.О. Қазақ шежіресі: ұлы даланың қайнар көзі және тұжырымдамасы / Ж.О. Артықбаев. – Астана: Фолиант, 2015. – 496 б.
- Ассман Я. Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман. – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.
- Қасқабасов С.А. Бабалар сөзі. 100 т. / С.А. Қасқабасов. – Астана: Фолиант, 2012. – Т. 80. – 432 б.
- Бартольд В.В. Работы по исторической географии / В.В. Бартольд. – Москва: Наука, 2002. – 711 с.
- Гейнс А.К. Собрание литературных трудов / А.К. Гейнс. – Санкт Петербург: типография Станислави-ча, 1987. – 528 с.
- Жаманбалинов М., Бәделханов А. Түгел батыр және оның ұрпақтары: тарихи аңыздар, шешендік толғаулар, шежіре-деректер / М. Жаманбалинов, А. Бәделханов. – Павлодар: ЭКО, 1998. – 121 б.
- Жұртбай Т. Бесігінді аяла / Т. Жұртбай. – Астана: Фолиант, 2003. – 504 б.
- Еңсебаев Т.А. Павлодар өңірінің тарихы туралы очерктер / Т.А. Еңсебаев. – Павлодар: ПМПИ, 2017. – Т.1. – 188 б.
- Әбдіғалиұлы Б. Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары / Б. Әбдіғалиұлы. – Астана: Фолиант, 2017. – 504 б.
- Нысанбаев Ә. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы / Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы-ның» Бас редакциясы, 1999. – Т. 2. – 720 б.
- Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі / Ш. Құдайбердіұлы. – Астана: Алтын кітап, 2007. – 269 б.
- Кашгари М. Древнетюркский словарь / М. Кашгари. – Алматы, 2006. – 376 с.
- Көпейұлы М.Ж. Шығармалары: 20 т. / М.Ж. Көпейұлы. – Павлодар: «ЭКО» ЖШС, 2018. – Т. 9. – 366 б.
- Көпеев М.Ж. Таңдамалы: 2 т. / М.Ж. Көпеев. – Алматы: Ғылым, 2007. – Т. 1. – 273 б.
- Марғұлан Ә.Х. Шығармалары / Ә.Х. Марғұлан. – Алматы: «Алатау» баспасы, 2007. – Т. 1. – 608 б.
- Нора П. Франция-память / П. Нора. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1999. – 328 с.
- Потанин Г.Н. Избранные сочинения: в 3 т. / Г.Н. Потанин. – Павлодар: ТОО «Эко», 2005. – Т. 1. – 549 с.
- Семенов-Тянь-Шанский П.П. Россия. Полное географическое описание нашего отечества: Настольная и дорожная книга. Т. XVIII. Киргизский край / В.П. Семенова-Тянь-Шанский. – Санкт-Петербург, 1903. – 479 с.
- Хальбваск М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. – 2005. – №2-3(40-41). – С. 8-27.

М.И. Рахимов, А.М. Турлыбекова

Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан

Сакральное пространство Прииртышья: историческая память и национальная идентичность

Аннотация. Статья посвящена вопросам возрождения исторической памяти и национального самосознания, изучению сакральных мест Прииртышья. Прииртышье Сарыарки – место древней культуры.

Основная цель статьи – предоставить информацию о сакральных местах, забытых в результате бывшей советской тоталитарной системы. Взяв на вооружение известное марксовское выражение «религия - опиум для народа», власть Советов, чтобы в корне уничтожить религиозное сознание, традиционную систему верования казахского народа, вела идеологическую политику против устоявшегося религиозного воззрения народа. В результате атеистической политики авторитарного правительства была разрушена

традиционная духовная система казахского народа, игнорировались имена святых, закрывались святилища, а национальное самосознание оказалось под угрозой исчезновения. Мы считаем, что восстановление памяти о периоде, когда оборвалась историческая нить, возрождение прошлого - реальность, вызванная требованиями времени. Поэтому в данной работе подробно анализируется историко-культурная роль сакральных мест Прииртышья в сохранении целостности национальной исторической памяти казахского народа во время его политических процессов.

В целом полевые материалы в Прииртышье показывают, что обряд паломничества к святым местам является неотъемлемой частью казахского общества. Следовательно, ясно, что процесс искусственного устранения этого явления из повседневной жизни казахского народа не принесет никакой пользы.

Авторы, опираясь на мировоззренческие, этнографические, топонимические данные, определяют местонахождение сакральных мест Прииртышья и показывают их историко-культурное значение.

Ключевые слова: Иртыш; сакральный; география; история; память; национальный; священный; возрождение; религия; обычай.

M.I. Rakhimov, A.M. Turlybekova
Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan

Sacred space of the Irtysh region: historical memory and national identity

Abstract. The article is devoted to the issues of the revival of historical memory and national identity, and the study of sacred places in the Irtysh region.

The main purpose of the article is to provide information about sacred places forgotten because of the former Soviet totalitarian system. Using the well-known Marxian expression "religion is the opium of the people", the Soviet authorities adopted it to radically destroy the religious consciousness, and the traditional belief system of the Kazakh people and pursued an ideological policy against the established religious outlook of the people. As a result of the atheistic policy of the authoritarian government, the traditional spiritual system of the Kazakh people was destroyed, the names of saints were ignored, sanctuaries were closed, and national identity was in danger of disappearing. Therefore, during the political processes, to preserve the ethnic identity and national self-consciousness of the Kazakh people, they were emasculated, in the conditions of the proclaimed ideological setting for the construction of a single «Soviet nation». We believe that the restoration of the memory of the period when the historical thread broke, the revival of the past is a reality born of the demands of the time. The article comprehensively analyzes the historical and cultural role of the sacred objects of the Irtysh region.

In general, field materials in the Irtysh region show that the ritual of pilgrimage to the holy places is an integral part of Kazakh society. Therefore, the process of artificial elimination of this phenomenon in the daily life of the Kazakh people will not bring any good.

In this article, the authors, based on ideological, ethnographic, and toponymic data, locate the sacred places of the Irtysh region, and show their historical and cultural significance.

Keywords: Irtysh; sacral; geography; story; memory; National; sacred; revival; religion; custom.

References

Alpysbes M.A. Koshpeliler kogamyindagyi «abyz» institutyi (shezhire derekterindegi Kulboldyi aulie, Botan, Mastek abyzdar) (Institute of «abyz» in the nomadic society (Kulboldy aulie, Botan, Mastek abyzdar in genealogical data) [Institute «abyz» in the Society of cochevnikov (abyz Kulboldy Aulie, Botan, Mastek)], Bulletin of KarSU [Kargu Bulletin]. 2005. No.1. (35). P. 9-16, [in Kazakh].

Alpysbes M.A., Arshabek T.T., Kasen E.B., Keiki E. Kone Koktau, bayyirgyi Bayanaula baytagyinyin tarihyi [History of the ancient Koktau, Bayanaul steppe: a monograph], (Parasat Aleml Publishing House, Astana, 2005, 480 p.), [in Kazakh].

Artykbaev Zh.O. Kazah shezhiresi: uly dalanyn kajnar kozi zhane tuzhyrymdamasy [Kazakh genealogy: the source and concept of the great steppe], (Foliant, Astana, 2015, 496 p.), [in Kazakh].

Assman J. Kulturnaya pamyat: pismo, pamyat o proshlom i politicheskaya identichnost v vyisokih kulturah drevnosti [Cultural memory: writing, memory of the past and political identity in the high cultures of antiquity], (Languages of Slavic culture, Moscow, 368 p.), [in Russian].

Kaskabasov S.A. Babalar sozi. [Words of ancestors: 100 t.], (Foliant, Astana, 2002, T. 80, 432 p.), [in Kazakh].

Bartold, V.V. Raboty po istoricheskoy geografii [Works on historical geography] (Moscow, 711 p.), [in Russian].

Gejns A.K. Sobranie literaturnykh trudov [Collection of literary works], (St. Petersburg, Stanislavich printing house, 1897, 528 p.), [in Russian].

Zhamanbalinov M., Badelhanov A. Tugel batyr zhane onyn urpaktary: tarihi anyzdar, sheshendik tolgaular, shezhire-dereker. [tugel batyr and his descendants: historical legends, eloquent speeches, genealogies], (Pavlodar, EKO, 1998, 121 p.), [in Kazakh].

Zhurtbay T. BeslgIndl ayala [Take care of the cradle], (Foliant, Astana, 2017, 504 p.), [in Kazakh].

Ensebaev T.A. Pavlodar oniriinin tarihy turaly ocherkter [feature article on the history of Pavlodar region], (Pavlodar, PMPI, 2017, T.1., 188 p.), [in Kazakh].

Kazakstannyin onirlik kasietti nyisandaryi [Regional sacred objects of Kazakhstan], [Astana, Foliant, 2017, 504 p.), [in Kazakh].

Nysanbaev A. Kazakstan ulttyk enciklopediyasy [National encyclopedia of Kazakhstan], («Kazak enciklopediyasynyn» Bas redakciyasyny, Almaty, T.2., 720 p.), [in Kazakh].

Kudaiberdiyevich Sh. Turik, kyrgyz-kazak ham handar shezhiresi [Chronicles of the Turks, Kyrgyz-Kazakhs and khans], (Astana, Altyn Kitap, 2007, 269 p.), [in Kazakh].

Kashgari M. Drevnetyurkskiy slovar. [Ancient Turkic Dictionary], (Almaty, 1999, 376 p.), [in Russian].

Kopeyulyi M.Zh. Shyiqarmalary. 20 vols. [Poems], (Pavlodar, ECO, 2006, Vol. 9, 366 p.), [in Kazakh].

Kopeyulyi M.Zh. Tandamaly, [Optional: 2 vol.], (Almaty, Gylym, Vol. 1, 273 p.), [in Kazakh].

Margulan A.Kh. Shyiqarmalary [Poems], (Almaty, Alatau Publishing House, Vol. 1, 608 p.), [in Kazakh].

Nora P. Frantsiya-pamyat. [France-memory], (St. Petersburg, Publishing House of St. Petersburg University, 328 p.), [in Russian].

Potantin G.N. Izbrannyye sochineniya: v 3 t. [Selected writings], (Pavlodar, TOO «Eko», Vol. 1, 549 p.), [in Russian].

Semenov-Tyan-Shansky P.P. Rossiya. Polnoe geograficheskoe opisanie nashego otechestva: Nastolnaya i dorozhnaya kniga. [Russia. Full geographical description of our fatherland: Table and travel book], (Kyrgyz Territory, Saint-Petersburg, 1903, 479 p.), [in Russian].

Halbvaks M. Kollektivnaya i istoricheskaya pamyat [Collective and historical memory] Emergency reserve. 2005. No. 2-3 (40-41). P. 8-27. [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Рахимов Мәди Ильялович – Ph.D., аға оқытушы, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан.

Тұрлыбекова Айгуль Мұхаметханқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан.

Rakhimov Madi Ilyalovich – Ph.D., Senior Lecturer, Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.

Turlybekova Aigul Mukhamethanovna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Toraigyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.

Қазақстан және Германия арасындағы мәдени байланыстар: неміс диаспорасы мысалында (1991-2020 жж.)

Жансая М. Тлемисова¹, Арафат М. Мамырбеков²

Әлихан Бөкейхан университеті, Семей, Қазақстан

*Корреспонденция үшін автор:

jansaia.86@mail.ru

¹<https://orcid.org/0000-0002-9175-6385>

²<https://orcid.org/0000-0002-3454-8563>

DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-106-121

Аңдатпа. Қазақстан Республикасы өзінің тәуелсіздік жылдарынан бастап Батыс елдерімен көпвекторлы саясатты берік ұстанып келеді. Оның басты бағыттары саясат пен экономикаға қарай бағытталса, келесі кезекте мәдени-гуманитарлық салалар бойынша да байланыстар орын алды. Еліміз Еуроодақ елдерінің арасында Германиямен түрлі салаларда байланыстар орнатты. Екі мемлекет арасында бүгінде орнатылған екі- жақты ынтымақтастық басымдыққа ие болуда және ол өзара тиімді серіктестікті арттырып келеді. Экономикалық байланыстар мен саяси интеграция жаңа уақыттың импульсі ретінде қазіргі әлемнің барлық мемлекеттері үшін үлгі болып табылады. Сол сияқты, Қазақстан мен Германия арасындағы стратегиялық серіктестік қызметтің барлық дерлік салаларын қамти отырып, тұрақты түрде күшейіп, ауқымын кеңейтуде. Сенімділік, өзара қатынас және толеранттылық қасиеттері ұлттар арасындағы қарым-қатынас мәдениетінің көрінісі бола отырып, қазақ-герман байланыстарының айрықша қасиеттері болып табылады. Сыртқы байланыстардың негізгі бағыттары бойынша ұстанымдардың сәйкес келуімен қатар, бұл екіжақты достық қарым-қатынастарда мәдени байланыстарды үйлестіруге ықпал ететіні сөзсіз.

Қазақстан мен Германияның мәдени саладағы байланыстарының маңызды бір бөлігі Қазақстандағы неміс диаспорасымен байланысты. Тарихи шегініс жасасақ, сонау патшалық кезеңнен бері, одан соң кеңестің заманда Қазақстан Республикасының барлық аймағында немістер өмір сүріп келеді. Қазақстандық немістер жергілікті жерде өзінің мәдениеті мен болмысын сақтай отырып, қазақ халқымен тығыз мәдени байланыста өмір сүріп келеді. Халықтар арасындағы мұндай байланыстар мемлекетаралық деңгейге көтеріліп, ол Қазақстан мен Герман Федерациясы арасындағы мәдени байланыстардың дамуына ықпал етіп отыр. Мақалада, еліміздегі неміс диаспорасын негізге ала отырып, Қазақстан мен Германия арасындағы мәдени байланыстар зерттеледі. Екі мемлекеттің мәдени байланыстарын зерттей отырып, оған қазақстандық немістердің ролі мен ықпалына ғылыми талдау жасалады.

Түйін сөздер: Қазақстан; Германия; неміс диаспорасы; мәдени байланыстар.

Received 11 March 2022. Revised 15 March 2022. Accepted 31 July 2022. Available online 30 September 2022.

For citation:

Tlemisova Zh.M., Mamyrbekov A.M. Cultural relations of Kazakhstan and Germany: on the example of the german diaspora (1991-2020) // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. – Vol. 140. – №. 3. – P. 106-121. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-106-121

Для цитирования:

Тлемисова Ж.М., Мамырбеков А.М. Культурные связи Казахстана и Германии: на примере немецкой диаспоры (1991-2020 гг.)// Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2022. – Т. 140. – №. 3. – С. 106- 121. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-3-106-121

Кіріспе

Қазақстан тәуелсіздікке қол жеткізгеннен соң, Германиямен әр түрлі салалар бойынша байланыстарын жүзеге асыруға ұмтылды. Бұл бағыттағы қызметте еліміздегі неміс диаспорасының рөлі ерекше болды. Осыған орай, дербестік алған кезден бастап, өзге этностармен бірге Қазақстандағы немістердің тарихын, әлеуметтік және демографиялық жағдайымен қатар, сондай-ақ мәдениетін зерттеу жұмыстары қолға алынды. Тақырыптың негізін құрап отырған неміс диаспорасы болғандықтан, алдымен Қазақстан халықтары арасында сан жағынан үлесі көп болған немістердің тарихын, әлеуметтік жағдайы мен мәдениетін зерттеуге негізделіп, ол қазіргі кезге дейін отандық ғылымдағы ең өзекті тақырыптардың қатарынан орын алып отыр. Себебі, сан жылдар бойына жергілікті қазақ халқымен араласып, Қазақстанды Отаным деп санаған неміс диаспорасының бүгінгі күнде екі мемлекет арасындағы мәдениет саласындағы байланыстарды дамытуда үлкен роль ойнауда.

Қазақстан Республикасы егемендікке ие болған кезінде де мемлекеттегі ұлтаралық татулық пен бірлік өзінің бұрынғы қалыптасқан дәстүрін одан ары қарай жалғастырды. Соның ішінде, немістер қоныстанған аудандарда жергілікті қазақ халқы мен неміс халқы арасындағы татулық өз жалғасын тапты. Халықтар арасындағы мұндай байланыстар екі мемлекетті одан сайын жақындастырды. Бұған мемлекет саясатының өзге этностарға деген құрметі мен оларға қатысты ұстанған қатынасының жемісті болуы ықпал етті. Неміс диаспорасына арнап

мәдени орталықтар ашылды. Неміс тілі мен мәдениетін сақтау үшін жағдай жасалды. Немістердің Қазақстанға деген махаббаты ерекше болды. Келесі кезекте халықтар арасындағы тату достықтың мемлекетаралық жағдайға әсері мен ықпалын көрсету маңызды тақырыптардың қатарынан орын алады.

Тәуелсіздік жылдарынан бастап неміс этносының үлкен бөлігі елімізден үдере көшті. Оның салдарынан елімізде үлкен демографиялық дағдарыс орын алды. Өзге этностармен қатар немістерді жаппай көшуі басқа салаларға да әсерін тигізді. Немістердің бір бөлігі Қазақстанды жатсынбай, өз Отанындай сезінді және осында қалды. Бұған тұңғыш президент Н.Назарбаевтың «Қазақстан көптеген ұлттардың ортақ үйі болып қала берді. Қазақстан, шын мәнінде, сан миллиондаған адамдар үшін нағыз өз Отаны болды» - деген сөздері мысал бола алады (Назарбаев, 2003: 155). Расында, көптеген этностар Қазақстанның сыртқы байланыстарын реттеуде ықпалы зор болып, ол мемлекетаралық қатынастарды зерттеуде жаңа бір бағыт ретінде қарастырылып келеді. Қазақстандық немістердің өз отандары мен басқа мемлекеттерге көшіп кетуі тек үкімет қабылдаған шаралардың және Германиямен орнаған саяси байланыстардың негізінде азайтылды және екінші мыңжылдықтың бастапқы жылдарында тоқтатылды. Қазіргі кезде елімізде неміс диаспорасының мәдениеті кеңестік кезеңдегімен салыстырғанда жақсы дамыған. Осындай мәдени дамудың қырсырын және оның халықтар мен мемлекеттер арасындағы байланыстарды дамытуға өз септігін нақты факторлармен, мысалдармен көрсету қажет. Бұл өз кезегінде ғылыми

ізденістер мен жаңа зерттеулерді қажет етеді және тақырыптың өзектілігін арттырады.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысының мазмұны көрсетіп тұрғандай, Қазақстан мен Германияның мәдени байланыстарын дамытуда еліміздегі немістердің ролі болғандықтан, біріншіден міндетті түрде олардың жағдайын зерттеу қажеттігі туындайды. Сонымен қатар, немістерге қатысты ғылыми-танымдық материалдармен тереңінен танысу керек. Жалпы, Қазақстандағы немістердің демографиялық және әлеуметтік-мәдениеті бойынша материалдар өзінің ауқымдылығымен ерекшеленеді. Оның басты мысалы, немістердің Қазақстан аумағына алғаш қоныс аударуынан бастап, бүгінгі күнге дейінгі қалыптасқан тарихы мен мәдениеті жайлы материалдар аса көлемді. Ғылыми жұмыста қолданылған деректердің басым бөлігі негізінен аталып отырғандай, санақ нәтижелерінен, мұрағат құжаттарынан және түрлі құжаттар жинақтарынан алынды.

Әр жылдарда жүргізілген санақ қорытындылары Қазақстанда әр кезеңде өмір сүрген немістердің кезең-кезең бойынша сандық мәліметтерін береді. Аталған уақыттарда жүргізілген санақ нәтижелері зерттеу жұмысында толықтай қолданысқа енгізілді де олар өз кезеңіндегі немістердің әлеуметтік жағдайы мен тұрмысына қатысты маңызды материалдар бере алады.

Ғылыми жұмыстың методологиялық негізін тарих ғылымының заманауи ғылыми әдістері мен принциптері құрайды. Ғылыми мақаланы жазу барысында отандық және шетелдік тарихшылар мен ғалымдардың теориялық пікірлері мен тұжырымдары жан-жақты талдауға түсті. Ғылыми жұмыстың мазмұны Қазақстан және Германия арасындағы мәдени байланыстарды сипаттауға арналып, ол неміс диаспорасының негізінде көрсетілгендіктен тақырыпқа қатысты фактілерді жан-жақты талдаудың нәтижесінде жаңа нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік беретін тарих ғылымының заманауи принциптері басшылыққа

алынды. Олар Қазақстандағы немістердің республика аумағында таралуы мен орналасу аймақтары бойынша қалыптасқан мәдениеті мен олардың мәдени орталықтары мен олардың қызметін анықтауға мүмкіндік берді. Неміс диаспорасының мәдениетін зерттеп, сол арқылы мемлекетаралық мәдени байланыстарды зерттеуге көшу жалқыдан жалпыға өту жолдары мен әдістерін көрсетеді.

Талқылау

Қазақстан тәуелсіздікке қол жеткізген жылдардан бастап, Қазақстанның еуроаймақ елдерімен қарым-қатынасы жан-жақты мәңгіге болды. Оның ішінде Еуропаның белді экономикалық күші Германиямен әріптестік байланыстар жаңа деңгейге шықты. Бұл бағытта ғылыми-мәдени ынтымақтастықтың ролі ерекше болып табылады. Неміс және қазақстандық ғылыми қауым өкілдерін елі елдің арасын жалғастыратын тарихи-мәдени факторлар айтарлықтай қызықтырды. Себебі, Қазақстандағы неміс этностық топтарының пайда болу тарихы екі жүз жылдан астам тарихты құрайды.

Екі мемлекеттің арасындағы саяси-экономикалық қарым-қатынастардың жалпы дамуына сараптама жасаған және теориялық пайымдаулар ұйғаруда Президент Қ.К. Тоқаевтың зерттеулерін бірінші кезекке қоюға болады. Өз қызметін елшілік, дипломатиялық қызметтен бастап еліміздің сыртқы саясатына үлкен үлес қосқан Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаевтың еңбектері халықаралық саяси ынтымақтастық жөнінде жарияланған. Оның зерттеулері негізінен Қазақстан Республикасының сыртқы саясатына бағытталып, соның ішінде еліміздің Германиямен байланыстарына егжей-тегжей тоқталған (Назарбаев, 1996: 97).

Сонымен қатар, бүгінгі таңдағы қазақ-герман саяси-мәдени байланыстарының аспектілеріне назар аударған М.Ш. Губайдуллина (Губайдуллина, 2012), М.Т. Лаумулин (Лаумулин, 2010) т.б. ғалымдар тарапынан жазылған зерттеулердің өзектілігін атап өтпеске болмайды. Қазақстанның

тәуелсіздікке қол жеткізуі және оның «ашық есік» саясаты сыртқы инвестициялардың тартылуына жағдай жасады. Қазақстанның экономикасы әртараптандырылған маңызға ие болды. Сонымен бірге, еліміздің халықаралық аренадағы бейбітшілік ұстанымы мен өңірлік келісімдерді жандандырудағы белсенді саясаты белгілі бір мәртебелерге қол жеткізді. Қазақстан Орталық Азия елдерінің ішінде алғашқы болып Болон процессінің құрамына енді. Қазақстанның білім алушыларына Германияның оқу орындарының есіктері қолжетімді дәрежеде ашылды. Қазақстанның Германияға көшкен неміс диаспорасының өкілдері екі ел арасындағы мәдени-ғылыми байланыстардың дамуына септігін тигізді (Бойко, 2020).

Осы тұста қазақстандық неміс диаспорасы өкілдерінің Германияға көшуі туралы мәселелер ортақ ғылыми нысанға ие болды. Қазақстан халқының құрамын зерттеумен байланысты тарихи демографияның өзекті проблемаларын қою өте маңызды болып табылады. Бұл турасында тарихшылар М.Х. Асылбеков пен В.В. Козинаның ғылыми монографиясы маңызды еңбектердің қатарын құрайды. Онда 1980-1990 жылдар басындағы демографиялық процестер: халық саны, динамикасы, оның құрылымдық сипатындағы демографиялық өзгерістердің дәрежесі, сондай-ақ жыныс-жас құрамы, ұлттық құрамы және т.б. мәселелер сарапталынды (Лаумулин, 2010: 86).

Немістердің демографиясына назар аударып, онымен шұғылданған зерттеушілер неміс диаспорасының мәдениеті мен оның екі мемлекет арасындағы мәдени байланыстарды реттеудегі үлесі туралы мәселелерді көтерді. Неміс диаспорасының мәдениетімен айналысушы ғалымдардың қатарында бірқатар зерттеушілер мен олардың еңбектеріне жіті назар аударған жөн. 90-жылдардан бастап мемлекетаралық байланыстардың қалыптасуы мен дамуы өсіп, өзінің динамикалық көрсеткішімен уақыттарс алып шеңдескені туралы отандық ғалымдар тарапынан зерттеулер жүргізілді. Олар негізінен еліміздегі немістер тарихын зерттей

отырып, олардың қазіргі жағдайына және екі ел арасындағы байланыстардың басты көпірі екендігіне көңіл бөлген.

Отандық және шетелдік зерттеушілер Қазақстандағы немістердің тарихын аймақтық негізде де зерттеуге мән берді. Атап айтқанда қазақтандық неміс зерттеушісі Л.А.Бургарттың жұмыстары (Асылбеков, 1995: 128) Шығыс Қазақстан облысы мен Қазақстанның Шығыс аймақтарындағы немістердің әлеуметтік және мәдени тарихына бағытталды. Бұл тақырыпта көптеген еңбектер жарық көрді. Ол, Шығыс Қазақстан облысындағы неміс диаспорасының әлеуметтік және мәдени жағдайына терең тоқталып, немістердің Германиямен байланысын зерделеуге айрықша ден қойды.

Сондай-ақ, Қазақстандағы немістер тарихын зерттеуші О.А.Ямшанованың ізденістері бойынша Павлодар мен Орталық Қазақстан аймақтарындағы неміс диаспорасының саяси, әлеуметтік және демографиялық тарихынан кандидаттық диссертация қорғалынды. Осы тақырыпта ғылыми еңбектер жариялап, көптеген тың тұжырымдарды алға тартты (Бургарт, 1995: 36). Сол сияқты Ю.И. Подопритораның Ертіс пен Сібір немістерінің тарихына қатысты зерттеулері Қазақстанда үлкен қолдауға ие болып, қазақстандық басылымдарда олардың монографиялары мен құнды ғылыми мақалалары жарияланды. Ол қазіргі уақытта да Қазақстандағы және Ресейдің Қазақстанмен шекаралас аймақтарындағы немістердің қазіргі ахуалына баса назар аударған ізденіс жұмыстарын жалғастыруда (Ямшанова, 2009). Сонымен қатар, Оңтүстік Қазақстан облысы мен жалпы оңтүстік аймақтардағы немістердің орналасу тарихы мен олардың жалпы саяси тағдыры мен әлеуметтік ахуалы туралы зерттеулер де ізденушілер назарынан тасада қалмады. Бұл мәселеде Г.Д. Сүгірбаеваның зерттеулері ерекше маңызға ие. Автор Оңтүстік өңірдегі немістер тарихына қатысты ғылыми-зерттеу жұмыстарын жарыққа шығарды. Ол оңтүстік немістерінің мәдени орталықтарының қызметін көрсете отырып, Германиямен байланыстарына жеке тоқталған (Подопритора, 2009: 124).

Сонымен қатар, тәуелсіздік алған соң, Қазақстандағы немістердің мәдениеті мен тарихын зерттеу жұмыстары бойынша ұлты неміс болған отандық және шетелдік неміс тарихшылары мен қоғамдық ғылымдар өкілдері айналысты. Немістердің мәдениеті бойынша ауқымды зерттеулер жүргізгендердің қатарында Г.Бельгер (Бельгер, 1999), Э.Г. Боос (Боос, 1997) болып, олар тәуелсіздік жылдарында немістердің мәдени тарихын, білімі мен ғылымдағы немістердің рөлін, тәуелсіздік жылдарында неміс мәдениетінің даму болашағы туралы зерттеулер жүргізді. Бұл тақырыпта отандық және германиялық тарихшы-ғалым В. Кригердің (Кригер, 2013) ғылыми еңбектеріне ерекше тоқталып өтеміз. Виктор Кригер әуелде Қазақстан, одан соң Ресей империясы мен КСРО-дағы немістердің тарихы бойынша зерттеу жұмыстарын кеңестік кезеңде қолға алған болатын. Ғалым іздену жұмыстарын тәуелсіздік кезеңінде де жалғастырды және өзінің көрсетілген ғылыми саласы бойынша қазіргі уақытта Германияда ғылыми жұмыстарын атқаруда. В. Кригер қазақтандық немістердің тарихы, мәдениеті мен демографиясы бойынша зерттеу мәселелері бойынша отандық зерттеушілермен тығыз ғылыми әріптестігін іске асырып жатыр.

Нәтижелер

Қазақстанға қатысты Германияның ұстанымдары тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен-ақ оң екендігі көрініс тапты. Бұл кезде герман канцлері болған Гельмут Коль екі Германияны біріктіріп, жаңарған қуатты ГФР-ді қайта құрып Батыстың алпауыт елдерінің біріне айналды. Германияның Қазақстанға деген басты ұстанымдарының бірі ретінде – Қазақстандағы миллионға жуық неміс диаспорасының ахуалы болғандығын түсінеміз. Себебі, өткен ғасырдың 80-жылдарынан бастап Қазақстаннан немістердің РКФСР мен Украина және басқа да одақтас республикаларға көшуі орын алды. Бұл жағдай КСРО тарап, Қазақстан тәуелсіздігін алатын болса, одан ары

күшейетіні белгілі еді. Айта кетерлігі, КСРО-дағы немістердің саны бойынша Қазақстан Одақта РКФСР-ден кейін екінші орынға жайғасты. Сондықтан, Германия үшін КСРО мен оның ішіндегі немістер көп қоныстанған мемлекеттермен жақын болуы тиіс болды.

Тарихи шегініс жасайтын болсақ, 1979 жылы Қазақстанда Неміс автономиялық облысын құру мәселесі көтерілген болатын. Осы мәселе Қазақстандағы немістердің мәдени өміріне ерекше ықпал етіп, оның алғаш рет Германиямен жақсы қарым-қатынас орнатуға түрткі болған оқиға ретінде көруге болады. 1979 жылы басталған Қазақстанда неміс автономиялық облысының құрылмауы қазақтандық немістер арасында өз тарихи отанына көшу идеяларын одан сайын өршітті. Немістердің қоғамдық ұйымдарында «Егер автономия құрылмайтын болса, ГФР-ге кету керек» деген ұсыныстар көптеп көтерілді. Бұған жауап ретінде «халықаралық қарым-қатынасты реттеуде автономды облыс құрылу керек, әйтпесе көшу керек» - деген үстем пікірлер айтылды (Кригер, 2013).

Бұған жауап ретінде билік неміс этносының жағдайын қолдауға бағытталған іс-шаралар жайлы мәселе қозғалды. Неміс тілін дамытуға жағдай жасалды, оның ана тілі ретіндегі мәртебесіне құрмет көрсетілді. Неміс тілін үйрету үшін мектептерге неміс мұғалімдерін дайындау, мектептердің кітапханасын неміс әдебиетімен толықтыру, көркем өнерпаздық ұжым құру, «Фройндшафт» неміс ансамблінің қызметін жақсарту және неміс жастарын көбірек тарту, неміс тіліндегі әдебиетті байыту сияқты шаралар қолға алынды (Браун, 2002: 177).

Кеңестік Қазақстанның неміс мәдениеті мен тіліне деген мұндай құрметтің көрсетілуі ГФР тарапынан өте жылы қарсы алынды деуге болады. Мұның басты дәлелі Қазақстан тәуелсіздікке ұмтыла бастаған кезден-ақ герман билігі оған ерекше ықылас танытты. Барлық неміс ұлттық-мәдени орталықтарының жұмысына тек Қазақстан үкіметі тарапынан ғана емес, Германия Республикасы жағынан да қолдау көрсетіледі. Біздің мемлекет ішіндегі барлық мәдени

орталықтар арасындағы ретке келтірілген байланыстар өз халқының мәдениетімен, тарихымен және тілімен анағұрлым тиімдірек жұмыс істеуге мүмкіндік береді. 1989 жылы Қазақстандағы неміс диаспорасының «Видергебурт» деп аталатын неміс қауымдастығының құрылды. «Видергебурт» - Қазақстанның әрбір облысында өзінің неміс мәдениет орталықтары мен осындай атаумен жұмыс істейді. Неміс тілінен аударғанда «Видергебурт» қайта жаңғыру деген мағынаны білдіреді. Бұл қауымдастық орыс тілінде «Возрождение» деп аталып, неміс мәдениетінің жаңғыртуға бағытталған. Бұл атау қоғамның мақсат-міндеттерімен жақсы сәйкес келеді – олардың барлығы әдет-ғұрыптарды, салт-дәстүрлерді және тілді қалпына келтіріп, сақтауға бағытталған (Әпендиев, 2014).

Тақырыптың мазмұны неміс диаспорасымен байланысты болғандықтан, олардың саны мен таралу аймағы маңызды

саналады. Қазақстан Республикасы өзінің егемендігін алған соң да немістердің саяси демографиялық тарихы өзінің жалғасын тапты. Немістердің сыртқы көші-қонының жоғары деңгейге көтерілген кезеңі 1993-1994 жылдар болды. 1993 жылғы шетелдерге қоныс аударған немістердің санына қатысты алғашқы зерттеулер олардың жалпы санын 88218 мың адам деп көрсетеді. Жаңа статистикалық мәліметтер жыл сайын Қазақстаннан сырт елдерге Германия, Ресей, Шығыс Еуропа елдеріне 100 мың адамнан көшіп отырған.

Қазақстаннан Германияға қоныс аударған немістердің көші-қон мен қоныстану және орналасу процесін өзіндік бірнеше кезеңдермен түсіндіруге болады. Олардың ең әуелгісі немістер арасында көші-қон идеясының дамуы, және соның негізінде ерікті түрде Қазақстаннан Герман Федерациясына заңды түрде алғашқы көшу процесі. Бұл немістердің өз тарихи отандарына алғаш рет көшіп барған кезеңін қамтиды. Одан

**Кесте 1. 1999 жылғы санақ қорытындыларына сәйкес,
неміс халқының облыстар бойынша орналасу көрсеткіші (Садовская, 2002).**

Облыстар	Жалпы немістер		
	Неміс халқының саны	Этнос құрамындағы үлесі (%)	Аймақтағы халықтың үлесі (%)
Ақмола облысы	52334	6,26	14,8
Ақтөбе облысы	10721	1,57	3,0
Алматы облысы	18927	1,21	5,4
Атырау облысы	687	0,16	0,2
ШҚО	32141	2,10	9,1
Жамбыл облысы	11394	1,15	3,2
БҚО	2434	0,39	0,7
Қарағанды облысы	57229	4,06	16,2
Қостанай облысы	57410	5,64	16,2
Қызылорда облысы	376	0,06	0,1
Маңғыстау облысы	554	0,18	0,2
Павлодар облысы	43835	5,43	12,4
СҚО	41157	5,67	11,6
ОҚО	5261	0,27	0,1
Астана қаласы	9591	3,0	2,7
Алматы қаласы	9390	0,83	2,6
Қазақстан	353441	2,36	100

кейінгі Қазақстан мен Германия арасында алғашқы саяси-дипломатиялық қатынастар орнағаннан кейінгі жаппай көшу (1993-1995 жж.) көші-қон процесінің ең ауқымды кезеңі болып табылады. Ал одан кейінгі кезең көші-қонның сирей бастаған кезеңі болып, ол 1996 жылдан бастап екінші мыңжылдықтың алғашқы жылдарын қамтиды. Ал ең соңғы кезең көші-қонның азайып, тіпті тоқтаған кезеңі болып табылады.

Көші-қон процесінің ең жоғарғы көрсеткіші Қазақстанның солтүстік облыстарында байқалған. Онда Қарағанды облысынан 11,6 мың адам, Ақмола облысынан 11,2 мың адам, Қостанай облысынан 8,3 мың адам, Павлодар облысынан 8,2 мың адам және Шығыс Қазақстан облысынан 7,6 мың адам болды (Акимбеков, 2003).

Кестедекөріпотырғанымыздай, 1989 жылғы санақ материалдары Қазақстанда миллионға жуық немістің бар екенін тіркеген болса, 1999 жылғы санақ материалдары немістердің небәрі 353 мыңнан астам қалғанын көрсетіп отыр. КСРО-ның түрлі аудандарында, оның ішінде Қазақстанда кезінде депортацияланған немістердің қоныс-жайларын жақсартуға мемлекет тарапынан қолдау көрсетіле бастады. Барлық ұлттар тең құқылы болып, олардың өмір сүруіне кең мүмкіншіліктер жасалды. Осының негізінде 1992 жылы қазанда Қазақстан немістерінің 1-ші съезі өтті. Съездің шешіміне сәйкес тәуелсіз Қазақстанда алғаш рет немістердің этно-мәдени орталықтары құрылатын болды. Басты мақсат немістердің тілі мен мәдениетін сақтау болып, шешімнің қабылдануы да Қазақстанда немістердің санының айтарлықтай қысқаруына себепкер болды (Смаилова, 2000: 78).

Қазақстанда неміс мәдени орталықтарын құру мен неміс тіліне жағдай жасау екі мемлекеттің арасындағы тек мәдени қарым-қатынастар емес, сонымен бірге барлық саладағы байланыстардың жақсы болатынын көрсетіп берді. Осы тұста, Германия мен Қазақстан арасындағы саяси байланыстар жайлы айтсақ, саяси және экономикалық қатынастар қарқынды дамыды. Тәуелсіздік алған жылдары Қазақстан Президенті

Н.Назарбаев Германияда үш рет ресми сапармен болды. Оның алғашқы ресми сапары 1992 жылы қыркүйекте болды (Назарбаев, 1996).

1995 жылы 25 маусымда 2-ші съез өткізіліп, онда Қазақстанның немістер Кеңесі құрылды. Бұл съездерде Қазақстандағы немістердің үдере көшуіне жол бермеу мәселелері көтерілді. Мұның барлығы Қазақстан тарапынан неміс мәдениетін сақтауға және екіжақты мәдени байланыстарды дамытуға жасалған маңызды қадамдары болды.

Десек те Германия үкіметінің Қазақстандағы неміс халқының саяси және әлеуметтік жағдайы алаңдатпай қоймайтыны анық еді. Германия билігінің Қазақстандағы неміс халқының саяси және демографиялық жағдайы туралы мәселелер 1997 жылы 7 желтоқсанда Германияның федералдық канцлері Гельмут Кольдің Қазақстанға жасаған сапары кезінде арнайы тақырып ретінде көтерілді. Ол бойынша қазақстандық немістердің қоғамында шетелдерге көшуді азайту немесе түбегейлі тоқтатып тастау жайлы ұйғарылды. Кеңестік кезеңде КСРО-ның түрлі аудандарында, оның ішінде Қазақстанда кезінде депортацияланған немістердің қоныс-жайларын жақсартуға мемлекет тарапынан қолдау көрсетіле бастады.

Осылайша немістердің көшуі 90-шы жылдармен (ортасы және екінші жартысы) байланысты болды. Қазақстанның жалпы неміс халқымен қатар ауылдық неміс тұрғындарының «саналық» және сандық өзгерістері байқалды. Бұған алда егжей-тегжей тоқталатын ауылдық неміс халқының нақты демографиялық көрсеткіштері дәлел. Герман билігі Қазақстаннан келетін көпші тоқтатып, тиісінше немістердің Қазақстанда қалып, өз тілі мен мәдениетін жоймай сақтап отыру қажеттігін ұсынды. Қазақстанда немістердің ұлттық санасының көтерілуі қарқынды түрде жүргізіле бастады. Мұның барлығы Қазақстан-Германия арасындағы мәдени-гуманитарлық байланысты күшейтіп қана қоймай, екі ел ішіндегі немістердің жағдайларына толық бақылау орнатуға мол мүмкіндік туғызады.

Германияға көшкісі келетіндердің барлығы бірдей ол жаққа кете алмайды, ал эмигранттардың бірден сандық мүмкіндігінің қысқаруы, жаппай көшудің тоқтағандығын аңғартады. Германия мемлекеті үшін бұл – үлкен жеңілдік. Ол КСРО мен Шығыс Европада жалпы немістердің ағылып келуін тоқтату мақсатында шаралар қолданды. 1990 жылдардың басында Қазақстандағы неміс диаспораларының өкілдері немісшеге қарағанда орысша өте жақсы сөйлей алатын дәрежеде болды және басқа да этникалық топтармен араласты.

Осыдан бастап неміс диаспорасының көшуі азайып, Қазақстан мен Германия арасындағы мәдени байланыстардың басты құралы осы немістердің мәдени өмірі болды. Германия ең алдымен, халықаралық қатынастарда тең құқылы серіктес ретінде Қазақстанның тәуелсіздігі мен тұрақтылығын, оның демократиялық дамуы мен экономикалық өркендеуіне жәрдемдесу мақсатын көздеді. Қазақстанда тұратын 300 000 этникалық немістер екіжақты мәдени байланыстарының маңызды элементі болып табылатынын көрсетті.

Германия үкіметі барлық мемлекеттерден келген немістер сияқты Қазақстаннан қоныс аударған немістердің орналастыру үшін толыққанды әлеуметтік негіздерді құру мүмкіндіктерін қолданды. Оның басты көрсеткіштері көшіп келген немістерді жұмыспен қамту, әлеуметтік жағдай, неміс тілі мен мәдениетін үйрену жолдары болды. Қазақстаннан көшіп келген немістер үшін басты қиындық тудырған жағдай неміс тілін білмеуі, әлеуметтік жағдай және жергілікті жерге үйрену мен қоғаммен араласу болды. Алғашқы кезде және жаппай қоныс аудару кезінде Германия басшылығы немістерді жаңа ортаға бейімдеуге қолдан келгеннің бәрін жасады, неміс тілін үйретті. Сонда да тілді меңгеру, қоныс аударғандардың қоғамдары араласу үдерісін күрделендірді (Әпендиев, 2015).

Немістердің тіл білмеуі мен ортақ менталитеттің болмауы, қоғамдағы пікірлердің сан алуандығы жергілікті

тұрғындар арасында жақтау және түсініспеушілікке кедергі келтіріп, соған байланысты жергілікті тұрғындармен ортақ қоғамдық-әлеуметтік мәдениеттің дамуын қиындатты. Қазақстаннан қоныс аударған неміс-репатрианттардың тарихи отанында неміс ретінде емес, «Russlanddeutsche» (ресейлік және кеңестік немістер) ретінде қабылдануы жиілей түсті.

Бұл қауымдастық құрылуының әуел басынан берік қарым-қатынасқа ие болды, өйткені оның негізінде тығыз туыстық және жерлестік қарым-қатынас жатыр. Қоныс аударғандар арасындағы қауымдастық ішіндегі қарым-қатынастардың кеңеюі мен жақындауы, өздерімен алып келген әлеуметтік – мәдениет пен құндылықтары, жаңа қоғамдағы құндылықтардан асып түсуіне әкелді. Мысалы, бұл әлеуметтік қауымдастықтағы өзгешілік, өзара қарым-қатынас үшін неміс тілімен қатар, орыс тілін қолдану қажет болып табылады.

Бұл құндылықтарды «Russlanddeutsche»-те қолдануы көбейген сайын, көшіп барып жаңадан қоныстанған немістер жаңа қоғамда өмір сүруге ыңғайлана және бейімделе бастады. Осылайша, қоныс аударған немістер германиялық қоғамда бейімделуге, бұрын Қазақстанда санасына сіңірген құндылықтары мен ерекшеліктерін «Russlanddeutsch» қауымдастығы арқылы нығайту арқасында жетті деуге толық негіз бар. Бір сөзбен айтқанда Қазақстан мен бұрынғы КСРО республикаларынан көшіп барған немістердің Германияда жаңа қоғамға бейімделіп, жаңа өмір бастауында кеңестік және ресейлік немістер тарапынан құрылған «Russlanddeutsche» қауымдастығының рөлі ерекше болды.

Алайда, «Russlanddeutsche» қауымдастығының қызметі меноның Германияда жүргізген әрекеттері, бұрынғы кеңестік немістердің бұл қоғам аясына бірігуі герман үкіметіне аса қатты ұнаған жоқ. Бұл герман қоғамында біркелкіліктің орнауына, кедергі болады деп күтілді. Герман басшылығы шетелдерден келген немістердің мұндай қауымдастықтары мен қоғамдық бірлестіктерінің жұмыстары

жергілікті немістер мен көшіп келген немістердің бірігуіне кедергі болады деп санады. Бұл жағдай герман үкіметінің назарын өзіне аудартып, ол кейіннен Германияның көші-қон заңнамасындағы қоныс аударушыларды қабылдау ережелерін қатаң жүргізуге себепкер болды.

Мұндай жаңа ережелер 1994 жылы қабылданған қоныс аударушыларды қабылдау туралы Заңға «Aussiedleraufnahmegesetz» тікелей қатысты болып, оған өзгерістер алып келді. Осыдан соң, мұндай заң аясында «кеш қоныс аударушы» түсінігі қалыптасты (Sprätaussiedler). Неміс заңнамасында алғаш рет қоныс аударушы неміс азаматының түсінігінің терең болуы, неміс ұлты мен мәдениетінің құндылығының қажеттілігін білу және неміс тілін меңгеру қажет болды. Бұл заңнамадағы мұндай өзгерістер мен жаңалықтар қоныс аударушы немістердің өтінішін қарастыру рәсімдері кезінде неміс тілін меңгеруді тестілеу жүйесін (Sprachtest) енгізуге себепші болды. Сонымен қатар, бұл заңнама тілдік тексеруден өткен азаматтың болашақта отбасы мүшелерінің де Германияға көшуін қарастырды.

Жаңадан енгізілген қатқыл заңдар мен ережелердің нәтижесінде 90-жылдардың соңынан бастап неміс қоныс аударушыларының саны азая бастады. Ал, мұның салдары республикалық көлемде немістердің сырттан Германияға көшіп келуінің айтарлықтай дәрежеде қысқаруына алып келеді. Оның себебі, осы уақытқа дейін Қазақстан аумағынан көшетін немістер мигранттардың басым бөлігін құрап келген болатын.

Көші-қон процестеріне қарай отырып, негізінен XX ғасырдың 90 жылдарында ауылдық немістердің Германия мен Ресейге жаппай эмиграциясын байқауға болады және Қазақстан қалаларына да айтарлықтай ағыны болды. Орын алған жағдайда ауылдық неміс халқының негізгі этнодемографиялық сипаттамалары өзгеріске ұшырады. Мұның салдарынан неміс тілін білетін ауылдық немістердің саны күрт азайды. Бұл көрсеткіш қалалық немістердің көрсеткішімен тең

болды. Ауылдық неміс халқы ана тілін сақтаушы рөлінен айырылды. Қазақстан Республикасындағы соңғы халық санағы неміс халқының білім саласындағы көрсеткіштерінің мәз еместігін көрсетті.

Осыдан соң, неміс тілін білмейтін немістерді Германияға қабылдамау туралы мәселелер қарастырыла бастады. Бұл жайлы Германияның сыртқы істер министрі Й. Фишер БАК беттерінде атап кетті. 2001 жылы 22 мамырда Қазақстанға ресми сапармен келген вице-канцлер, ГФР-дің сыртқы істер министрі Йозеф Фишер осы мәселені ерекше атап көрсетті. Бұл кездесу Қазақстандағы неміс диаспорасының Германия мен Қазақстан арасындағы мәдени байланыстардың басты мысалдарының бірі еді (Дедекер, 2017).

Сонымен қатар, 2004 жылы 4 желтоқсанда Германия канцлері Герхард Шредер келген кезде бұл мәселе арнайы күн тәртібіне қойылды. Германия канцлері Герхард Шредердің сапары Орталық Азиядағы қауіпсіздік мәселелеріне Еуропа Одағының назарын тағы аударды. Сонымен қоса Қазақстаннан Германияға жаппай көшкен немістердің мәселесі, Қазақстанда тұратын немістерге жағдай жасаудың сұрақтары кеңінен талқыланды. Герхард Шредер Қазақстандағы немістердің мәдени әлеуетін арттыруға қосып жатқан жергілікті билік пен қоғамның қарым-қатынасының шынайы деңгейін өзінің алғыстарын білдірді және оны одан әрмен жалғаса беретіндігіне сенімді екендігін жеткізді (Кадацкая, 2008).

Соңғы уақыттары Қазақстандағы немістердің Германияға көшуі және ондағы немістердің Қазақстанға қайта оралуы мәселелерінде әкімшілік-құқықтық қиындықтардың туындағандығы белгілі. Осының басты мысалдарының бірі ретінде Германиядан жеткізілетін жәрдем мен жергілікті жердегі кәсіпкерлердің берген көмегінің облыстардағы немістердің мәдени-әлеуметтік қауымдастықтарына қарай бағытталып жатқандығын атап өткізіміз келеді. Бұл ретте, Қазақстандағы немістердің басым шоғырланған аймақтардың бірі Павлодар облысы болып, ондағы неміс

диаспорасының мәдениетін дамытуға бағытталған шаралардың оңтайлы шешімдерге бастағандығын атап өткен жөн (Ержан, 2003).

Бұл аймақтың ерекшелігі Павлодар облысы республикадағы немістер ерте кезден ең көп шоғырланған аудан саналады. Мұнда неміс тілі мен мәдениетін үйрену ілгері кезден жолға қойылған. Неміс этномәдени орталығы «Возрождение» неміс диаспорасының өз мәдениетін дамытып, ана тілін үйретуге көмектесті. Бұл ұлттық-мәдени орталықтың қызметі ұлттық мәдениет пен өнер саласында этносқа, мәдениетке қызмет етуге бағытталған. Ұлттық орталықтар қоғамдық ұйымдардың елеулі бір бөлігі болып табылады (Ержан, 2003: 21-22).

Қазақстандағы білімге Германияның қолдауын дамытуда «Видергебурт» қауымдастығының қызметі өте үлкен. Осы орталық арқылы қазақстандық студенттер Германияның гранты есебінен оқып, білім алады. Екі жақты жоғары білім беру бағдарламасы дайындалып, Қазақстанда германиялық жоғарғы оқу орны Қазақстан-Неміс университеті, Гете атындағы институт жұмыс істеуде. Мұның барлығы әуелде қазақстандық немістердің тілі мен мәдениетін дамытуға бағытталған болса, олар қазіргі кезде жергілікті Қазақстан халқына неміс тілін үйретумен айналысуда.

Неміс диаспорасының мәдениеті, тілі, әдебиеті, фольклоры ұмыт қалған еді. Бұл туралы қазақстандық неміс жазушысы Герольд Бельгер де айтқан болатын. Жазушы өзін кеңестік неміс адамы ретінде тарихи отанның немістерімен тағдырларының ортақ еместігін айта келе, немістік салт-дәстүрден, тіл мен ділден, фольклордан айырылғандығын атап көрсетті (Кучински, 2021). Дегенмен Қазақстанда кез келген ұлт өкілінің өмір сүруіне барлық жағдайлардың жасалғандығын мақтанышпен айтты (Абсаттаров, Ашимова, 2010).

Қазақстанда неміс диаспорасы Кеңестік кезеңде негізінен Қостанай, Павлодар, Қарағанды, Жамбыл, Семей, Ақмола, Оңтүстік және Солтүстік Қазақстан облыстарында

көптеп шоғырланған болатын. Ал тәуелсіздік жылдарында неміс диаспорасы жоғарыда атап өткеніміздей, тез қарқынмен азайған соң қазіргі таңда неміс диаспорасының негізгі ошақтары Қарағанды, Жамбыл және Солтүстік Қазақстан облыстарында шоғырланған. Бұл облыстарда немістердің ұлттық-мәдени орталықтары жұмыс істейді. Мысалы, Жамбыл облысының неміс қоғамы өз жұмысын 1989-шы жылы бастады. Мұнда келетіндердің әрқайсысының өз мүдделері бар. Жастар билеп, ән салып немесе тіл үйрену үшін келеді. Ересектері – кеңестерімен немесе тәжірибелерімен бөлісу үшін келеді. Өнер көрсетуге арналған ұлттық киімдер де осында тігіледі, оның үстіне, тек өз қоғамына ғана емес. Жергілікті шеберлер басқа да мәдениет орталықтарынан тапсырыстар алады.

Этникалық пішінге қоса міндетті түрде жүретін атрибуттарын жасауға бұл жерде үлкен жауапкершілікпен қарайды. Қарағанды облысында құрылған «Видергебурт» қоғамы неміс тілінен аударғанда «жаңғыру» ғана емес, сонымен бірге «қайта туу» деген мағынаны береді. Орталықтың алдына қойып отырған негізгі міндеті – неміс халқының салт-дәстүрін жаңғырту болып табылады. Базалық орталық Қарағанды қаласында, оның филиалы Саран, Абай, Теміртау, Шахтинск, Сәтбаев, Балқаш қалаларында құрылған. (Ананьева, 2015). Мұнда арнайы мектептер құрылып, онда немістер мен басқа да этностар тіл курсына және басқадай шараларға қатысады. «Видергебурт» неміс орталығының әлеуметтік бөлімшесінде 3000 адам есепте тұрады, оның қызметі 36 село мен серіктес қалаларды қамтиды (Кулакова, 2011: 192).

Немістер Солтүстік Қазақстанда да көптеп шоғырланып, олар қазіргі таңда Қазақстанды өз отаным деп Қазақстанның дамуына өз үлестерін қосып келеді. «Видергебурт» неміс қоғамдық орталығының Петропавл қаласында да филиалы жұмыс істейді.

Ал 1994 жылы Алматы қаласында Неміс үйі ашылды. Өзінің аз ғана ғұмырында аталмыш үй қазақстандық немістердің мәдени, әлеуметтік-саяси өмірінде жетекші рөл атқара білді. Ал Неміс кеңесі – Қазақстан

мен Германияның алтын көпіріне айналды. Яғни, аталмыш Кеңес республика немістерінің мүддесін көздеп, әрі оны қорғап демеушілік жасауда Германиямен келіссөздер жүргізді. 1993 жылы қазан айында ел үкіметінің Қаулысына сәйкес, немістердің этникалық қайта өркендеуінің кешенді бағдарламасын жасады.

Аталмыш бағдарлама негізінде, этникалық қайта өркендеудің облыстық бағдарламасы өңделіп, қабылданған болатын. 1994 жылдың желтоқсанында бағдарламаның уақытын созу және қосымша іс-шаралар бекіту туралы шешім қабылданды. Неміс Кеңесі төл тілдің қайта түлеуіне өзіндік үлесін қосты.

«Видергебурт» қоғамының бастамасымен елордамызда неміс кешені құрылды. Яғни кешен өз ту астына бала-бақша, бастауыш мектеп пен гимназияны қабылдады. Ал Қарағанды қаласында неміс прогимназиясы (бастауыш сыныптар) және бала-бақшасы ашылды. Бұл германиялық кәсіпкерлер тарапынан демеушілік жасалды (Кулакова, 2011, Аманова, 2004).

Алматыда ТМД бойынша, жалғыз неміс драма театры жұмыс жасайды. Немістердің өмір сүру дағдысы жөнінде республика азаматтары «Гутен Абенд» атты апталық теле бағдарламадан біле алатын еді. Сонымен қатар неміс тіліндегі радио толқыннан, «Дойче Альгемайне Цайтунг» атты мерзімді басылымнан немістердің хал-ахуалы жөнінде мәліметтер көптеп бейнеленген. Әрине, мұндай ақпараттардың барлығына демеушілікті республикалық бюджет қаржыландырып отыр. Орталықтарда кітапханалар, неміс жексембілік мектептер жұмыс жасайды.

Неміс диаспорасы, өздерінің мәдени, рухани-моральдік құндылықтарын сақтау үшін өздерінің тарихи отанының азаматтарымен тығыз қатынас орнатты. Ал өз кезегінде ГФР мұндай бастаманы қолдап, демеушілік жасауға кірісті. Сарапшылардың пікірінше, Германия мемлекетінің қазіргі саясаты шекарадағы этникалық немістерге байланысты оларды бағдарлаудан гөрі, Германиядан тысқары немістерге көмек беруді

жөн санайды. Нақ осы мақсатта Германия Қазақстанда әртүрлі мәдени бағдарламамен шағын өнеркәсіпті дамытуға жәрдем беруді көздейді. Дегенмен, Қазақстандағы неміс тілді қауымдастық бұл елдегі жалпы этникалық мәселе болып саналатын жұмыссыздық секілді қиындықтарға душар болады. Қазақстандағы немістердің қоғамдық Ассоциациясы «Қайта құру» (Возрождение) орталығының басшысы Александр Дедерер, Қазақстанда қалған 350 мың адамның көпшілігі, дегенмен еліне қайтқысы келеді – деп санайды. Дегенмен – қоғамдық сана стереотипі таңқаларлық нәрсе. Сонымен ГФР мен ҚР-сы арасында неміс диаспорасының материалдық және рухани құндылықтарын қанағаттандыруға бағытталған интеграцияны дамытты. Жалпы, мемлекеттер арасындағы мәдени қарым-қатынастардың одан әрі келешегі көп жағдайда екі елдің саяси элитасы екіжақты және көпжақты деңгейлердегі өзара іс-қимылдың оң реакциясын пайдалана отырып, екіжақты қарым-қатынастардағы өзекті мәселелерін шешуге назар аудара отырып, табысқа жету дәрежесіне байланысты болады. Қазақстан мен Германия арасындағы стратегиялық серіктестіктің және мәдени қарым-қатынастарын одан әрі тереңдету үшін маңызды әлеует Қазақстандағы неміс диаспорасына тиесілі.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, тақырыптың хронологиясы көрсетіп отырғандай, бұл кезең өтпелі болып, онда әлеуметтік-экономикалық және саяси әлеуеті бар Германия мемлекет ретінде Қазақстан үшін өте маңызды болды. Сонымен қатар, Қазақстан-Германия мемлекетаралық қатынастары ішкі саяси дамудың демократиялану дәрежесіне тұрақты өзара диалог тапты. Әрине, ол Қазақстандағы неміс диаспорасының саяси, әлеуметтік және ең бастысы мәдени жағдайымен байланысты болды. Сонау алыстағы, Қазақстан жеріндегі қандастарының өз тілін ұмытуы герман билігіне оңай тиген жоқ. Германия

Қазақстанды өз әріптестігіне тарта отырып, дипломатиялық миссиялар арқылы неміс диаспорасының тілі мен мәдениетін қайта жаңғыртуға қол жеткізе алды. Мемлекеттер арасындағы бұл байланыстар екі елдің қарым-қатынасының өзін сенімге болы отырып, болашаққа нақты қадамдар аясауына итермеледі.

Қазақстандағы неміс диаспорасының саны бүгінде 200 мыңға жуық адамды түзеді. Өз этностарының саны бойынша немістер басқа этникалық топтардан аз екендігіне қарамастан, ұлттық мәдениет орталықтары саны және жүзеге асырып жатқан жұмыстарының сапасы бойынша олар алғашқы орындардың қатарында тұр. Мұның барлығы әрине Қазақстан мен Германияның мәдени байланыстарының үлкен нәтижесі және тиісінше қазақстандық

немістердің өз тілі мен мәдениетімен қайта қауышуға деген құштарлығының арқасында болып отырғандығы сөзсіз. Еліміздің ішкі қоғамдық-саяси, әлеуметтік-мәдени дамуының басты жолының қазақ халқы мен еліміздегі өзге этностардың өз мәдениетін ұмытпауы және оны барынша дамытуы болып табылатындығын пайымдаймыз. Сол сияқты немістердің өз мәдениетін сақтауы мен оны дамытуы тек неміс диаспорасы үшін ғана пайдалы емес, ол сонымен бірге халықтар мен екі мемлекет арасындағы байланыстың басты кепілі болмақ. Мұның басты дәлелі – тәуелсіздік жылдарынан қазіргі кезге дейін Қазақстан мен Германия арасындағы байланыстар тек қана мәдени салада түйісіп қоймай, сонымен бірге ол саяси және экономикалық байланыстардың жаңғырып, оның бағыттарын айқындап келеді.

Әдебиеттер тізімі

- Абсаттаров Р.Б., Ашимова З.И. Международные отношения Межправительственные организации Казахстан. // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия Социологические и политологические науки. – 2010. – № 3. – С. 20-32.
- Акимбеков С. Как приняла Германия «казахстанских» немцев. // Центр Азия. – 2003. – № 4. – С. 5-12.
- Аманова А.С. Немецкое население Карагандинской области (по материалам переписи населения 1999 г.). // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: Материалы V Международной научно-практической конференции. Усть-Каменогорск, 20-21 октября 2003 г. Усть-Каменогорск: Изд. "Медиа - Альянс". – 2004. – С. 343-352.
- Амантаева У.А. Немцы в Карагандинской области (конец XIX – 90-е гг. XX века). Сборник документов и материалов. Часть II / У.А. Амантаева. – Караганда, 2011. – 240 с.
- Ананьева С.В. Синтез мировых культур в творческом наследии Герольда Бельгера. Немцы Казахстана: мост между Астаной и Берлином. Мат. межд. науч.-практ. конф. (г. Астана, 5-7 октября 2015 г.). – Алматы: АООНК «Возрождение», 2015. – С. 117-125.
- Асылбеков М.Х., Козина В.В. Демографические процессы современного Казахстана / М.Х. Асылбеков. – Алматы: Атамұра, 1995. – 128 с.
- Әпендиев Т.А. Тәуелсіз Қазақстандағы неміс диаспорасы // II-ші Нұсіпбеков оқулары: «Санжар Асфендияров және ұлттық тарих» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция. – Алматы, 2014. – Б. 113-117.
- Әпендиев Т.А. Қазақстандық немістер: әлеуметтік-демографиялық құрамындағы өзгерістер (1989-2009 жж.). // Отан тарихы. – 2015. – № 1 (69)7. – Б. 136-143.
- Бельгер Г. Родство. Статьи и очерки / Г. Бельгер. – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 296 с.
- Бойко А. Германско-казахстанские отношения вышли на новый уровень // Берлинский Телеграф, [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://berliner-telegraph.de/ru/germansko-kazaxstanskije-otnosheniya-vyshli-na-novuj-uroven/soobshheniya/world/> (дата обращения: 10.10.2022).
- Боос Э.Г. Роль немцев в развитии науки в Казахстане // Депортация народов и проблема прав человека: Материалы семинара. Алма-Ата, 1997. – С. 45-56.

Бургарт Л. О проблеме изучения истории и культуры немцев в Восточном Казахстане // Научно-информационный бюллетень. Июль-декабрь. – 1997. – № 3-4, – С. 36-37.

Браун А.Г. Моя жизнь. автобиографические очерки / А.Г. Браун. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 352 с.

Губайдуллина М.Ш. Германия – Центральная Азия: актуальные вопросы внешней политики и международных отношений: сборник докладов и выступлений студентов и молодых ученых на ежегодной научной конференции / «Мир науки» (КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, 23-26 апреля 2012 г.). – Алматы, 2012. – 156 с.

Дедерер А. Развитие казахстанско-германских отношений. // Deutsche Allgemeine Zeitung, 2017. – С. 11.

Ержан Қ. Германия канцлері Герхард Шредердің сапарында жан-жақты мәселелер талданды. // Ескі азаттық, 2003. – С. 11.

Кадацкая Н.В. Миграция немцев из Казахстана в Германию: поиск идентичности. // «Миграция и социально-экономическое развитие стран региона Балтийского моря» Материалы международной конференции. Светлогорск, 2008. – С. 333-344.

Кригер В. Рейн – Волга – Иртыш: из истории немцев Центральной Азии. / В. Кригер. – Алматы: Дайк-Пресс, 2012. – 276 с.

Кучински М. Дала мен адам / М. Х. Кучинский. – Нұр-Сұлтан : Алашорда, 2021. – 320 б.

Лаумулин М.Т. К вопросу об экономических связях между Казахстаном и Германией. // Политические и экономические интересы Германии в Казахстане и Центральной Азии: материалы международной научно-практической конференции (г. Алматы, 14 мая 2010 г.). Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2010. С. 79-100.

Назарбаев Н. Тарих толқынында / Н. Назарбаев. – Алматы: Атамұра, 2003. – 288 б.

Назарбаев Н. Тәуелсіздігіміздің бес жылы / Н. Назарбаев. – Алматы: Қазақстан, 1996. – 638 б.

Подопригора Ю.И. Этнический и конфессиональный состав немцев Павлодарского Прииртышья в XX - начале XXI века. / Дисс. канд. истор. наук. – Омск. 218 с; Немцы Павлодарского Прииртышья. – Алматы, 2010. – 160 с.

Садовская Е.Ю. Эмиграция этнических немцев и других ранее депортированных народов из Казахстана в 1990-е годы: причины и прогноз. // Германия – Центральная Азия – диалог культур: история, современность, перспективы, 2002. – 110 с.

Смаилова А.А. Национальный состав населения Республики Казахстан. Том 1. Итоги переписи населения 1999 года в РК. Статистический сборник / Алматы, 2000. – 199 с.

Сугирбаева Г.Д. Начало формирования немецкой диаспоры на юге Казахстана. // Вестник ЗКГУ. – 2010. – № 3. – С. 157-165.

Тоқаев Қ.К. Қазақстан Республикасының дипломатиясы / Қ.К. Тоқаев. – Алматы: Пбк «GAUHAR», 2002. – 568 с.

Ямшанова О.А. История немецкой диаспоры Центрального Казахстана в XX в. / Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Караганда, 2009. – 30 с.

Ж.М. Тлемисова, А.М. Мамырбеков

Университет Алихана Бокейхана, Семей, Казахстан

Культурные связи Казахстана и Германии: на примере немецкой диаспоры (1991-2020 гг.)

Аннотация. С момента независимости Республика Казахстан придерживается многовекторной политики со странами Запада. Его основные направления направлены на политику, экономику, и культурно-гуманитарную сферу. Наша страна установила связи с западными странами, в том числе с Германией. Двустороннее сотрудничество является приоритетным и повышает взаимовыгодное партнерство между двумя государствами. Экономические связи и политическая интеграция как импульс нового времени являются образцом для всех государств современного мира. Кроме того, стратегическое партнерство между Казахстаном и Германией постоянно усиливается и расширяется, охватывая практически все сферы деятельности. Доверие, взаимность и толерантность, как проявление культуры взаимоотношений между народами, являются отличительными качествами казахстанско-германских связей. Совпадение интере-

сов по основным направлениям внешних связей, несомненно, будет способствовать гармонизации культурных связей в двусторонних дружественных отношениях.

Значительная часть контактов Казахстана и Германии в культурной сфере связана с немецкой диаспорой в Казахстане. Если сделать историческое отступление, немцы жили на всей территории Республики Казахстан с момента царской власти. Казахстанские немцы, сохраняя свою культуру и самобытность, живут в тесной культурной связи с казахским народом. Такие связи между народами выходят на межгосударственный уровень, что способствует развитию культурных связей между Казахстаном и Германией. В статье рассматриваются культурные связи между Казахстаном и Германией на примере немецкой диаспоры в нашей стране. Исследуя культурные связи двух государств, авторы проводят научный анализ роли и влияния на эти отношения казахстанских немцев.

Ключевые слова: Казахстан; Германия; немецкая диаспора; культурные связи.

Zh.M. Tlemisova, A.M. Mamyrbekov
Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan

Cultural relations of Kazakhstan and Germany: the case of the German diaspora (1991-2020)

Abstract. Since independence, the Republic of Kazakhstan has been pursuing a multi-vector policy with Western countries. The main directions are aimed at politics, economics, and the cultural and humanitarian sphere. Our country has established relations with Western countries, including Germany. Bilateral cooperation is a priority and enhances mutually beneficial partnerships between the two states. Economic relations and political integration as an impulse of the new time are a model for all states of the modern world. In addition, the strategic partnership between Kazakhstan and Germany is constantly strengthening and expanding, covering almost all areas of activity. Reciprocity and tolerance, as a manifestation of the culture of relations between peoples, are the distinctive qualities of Kazakh-German relations. The coincidence of interests in the main areas of foreign relations will undoubtedly contribute to the harmonization of cultural relations in bilateral friendly relations.

A significant part of the contact between Kazakhstan and Germany in the cultural sphere is linked to the German diaspora in Kazakhstan. If we make a historical digression, the Germans have lived throughout the territory of the Republic of Kazakhstan since the time of tsarist power. Kazakhstani Germans, preserving their culture and identity, live in close cultural ties with the Kazakh people. Such activities between peoples reach the interstate level, which contributes to the development of cultural ties between Kazakhstan and Germany. The article examines the cultural ties between Kazakhstan and Germany through the example of the German diaspora in our country. The article presents a scientific analysis of the role and influence of Kazakhstani Germans on these relations.

Keywords: Kazakhstan; Germany; German diaspora; cultural relations.

References

- Absattarov R.B., Ashimova Z.I. Mezhdunarodnye otnosheniya Mezhpripravitel'stvennye organizatsii Kazakhstan [International relations Intergovernmental organizations Kazakhstan], Vestnik KazNPU imeni Abaya. Seriya Sociologicheskie i politologicheskie nauki [Bulletin of KazNPU named after Abai. Series of Sociological and Political Sciences], 2010. No.3. P. 20-32, [in Russian].
- Akimbekov S. Kak prinyala Germaniya «kazahstanskikh» nemcev [How Germany accepted the «Kazakh» Germans], Centr Aziya [Central Asia], 2003. No.4. P/ 5-12, [in Russian].
- Amanova A.S. Nemeckoe naselenie Karagandinskoy oblasti (po materialam perepisi naseleniya 1999 g.) [The German population of the Karaganda region (based on the 1999 census), Etnodemograficheskie processy v Kazahstane i sopredel'nyh territoriyah: Materialy V Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. Ust'-Kamenogorsk, 20-21 oktyabrya 2003 g. [Ethnodemographic processes in Kazakhstan and adjacent territories: Materials of the V International Scientific and Practical Conference], Ust'-Kamenogorsk: Izd. "Media - Al'yans". 2004. P. 343-352, [in Russian].

Amantaeva U.A. Nemcy v Karagandinskoj oblasti (konec XIX – 90-e gg. XX veka) [Germans in the Karaganda region (late XIX – 90s of the XX century)], Sbornik dokumentov i materialov. Chast' II [Germans in the Karaganda region (late XIX – 90s of the XX century). Collection of documents and materials. Part II], Karaganda, 2011. 240 p., [in Russian].

Anan'eva S.V. Sintez mirovyh kul'tur v tvorcheskom nasledii Gerol'da Bel'gera. Nemcy Kazakhstana: most mezhd. Astanoj i Berlinom [Synthesis of world cultures in the creative heritage of Gerold Belger. Germans of Kazakhstan: a bridge between Astana and Berlin.], (Mat. mezhd. nauch.-prakt.konf. (g. Astana, 5-7 oktyabrya 2015 g.). Almaty, AOONK «Vozrozhdenie», 2015. P. 117-125, [in Russian].

Asylbekov M.H., Kozina V.V. Demograficheskie processy sovremennogo Kazakhstana [Demographic processes of modern Kazakhstan], (Almaty, Atamura, 128 p.), [in Russian].

Apendiev T.A. Tauelsiz Kazakstandagy nemis diasporasy [German diaspora in independent Kazakhstan], II-shi Nysipbekov okulary: «Sanzhar Asfendiarov zhәне ulttyk tarih» atty halyqaralyk gylymi-teoriyalık konferenciya [II Nusipbekov Readings: international scientific and theoretical conference» Sanzhar Asfendiarov and national history»]. Almaty, P. 113-117, [in Kazakh].

Apendiev T.A. Kazakstandyk nemister: aleumettik-demografiyalık kuramyndagy ozgerister (1989-2009 zh.) [Kazakh Germans: changes in socio-demographic composition (1989-2009)], Otan tarihy, 2015. No.1 (69)7. P. 136-143, [in Kazakh].

Bel'ger G. Rodstvo. Stat'i i ocherki [Kinship. Articles and essays.], (Alma-Ata, Gylym, 1991, 296 p.), [in Russian].

Bojko A. Germansko-kazakhstanskije otnosheniya vyshli na novyj uroven' [German-Kazakh relations have reached a new level], URL: <https://berliner-telegraph.de/ru/germansko-kazakhstanskie-otnosheniya-vyshli-na-novyj-uroven-soobshheniya/world/>, [in Russian]. (accessed 10.10.2022).

Boos E.G. Rol' nemcev v razvitii nauki v Kazakhstane [The role of Germans in the development of science in Kazakhstan], (Deportaciya narodov i problema prav cheloveka: Materialy seminar. Alma-Ata, 1997. P. 45-56., [in Russian].

Burgart L.A. O probleme izucheniya istorii i kul'tury nemcev v Vostochnom Kazakhstane [About the problem of studying the history and culture of Germans in East Kazakhstan], (Nauchno- informacionnyj byulleten'. Iyul'-dekabr' [Scientific and informational bulletin. July-December], 1995. No. 3-4. P. 36-37, [in Russian].

Braun A.G. Moya zhizn'. avtobiograficheskie ocherki [My life. autobiographical essays], (Almaty, Dajk-Press, 2002, 352 p.), [in Russian].

Gubajdullina M.Sh. Germaniya – Central'naya Aziya: aktual'nye voprosy vneshnej politiki i mezhdunarodnyh otnoshenij: sbornik dokladov i vystuplenij studentov i molodyh uchenyh na ezhegodnoj nauchnoj konferencii [Germany – Central Asia: topical issues of foreign policy and international relations: a collection of reports and speeches by students and young scientists at the annual scientific conference], («Mir nauki» (KazNU im. al'-Farabi, Almaty, 23-26 aprelya 2012 g. [«World of Science» (Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, April 23-26] Almaty, 2012. P.156, [in Russian].

Dederer A. Razvitie kazakhstansko-germanskij otnoshenij [Development of Kazakh-German relations], Deutsche Allgemeine Zeitung, 2017. P. 11, [in Russian].

Erzhan K. Germaniya kancleri Gerhard Shrederdin saparynda zhan-zhakty maseleler taldandy [During the visit of German Chancellor Gerhard Schroeder, comprehensive issues were analyzed], Eski azattyk, 2003. P.11, [in Kazakh].

Kadackaya N.V. Migraciya nemcev iz Kazakhstana v Germaniyu: poisk identichnosti [Migration of Germans from Kazakhstan to Germany: the search for identity], («Migraciya i social'no-ekonomicheskoe razvitie stran regiona Baltijskogo morya» Materialy mezhdunarodnoj konferencii. Svetlogorsk, 2008. P.333-344, [in Russian].

Kruger V. Rejn – Volga – Irtysh: iz istorii nemcev Central'noj Azii [Rhine– Volga–Irtysh: from the history of the Germans of Central Asia], (Almaty, Dajk-Press, 2006, 276 p.), [in Russian].

Kuchinski M. Dala men adam [Steppe and man], (Nur-Sultan, Alashorda, 2012, 320 p.), [in Kazakh].

Laumulin M.T. K voprosu ob ekonomicheskij svyazyah mezhd. Kazakhstanom i Germaniej [On the issue of economic relations between Kazakhstan and Germany], Politicheskie i ekonomicheskie interesy Germanii v Kazakhstane i Central'noj Azii: materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. Almaty, 14 maya 2010 g. [Germany's Political and Economic Interests in Kazakhstan and Central Asia: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference (Almaty, May 14, 2010)]. Almaty, KISI pri Prezidente RK, 2009. P. 79-100, [in Russian].

Nazarbaev N. Tarih tolkynynda [On the wave of history], (Almaty, Atamura, 2003, 288 p.), [in Kazakh].
Nazarbaev N. Tauelsizdigimizdin bes zhyly [Five years of independence], (Almaty, Kazakhstan, 1993, 638 p.), [in Kazakh].

Podoprigora Yu.I. Etnicheskij i konfessional'nyj sostav nemcev Pavlodarskogo Priirtysh'ya v XX - nachale XXI veka [Ethnic and confessional composition of the Germans of the Pavlodar Irtysh region in the XX - early XXI century], (Diss. kand istor. nauk. – Omsk., 218 s; Nemcy Pavlodarskogo Priirtysh'ya. Almaty, 2010. P. 160, [in Russian].

Sadovskaya E. Yu. Emigraciya etnicheskikh nemcev i drugih ranee deportirovannykh narodov iz Kazakhstana v 1990-e gody: prichiny i prognoz [Emigration of ethnic Germans and other previously deported peoples from Kazakhstan in the 1990s: reasons and forecast], (Germaniya – Central'naya Aziya – dialog kul'tur: istoriya, sovremennost', perspektivy, 2002. P. 110, [in Russian].

Smailova A.A. Nacional'nyj sostav naseleniya Respubliki Kazakhstan. Tom 1. [The national composition of the population of the Republic of Kazakhstan. Volume 1], [Itogi perepisi naseleniya 1999 goda v RK. Statisticheskij sbornik [Results of the 1999 population census in the Republic of Kazakhstan. Statistical collection], Almaty, 2002. P. 199., [in Russian].

Sugirbaeva G.D. Nachalo formirovaniya nemeckoj diaspory na yuge Kazakhstana, [The beginning of the formation of the German diaspora in the south of Kazakhstan], Vestnik ZKGU [ZKGU Bulletin], 2010. No. 3. P. 157-165, [in Russian].

Tokaev K.K. Kazakstan Respublikasynyn diplomatiyası [Diplomacy of the Republic of Kazakhstan], (Almaty, Pbk «GAUHAR», 2002, 568 p.), [in Kazakh].

Yamshanova O.A. Istoriya nemeckoj diaspory Central'nogo Kazakhstana v XX v. [The history of the German Diaspora of Central Kazakhstan in the twentieth century.], Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. Karaganda, 2009. P. 30, [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Тлемисова Жансая Мұратқызы – педагогика ғылымдар магистрі, Ph.D. докторант, Әлихан Бөкейханов университеті, Семей, Қазақстан.

Мамырбеков Арафат Мәжитұлы – тарих ғылымдарының кандидаты, Әлихан Бөкейханов университеті, Семей, Қазақстан.

Tlemissova Zhansaaya – Master of Pedagogy, Ph.D. student, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan.

Mamyrbekov Arafat – Candidate of Historical Sciences, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan.

IRSTI 02.41.41

A policy of 'dekulakization' and deportations from the republic: on the example of special resettlers exiled from Kyrgyzstan to Ukraine (1930-1933)

Gulzat Alagozkyzy

National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, Institute of the History, Archeology, and Ethnology named after B. Dzhamgerchinov, Bishkek, Kyrgyzstan

E-mail:

esimde.gulzat@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6644-3558>

DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-3-122-135

Abstract. In this article, the author performs a study of kulaks exiled from the territory of Kyrgyzstan to the south of Ukraine in the 1930s. The study analyzes the evolution of the attitude of the Soviet regime towards the kulaks within the framework of the policy of collectivization. The author analyzed the goals of the repressive policy in the 30s of the twentieth century, the criteria, and the mechanism for selecting the repressed. The article also considers a number of the main problems of the history of mass repressions against the kulaks during the Great Terror in 1937- 1938. The main attention is paid to identifying the specifics of repressive measures in relation to various target groups of order № 00447: former kulaks, participants in peasant uprisings, clergy, religious activists, and criminals. Based on the microhistorical approach, the focus of repressions on strengthening the collective farm system is determined.

Documents gathered during the expedition searching for information about kulaks from the archives of Ukraine and Kyrgyzstan, in which the author took part, was used as a source base for the article. Besides archival materials, oral histories gathered by the Esimde research platform from the families and descendants of kulaks deported to Ukraine, and open information published in the mass media were used.

Keywords: Esimde; kulak; collectivization; repression; the Great Terror; Ukraine; society; totalitarianism; Kherson; Kyrgyzstan.

Received 10 June 2022. Revised 20 June 2022. Accepted 31 July 2022. Available online 30 September 2022.

For citation:

Alagozkyzy G. A policy of 'dekulakization' and deportations from the republic: on the example of special resettlers exiled from Kyrgyzstan to Ukraine 1930-1933 // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. – Vol. 140. – №. 3. – P. 122-135. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-122-135.

Для цитирования:

Алагозкызы Г. Политика «раскулачивания» и высылки за пределы республики: на примере спецпереселенцев из Кыргызстана в Украину 1929-1933 гг. // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2022. – Т. 140. – №. 3. – С. 122-135. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-3-122-135

Introduction

A policy of dekulakization was carried out in the early 1930s. Deportations implemented within this campaign are still relevant as a scientific problem. First of all, despite this Soviet campaign of repressions being quite a very well-known part of history, many of its aspects have not been fully and thoroughly studied so far.

In the Soviet period, dekulakization was explained as an outstanding victory of the soviet system within the communist party's ideology.

Moreover, the topic of deportation, which took place in the 1930s, from Kyrgyzstan to the south of Ukraine practically hasn't been considered by the scientific community.

Several published materials, archival documents, and memoirs were used as sources. They can be divided into several groups.

The first group of sources consists of laws and resolutions issued by the central government defining regulations of 'eliminating kulaks as a class. Those are mainly previously published materials.

The second group of sources consists of office documents. These documents belong to communist party organizations and public administrations of a specific region, district, or rural government. It includes many discovered documents in the state archives of the Kherson and Odesa regions of Ukraine and the state archive of Kyrgyzstan. For the first time, these archival documents were studied as part of a scientific study.

Materials and methods

The third group of sources: Investigation materials kept in the Kherson state archive: questionnaire forms for arrestees, testimonies obtained from arrestees and witnesses, indictments, and the Troika decisions – all of these generate significant interest for this

research. Also, an economic book of 1944 kept in the self-government of the Vinogradovo village, Kherson region, was examined. This economic book includes a list of deported individuals and includes information about their economic activities. The Esimde research platform has published this economic book as an open source (Database of dekulakized, 2022: 10).

Information about the general processes that took place in the cotton industry, is reflected in the documents in the R-433 fund «Management of the Authorized All-Ukrainian Cooperative Union for Technical Cultures and Cotton Production» («Ukrkhlopok») in the Kherson, R-453 fund «Cotton sector of the All-Ukrainian Union of Agricultural Collectives» («Ukrkolkhozcentr»), city of Kherson, Odessa region, R-3121 fund «Office of the Authorized Trust of Odessa region» («Soyuzsovetkhozbytovaya») in Ukraine, People's Commissariat for Agriculture of the USSR, city of Kherson, Odessa region.

The fourth group of sources is articles in mass media. They have published materials in the Azattyk Radio, Akipress news agency, and others. Reviewing these materials is very important for creating an objective and comprehensive picture of this topic.

One more additional group of sources – biographies, stories, memoirs, diaries, letters, and oral histories. In this article, we dwell on the book «Tangled destinies 2 (Chiesha tagdyrlar 2)» (Nogaibayeva, 2019: 10) – a compilation of oral histories published by the Esimde (research platform <https://esimde.org>) research platform. This compilation is dedicated to researching the destinies of people, who were dekulakized and deported from the territory of Kyrgyzstan to Ukraine SSR. This book has collected stories of families, who were declared «an enemy of people» and deported to Ukraine SSR. This work includes memoirs, photographs, lists of exiled individuals, and materials collected from archival sources.

The history of collectivization of the soviet economy was classified by issuing official prohibitions, historical misrepresentations, and restricting access to archival sources. Before 1991, the most significant archival documents on this topic were considered classified information not only for foreign but even for local researchers. In soviet history, dekulakization was justified as a measure creating conditions for re-education and eliminating inequalities. For instance, historian Ivan Trifonov says in one of his works: «establishing the dictatorship of the proletariat during the liquidation of the exploiting classes absolutely does not have any motives for revenge. One of the goals of this policy is a gradual re-educating 'kulaks' in the spirit of socialism» (Viola, 2007: 15).

The primary mission of the soviet government – improving the socio-economic situation in the country through eliminating inequalities and establishing kolхозes – this point of view was reflected in the works of M.A.Krayev «Victory of collectivization in USSR» (Viola, 2007:15) and S.P.Trapeznikov «Leninism and the Agrarian and Peasant Question» (Trapeznikov, 1974: 20).

A problem reviewed in this article was enriched with scientific works in the 1990s. According to the opinions of G.E.Glezerman (Glezerman, 1949), B.A.Abramov (Abramov, 1952), Y.S.Kukushkin (Kukushkin, 1962), N.A.Ivnitskiy (Ivnitskiy, 2004), the Soviet government's campaign of total collectivization was implemented in an authoritarian-mandative manner, the rights of peasants were violated and their right to private property was not taken into account. Since Kyrgyzstan obtained sovereignty in 1991, Kyrgyz historians Z. Altymyshova (Altymyshova, 2017: 11), B. Abdrahmanov (Abdrahmanov, 2022: 114), J.Botonoyev (Ботоноев, 2015), A.Kubatova and J.Baydildeyev are also doing their research on this topic.

In this article, the author emphasizes the point that during the collectivization of peasants the soviet regime was not just considering them as a potential resistance factor but also had plans to use them as manpower to be used in to be developed economies of territories where they have been deported. Relying on archival

documents, oral histories, and memoirs, the author of this article believes that the deportation of 'kulaks' in the 1930s was not just a campaign of eliminating potentially anti-soviet elements from Kyrgyzstan's territory but also to provide a free labor force in improving the economical situation of Ukraine territories, where they have been exiled. To be more precise, in the 1930s, the working-age population of Central Asia, which was skilled to work in cotton fields, has been 'dekulakized' and expelled to southern Ukraine, thus a problem of manpower shortage was resolved.

Discussion

In the author's opinion, the attitude of the state towards peasants has been changing over time and the general political situation in the country. Sometimes these changes have been accompanied by creating good conditions for peasants and their families, and sometimes peasants were fallen into disfavor and had been treated badly. For instance, In 1937-1938, during the Great Terror, some kulaks were not just executed by shooting, but information about capital punishment sentences was classified and hidden from families. Here we can see attempts taken by the totalitarian regime of making rational decisions from an economic point of view. At the same time, we can see that the regime was trying to legitimize its authority by hiding its severe sentences, not by threats against helpless parts of the nation but by showing itself as a power, which will bring prosperous life to everyone.

1927 was a transition year in the relationship between the soviet regime and the peasantry. That year, the implementation of the New Economic Policy (NEP) was completed, and the regime accepted repressions as the main tool of its policy toward peasants. A crisis appeared in grain harvesting, and disputes in the political bureau posed a serious threat of a shortage of grain not just for export, but even for domestic consumption. Stalin and his supporters considered the grain crisis as a threat to domestic stability and industrialization policy, thus violence against peasants was rationalized. The actions of Stalin

led to the social and political crises, strengthened violence in the public administration system, and the first steps were taken in creating a command economy and a Stalinist police state. The activity of the Joint State Political Directorate under the Council of People's Commissars of the USSR (ОГПУ, Russian: Объединённое государственное политическое управление – ОГПУ) in economic affairs was increasing day by day (Viola, 2007). In 1927, OGPU carried out a mass campaign against higher-income peasants, spiritual leaders, and landholders under the pretext of fighting «anti-soviet elements» in the countryside. This campaign was prolonged in 1928 and accompanied by violent confiscations of grain. In the autumn of 1929, Joseph Stalin declared total collectivization in the country as the beginning of a Great Turn, or a Great Break in the building of socialism. Large mechanized collective farms, or Kolkhozes, were to be established instead of small peasant farms.

When we take into account the sequence of events, processes of collectivization and dekulakization cannot be reviewed separately from each other. Despite this, the fates of dekulakized peasants and those, who were forced to collectivization were developed in two different ways. The liquidation of kulaks as a class can be assessed as eliminating peasants, who could stand up against the new state system (Conquest, 1986:10). The policy of dekulakization was implemented simultaneously with collectivization in the Soviet country, and because of that during 1930-1931, more than 1.8 million farmers were subjected to deportation (Viola, 2007: 20). This campaign of forced displacement was aimed at fighting counter-revolution and building socialism in the countryside. Total collectivization and dekulakization practices were accompanied by mass diseases, famine, and executions, which caused the deaths of a large number of people – approximately 390,000 up to 530,000-600,000 people (Conquest, 1986: 117). According to historian N.A.Ivnitskiy, at least 5-6 million people, a population of 1 million peasant farms were denied the right to private ownership of land. In fact, only a small part of those people could be considered exploiters in the countryside (Ivnitsky, 2004: 7).

A policy of dekulakization and mass expulsion was carried out as part of it: an example of deportees from Kyrgyzstan to Ukraine

In the 1920s, the Soviet government was pursuing a policy of restricting kulaks, but since December 27th, 1929, when «Liquidation of kulaks as a class» was announced, mass repressions against kulaks, who were wealthy peasants, began to take place in Kyrgyzstan too, as well as in other parts of USSR. According to estimates of tax service, in 1929, there were 3406 kulak farms, which made up 1.8% of the total number of farmers (Botonoev, 2015: 3). Up to 10% of farmers have been subjected to dekulakization by local authorities. The «liquidation of kulaks as a class» campaign started without proper legal regulations and clear instructions, thus it encouraged local authorities to take radical measures in practice. As a result, the majority of middle peasants, and even some poor peasants were subjected to dekulakization.

The Politburo of the All-Union Communist Party (of Bolsheviks) formalized the decision in a resolution titled «On measures for the elimination of kulak households in districts of comprehensive collectivization» on 30 January 1930. According to this resolution, kulaks were assigned to one of three categories: first category – counter-revolutionist activists, organizers of terrorist acts and uprisings; second category – the remaining part of counter-revolutionist activists made of richest and middle-level landowners; third category – other kulaks.

One part of the kulaks was brought to trial, and the second part of them was subjected to deportation to remote areas. For example, before 1931, about 6 thousand families were deported to Ukraine and Caucasus. The unjust policy of the Soviet government in dekulakization had led to an armed uprising of peasants. Some part of the rural population suffered from collective punishment caused by the implementation of the dekulakization policy and during the armed uprisings in Issyk-Kul, Naryn regions, and southern Kyrgyzstan.

Second-category kulaks were supposed to be relocated to remote provinces, and sparsely

populated regions, such as the High North, Ural, Siberia, and Kazakhstan. But Ukraine SSR wasn't on the list of «remote areas of the USSR». Nevertheless, Central Asian peasants and their families have been proclaimed as kulaks of the second category and subjected to forced displacement to Ukraine on the basis of the abovementioned resolution.

Deportation to Ukraine

In the early 1930s, the dekulakization of Central Asian peasants and their deportation to Ukraine had pursued both political and economical goals. Kulaks from Central Asia were expelled to Ukraine for ten years (Kherson, 1948: 40).

Political goal – expelling population to remote areas, who could rise against current ideology in the future, thus providing self-defense from unexpected «hostile elements». After the October revolution and Civil War, the Central Committee of the Communist Party established its dictatorship. The main goal of Lenin, Stalin, and their associates was to keep the captured power at any cost.

Economic goal: by dekulakization and deportations – providing manpower and improving the socio-economic situation of the country. In the 1930s, the able-bodied population of Central Asia, which was skilled to work in cotton fields, has been subjected to dekulakization and expelled to southern Ukraine, thus a problem of manpower shortage was resolved

At the end of the 1920s, research had been undertaken and it was planned to grow cotton in southern Ukraine and Northern Caucasus, thus the creation of new cotton growing regions had begun in the USSR (Collection of documents, 2019) in general, Ukraine has its own history of experimenting and cultivating cotton. Since the XIX century, cotton fans started their first amateur steps in cultivating this crop. In 1827, 5 hectares of cotton were sown in the Kherson province, its harvest amounted to 4-5 centners. From 1904 to 1915, scientific experiments on cultivating cotton were conducted in the Kherson province, but due to the First World War, these experiments were

forced to be postponed. In 1924, experimental works were resumed in the Kherson experimental station. Up to 1928, scientists have substantiated the practicability and economic feasibility of cultivating this crop in these soils.

Since 1929, cotton has been cultivated on a commercial scale in southern regions of Ukraine. As a result of the economic blockade of the USSR, this important industrial crop was strategically important for the development of many sectors of the economy. In the 1930s, cotton was given a status of «a field crop», and areas for its cultivation were increased 8 times from 1930 to 1935 (Collection of documents, 2019).

Resistance to collectivization and changes in traditional lifestyle was widespread in southern Ukraine too. Under such circumstances, the administrative-command system was restricting the freedom of deported individuals in practice and forced them into physical labor.

It was vitally necessary to increase the productivity of cotton cultivation in new regions, but this goal was unachievable at the beginning of the adoption of this crop due to insufficient local manpower. That problem was overcome at the expense of the deported Central Asian able-bodied population, who was specializing in cotton cultivation.

According to data for September 1931, 3444 families, and 15111 individuals were deported from Central Asia to Ukraine (Collection of documents, 2019:7). According to the documents reflecting the placement of the special settlers on a regional and sectoral basis, on October 20th, 1931, 14914 individuals from Central Asia were located in Ukraine. 5898 individuals (39.5%) of them were involved in cotton cultivation, 1502 individuals (10.1%) in special industrial crop cultivation and 7514 individuals (50.4%) (Collection of documents, 2019:12) were sent to the sovkhoz state-owned farms, specializing in livestock and seed production.

According to the certificate of the OGPU's Special Department for the Deportation of Kulaks, on 30th August 1931, a major part of the deportees from Uzbekistan was sent to Ukraine (Collection of documents, 2019:7). The reason for this was the expertise of Uzbek deportees in cotton cultivation.

Country of origin	Amount of households
Uzbekistan	3328
Tajikistan	638
Kyrgyzstan	619
Tashawuz regions (Turkmenistan)	430
Total	5015
(Collection of documents, 2019: 7).	

Archival documents and memoirs say that Central Asian deportees were transported to Ukraine by train, in freight wagons. Their final point of destination was Akimovka and Novoalekseyevka. Kulaks deported from Kyrgyzstan were placed in the villages of Hlebodarovka (Hristovka) and Chalbasy (current Vinogradovo) in Skadovsk county of Kherson Province of Ukraine. Kyrgyzstani deportees to Ukraine were not only ethnical Kyrgyz individuals. Among them, there were ethnical Russian and Ukrainian families, who immigrated to Kyrgyzstan back in tsarist times.

According to the document, dated 1932, about building houses for special settlers found in the Kherson State Archive, there were requirements as follows:

- 1) Maximum concentration of special settlers through full concentration of local farm families in each sovkhoz state farm;
- 2) Each settlement receiving special settlers must be provided with necessary public service facilities (schools, hospitals, public baths, bakeries, cooperatives, goods stocking warehouses, post offices, savings banks, «red corners» or clubs, boarding schools, nurseries);
- 3) Camps must be located close to workplaces (usually, not far than 2-3 kilometers);
- 4) Camps for special settlers must have enough land nearby for agricultural purposes at close range;
- 5) While working in the fields, the open type of constructions (for protection from the sun and bad weather, for dining) should be temporarily provided, they must have a stove with the cauldron, rooms for dishwashing, preparing the meal, and dining;

6) Facilities must be constructed in accordance with the national characteristics of deportees;

7) During the construction, fire safety and sanitary requirements must be met.

It is recommended to choose locations for constructing special camps for resettlers as far as possible from freely living local communities. Special camps must be far from railway stations (Kherson archive).

From 1931-1932, additional funds had been allocated from the Soviet government's Reserve Fund for the provision of deported kulaks (Collection of documents, 2019: 9). For example, in 1932, Ukraine's SSR allocated 100,000 roubles for the cultural needs of deportees (Collection of documents, 2019: 9). Schools with Uzbek, Kazakh, and Kyrgyz languages of learning have been opened for children of Central Asian kulaks. Since 1933, the attitude towards special resettlers in exile has improved. According to data gathered by journalist Amirbek Usmanov, 105 teachers were sent to Ukraine in order to teach children of former kulaks and bay-manaps (higher-income Kyrgyz feudal lords) (Usmanov, 2013: 70). Teachers like Almakuchuk from Kemin, Moldois from Chym-Korgon, and future academician Begimaly Jamgyrchinov with his spouse gave lessons in Kyrgyz school in Skadovsk county (Usmanov, 2013:70). Children of kulaks were under state care and studied in Kyrgyz school in Chalbasy.

Researcher journalist Amirbek Usmanov has interviewed Iskakbay Isabekov, who studied from 1939 to 1940, in a Kyrgyz school in Chalbasy, Kherson, Ukraine. Iskakbay Isabekov shared his memories: «Complete orphans studied in an orphanage in the village of Mayachki, which was several kilometers far from Chalbasy, in the Russian language. Kyrgyz children in Chalbasy studied in two shifts: senior grades before noon, and junior grades afternoon. Teachers were rotated every one or two years. Our teachers from Kyrgyzstan were only males. School principal Jantoloshev was ethnical Kazakh. Books have been brought from Frunze (current Bishkek). Classes were taught in the Kyrgyz language. Also, we studied Ukrainian, Russian and German

languages. Only Kemel, son of Jangarachev Satarkul studied in a Russian school. All other 350 students studied in the Kyrgyz language» (Usmanov, 2013:70).

In the report about accommodation of special resettlers from Central Asia dating from 1932, it is said that deportees were settled in the Skadovsk and Kahovka sovkhoz state farms (Kherson archive). According to this report, 4804 individuals, and 1317 families are in Skadovsk sovkhoz, provision with cultural living conditions and other necessities of deportees was like this:

- 1) schools – for 500 students, studying in shifts;
- 2) kindergartens – 4;
- 3) ambulatories – 5;
- 4) urgent care centers – 4;
- 5) bath and laundry – 5.

In Kahovka sovkhoze: 850 families, total 3212 individuals. They have been accommodated in 41 government buildings and 230 houses (Kherson archive, 92).

Kahovka Sovkhoze has been provided with:

- 1) schools – for 230 students in one shift;
- 2) urgent care centers – 4;
- 3) hospitals – 1;
- 4) kindergartens – 5;
- 5) facility for public bath and laundry – 2 (Kherson archive, 92).

According to these documents, it may be concluded that the government created living conditions for special resettlers in exile.

Since 1932, Central Asian deportees in Ukraine were able to get health insurance. Telegram dated back on the 10th of May, 1932, found in the Kherson regional archive: *«Main workforce in our sovkhozes is made up of Uzbeks, Turkmens, and Kyrgyz people (special resettlers). They take medical treatment by a doctor, who works under a special contract»* (Kherson archive, 264).

«The Great Terror»

On 31st July 1937, Nikolay Yezhov, head of the People's Commissariat for Internal Affairs, put his signature on Operational order #00447 «About operations to repress former kulaks, criminals, and other anti-Soviet elements». According to

this order: «Start the action for securing the active anti-Soviet social elements, former kulaks, and criminals on August 5, 1937, on the territory of all soviet republics and regions. On the territory of Uzbek, Turkmen, Kazakh, Tajik, and Kyrgyz SSRs operations will start on 10th August. On the territory of the Far East, Krasnoyarsk Krai, and Eastern Siberia operation will start on 15th August».

On the basis of this order, from August 1937 to November 1938, NKVD USSR started its operation to repression of anti-Soviet elements. During this mass repression campaign, about 1.7 million individuals were arrested, 390,000 individuals were executed by shooting, and 380,000 were sent to the GULAG labor camps.

According to the abovementioned operative order, kulaks, which were deprived of their rights to land ownership, as well as other deportees were subjected to large-scale repressions again. This order became famous in history under the name of «a Great Terror».

As a result of archival research work in the Kherson regional state archive, it became known that in the 30-50th years of the XX century 7777 individuals were victims of repressions, 293 of them were Central Asians. 224 resettlers were sentenced to the highest form of punishment – the death sentence.

On 9th October 1938, the Troika of the Mykolaiv region, within the People's Commissariat for Internal Affairs (NKVD) of the USSR sentenced 61 individuals to the death penalty – execution by shooting. Among them were 12 Kyrgyzstanis, accused of «creating a counter-revolutionary Kyrgyz nationalistic insurgency movement». These 12 individuals were subjected to dekulakization and deported from Kyrgyz SSR to Ukraine in 1931-1933.

Besides Kyrgyzstanis, there were Uzbek, Kazakh, and Turkmens, execution of 61 individuals by the Mykolaiv regional Troika was carried out flawlessly. 5 more individuals were sentenced to serve 10 years in corrective-labor camps. All of those 66 individuals were arrested in July 1938 by the Skadovsk county department of NKVD for «anti-soviet activity». They have been subjected to fabricated charges,

as follows: actively engaging in acts, organizing the «basmachy movement», «espionage in favor of Japan», «counter-revolutionist Kyrgyz nationalistic insurgency movement», «counter-revolutionist Uzbek nationalistic insurgency movement», and other crimes.

For example, the case of Moldokulov Mambet, which was executed by the firing squad in 1938, was saved in the Kherson regional state archive (Kherson archive, certificate #580). «Moldokulov Mambet, born in 1899, place of birth: Alamudun County of Kyrgyz SSR. Literate. Arrested in 1928 due to he discredited the Soviet government. Dekulakized in 1934. Deported to Ukraine. Was sentenced to death in 1938, in Skadovsk county of Ukraine, because he expressed his opinion that 'there is a severe famine in USSR and a war against Germany would break out soon».

From February to October of 1938, 63 individuals in total among all deportees from Kyrgyzstan to Ukraine were arrested and held accountable by articles 54-2, 54-7, 54-10, and 54-11 of the Criminal Code of Ukraine SSR (Kherson archive, certificate #580). They were accused of «creating and being a member of the hidden counter-revolutionist nationalistic organization while they were living in the Skadovsk county, during 1931-1938; conducting counter-propaganda activities against Soviet government; aiming to destroy the New Path (Noviy Put) kolhoz; making attempts to revive their ancient feudal bay-manap rights and tribalistic influence; participating in armed resistance against Soviet government in rows of the basmachy movement in Kyrgyzstan» (Kubatova, 2021: 5).

Deportees in the village of Chalbasy: Satarkul Jangarachev (year of birth: 1888), Kydyrbaev Abdylas (1903), Kundubaev Sagyn (1895), Baibosunov Arun (1907), Baibosunov Kojogul (1895), Baktygulov Beishe (1889), Sataev Bopoy (1893), Ashirov Niyazaly (1885), Januzakov Israil (1911), Januzakov Isak (1906), Sultanov Japar (1897) – 9 of arrestees were sentenced to death by firing squad, only two of them – Baibosunov Arun and Januzakov Israil were sentenced to serve 10 years in correctional-labor camps.

Again six months later, 12 Kyrgyzstanis were repressed for «creating a counter-revolutionist

Kyrgyz nationalistic insurgence movement» (Collection of documents, 2019: 67).

Journalist A.Usmanov wrote about it on the website of Azattyk Radio. They are

1. Sadyrov Ibragimbek, literate, profession: horse breeder, 47 years old;
2. Hudaybergenov Ahmat, gardener, 62 years old;
3. Baltobayev Yrzahmat, semiliterate, a chaikhana tea shop worker (married), 37 years old;
4. Atambayev Mambet, semiliterate, (married), 63 years old;
5. Asanov Isa, semiliterate, (married), 59 years old;
6. Bayzakov Shabdanaly, literate, (married), 63 years old;
7. Suranov Kyshtoobay, artel worker, (married) 42 years old;
8. Umurzakov Bayali, artel worker, (married), 35 years old;
9. Bolotov Sultanali, literate, (married), 45 years old;
10. Bedenbayev Abdula, artel warehouse worker, (married), 38 years old;
11. Badyagin Semyon, semiliterate, artel worker, (married), 38 years old;
12. Isabekov Abdusamat, semiliterate, artel worker, (married), 55 years old (Usmanov, 2021: 3).

«10 years in the camps without right of correspondence»

This formulation meant that they had been sentenced to death, this is how families were told about their sentence during the Great Terror. Certificates of death of repressed individuals with real dates of death began to be issued only in 1989.

The family of Januzakov Isak also received a letter with such formulation: «10 years in the camps without right of correspondence». Januzakov Isak was de-kulakized and deported to the Skadovsk county of Ukraine (Kherson archive, certificate No.233). He was executed by shooting in 1938, on a false charge of having links with the basmachy movement. Personal files of

Januzakov Isak are kept in the Kherson regional state archive (Kherson archive, certificate No.233).

In 1959, his spouse, Januzakova Sayra, wrote a letter and requested information about her husband. After that, she received a reply that he «passed away in prison due to an illness» (Kherson regional state archive, fund R-4033, volume 5). In the 1960s, the Soviet government classified all information about repressed individuals during the «Great Terror».

One more example, Moltoeyev Akmat's personal file. Taking into consideration archival documents brought from Ukraine, the Esimde research platform interviewed Akmatov Daken, an elder resident of the Temir village in Issyk-Kul province (Kherson archive, certificate #217). His parents were subjected to dekulakization in the 1930s and were deported to southern Ukraine. His father was serving his time in expulsion, announced as «an enemy of people», charged with «helping basmachy movement», «being an ideological counter-revolutionist», and was executed by shooting in 1938.

The decision on the death penalty for Moltoeyev Akmat was hidden from the family, thus his children knew nothing about the fate of their father. The wife of Moltoeyev Akmat and his son Daken returned to Kyrgyzstan in 1944. Daken wrote to K.Voroshilov, requesting any information about the fate of his father:

«My father Akmat Moltoeyev, worker of the Jany Jol kolhoz, was arrested along with other men in one night of 1937, in the village of Chalbasy, Kherson province, current Ukraine SSR. So far, it is unknown for what charges he was arrested. At that time, I was only 5 years old and I can't even recall my father. I know him only from my old mother's stories and memories. I just kindly ask you to tell me what fate was prepared for my father. Please, do not refuse our request. 01/20/1960». This letter is still kept in the Kherson regional state archive. Here is the text of a letter of reply to him: «Upon submitted request of Akmatov Daken, I kindly ask you to invite him and inform him orally that his father was sentenced to serve 10 years without the right of correspondence, and passed away in prison

due to heart disease on 30th September 1944». A document given as a response letter is still kept in the archive.

One more document kept in the Kherson regional archive confirms that information about the repressed individuals during the Great Terror was classified. A text of the document: «I, Major Ivanov, head of the archival service and accounting of the Department of State Security Service on Kherson province under the Council of Ministers of the Ukraine SSR, have reviewed the request submitted by Mihail Kuzmich Zhidanov, address 22 Papanin Street, Przhhevsk, Issyk-Kul Province, Kyrgyz SSR. «

M.K.Zhidanov is requesting information about the location of his father, Zhidanov Kuzma Romanovich, born in 1883, arrested in 1938 by the NKVD.

After reviewing the archival investigation file about accusations of Zhidanov Kuzma Romanovich, born in Kyrgyz SSR, it was confirmed that he was sentenced to the death penalty by firing squad by the decision of the NKVD's Troika for Mykolaiv Province. The sentence was executed on 29th October 1938.

1. Inform an applicant that his father Zhidanov Kuzma Romanovich was sentenced to imprisonment for 10 years without the right of correspondence, and on 29th October 1943, he died of heart disease in prison.

2. Inform the 1st Special Department of the Ministry of Internal Affairs of USSR and the 1st Special Department of the Ministry of Internal Affairs for Kherson Province In order to mark that applicant was informed about the cause of death and its date.

3. Attach Zhidanov's request along with investigation files to the archive. Investigation file # 10125, kept in the Ukrainian Department of KGB under the Council of Ministers of Ukraine SSR. Major Ivanov (signature)» (Kherson archive, certificate #416).

Central Asian kulaks were sentenced to 10 years of expulsion to Ukraine. They were supposed to finish their sentence in 1941-1942, be released, and be able to go back to their home country. But, the territory of Ukraine was under

Nazi Germany's occupation, and because of that special resettlers were able to go back home only after Kherson was liberated, in 1944.

«An economic book» published by the Esimde research platform contains detailed information about the repatriation of Kyrgyzstanis back to their homeland in 1944. This source provides lists of families returned to Kyrgyzstan, and their economic activities. The process of repatriation continued up to 1947. There were Kyrgyzstanis who voluntarily wished to remain in Ukraine (Database of dekulakized, 2022).

The report of the Kherson regional state archive dated 1952 contains the following information: *According to the Government's Decree, 4150 families of kulaks from Uzbek, Turkmen, and Kyrgyz SSR, a total of 12126 individuals were resettled to the Skadovsk and Kahovka counties of Kherson Province. They have been placed in sovkhozes in the counties.*

As the Great Patriotic War broke out, around 800 men among resettlers have been evacuated deep within Soviet territory, and later they were drafted into the Soviet Army. During Nazi Germany's occupation, 2235 families of 7160 individuals have been resettled. There even were families moved to Germany's territory. After the territory of Kherson province was liberated from German invaders, the Department for Special Settlements under the Ministry of Internal Affairs of the USSR registered 5197 individuals – 1375 families working in the #1 and #2 sovkhozes in the Skadovsk county to the special control list.

In 1941, on the basis of the Decision of the Council of People's Commissars and Decree #00732 of the USSR Prosecutor's Office, the Kherson regional Department of the Ministry of Internal Affairs released 4816 special resettlers from expulsion (Kherson Security Service. op. 33: ref. 5). On 1st September 1952, 26 families from Central Asia were living in the special settlement – 101 individuals have been residing and working in the #2 cotton factory of Skadovsk county. For example, Kirill Matveyevich Kuzmin was born in 1915 in the city of Przhevalsk of Kyrgyz SSR. He worked as a farm worker in #2 Kahovka cotton sovkhoz in 1931 along with his parents, in 1947 he was transferred to the #2 sovkhoz of Skadovsk county (Kherson Security Service. op. 33: ref. 5).

During the German occupation, cotton industries didn't stop their operation. In the immediate post-war years the process of phased deregistration of special resettlers was initiated (Collection of documents, 2019: 9). On 16th May 1947, by Decree of the Ministry of Internal Affairs of the USSR, a special control regime was introduced in the special settlements, and 'former kulaks' were released.

On the basis of regional and district committees of the communist party in areas where such special settlements were located, central authorities adopted a document on the cancellation of the special regime. Conditions were created for the repatriation of special resettlers to their home countries. In 1947, the Kherson regional executive committee decided to close Uzbek, Turkmen, and Kyrgyz schools. This decision was justified by the fact that special resettlers from Central Asia have been repatriated to their home countries.

Conclusion

At the end of the article, the author concludes that during the collectivization, the Soviet government was considering dekulakized peasants not just as a potential resisting factor, but as a resource for the development of economies of territories, where they have been displaced to. Relying on archival documents, oral histories, and memoirs specified in this article, the deportation of 'kulaks' in the 1930s, was not just an elimination of groups, which might stand up against the soviet government, this campaign aimed at providing Ukraine territories with free labor force for improving the economical situation of those areas. To be more precise, it may be concluded that the dekulakization and deportation campaigns, which took place in the 1930s on the territory of Central Asia have made it possible to resolve the problem of manpower shortage in southern Ukraine. After 1929, cotton was cultivated in southern Ukraine on an industrial scale. As a result of the economic blockade of the USSR, this important industrial crop was strategically important for the development of many sectors of the economy.

In the 1930s, cotton was given a status of «a field crop», and its acreage has been increased 8 times from 1930 to 1935.

The attitude of the state towards peasants has been changing over time and the general political situation in the country. Sometimes these changes have been accompanied by creating better living conditions for peasants and their families, and sometimes peasants have fallen into disfavor and have been treated badly. After 1932 better living conditions were created, and schools and hospitals were built for the deportees.

From 1937-1938, during the Great Terror, some kulaks were not just executed by shooting, but information about capital punishment sentences was classified and hidden from families. Here we can see attempts taken by the totalitarian regime of making rational decisions from an economic point of view. At the same time, we can see that the regime was trying to legitimize its authority by hiding its severe sentences, not by threats against helpless parts of the nation, but by showing itself as a power, which will bring prosperous life to everyone.

References

- Абдрахманов Б., Репрессивные меры карательных органов Кыргызстана в 30-е годы XX века. Причины и последствия. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: http://arabaev.kg/dt.kg/img/1644660431_%20%D0%90%D0%B1%D0%B4%D1%80%D0%B0%D1%85%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%20%D0%91.%D0%96..pdf (дата обращения: 08.05.2022).
- Abramov B.A. Party of Bolsheviks – organizer of the fight for liquidation of kulaks as a class / B.A. Abramov. – Moscow: Nauka, 1952. – 136 p.
- Altymyshova Z. An impact of the Soviet repression system on children in Kyrgyzstan in the 1920-1930s // Journal of Turkic Studies. – 2017. – № 17/1. – P. 27-35.
- Collection of documents. No. 4 «Special resettlers in the history of the development of cotton in the Kherson region in the 30s and 40s of the 20th century» 08/20/2019. State archive of the Kherson region. – P. 6.
- Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine / R. Conquest. – Oxford: Oxford University Press, 1986. – P.117.
- Glezerman G.E. Liquidation of exploiting classes and overcoming class differences in the USSR / G.E. Glezerman. – Moscow, 1949. – 492 p.
- Ivnitskiy N.A. A fate of kulaks in the USSR / N.A. Ivnitskiy. – Moscow: Sobranie publishing house, 2004. – 295 p.
- Kherson regional Department of the Security Service of Ukraine. Operational and political-economic situation. – 1948. – Vol. 1. – P.2-4.
- Kherson regional Department of the Security Service of Ukraine. op. 33, ref. 5.
- Kherson regional state archive, fund R-4033, volume 4, certificate № 416.
- Kherson regional state archive, fund R-4033, volume 5, certificate № 580.
- Kherson regional state archive, fund R-4033, volume 5, certificate № 815.
- Kherson regional state archive, fund R-4033, volume 5, certificate № 233.
- Kherson regional state archive, fund R-4033, volume 5, certificate № 217.
- Kherson regional state archive, fund R-433, volume 1, case 132. – P.4.
- Kubatova A. Siblings who waited for their father for 75 years, 2021. – P.5.
- Kukushkin Y.S. Rural councils and class struggle in the countryside (1921-1932). – Moscow, 1962. – 294 p.
- Trapeznikov S.P. Leninism and the Agrarian and Peasant Question, In two volumes / S.P. Trapeznikov. – Moscow: Mysl publishing house, 1974. – 567 p.
- Усманов А. Потомки декулакизированных кыргызов в Украине, [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: https://rus.azattyk.org/a/kyrgyzstan_ukraine_history/25008727.html. (дата обращения: 16.05.2022).
- Usmanov A. Failed dreams of women, who lost their husbands in Kherson, [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://esimde.org/archives/3932> (дата обращения: 16.05.2022).

Viola L. The Unknown Gulag. The Lost World of Stalin's Special Settlements / L. Viola. – Oxford: Oxford University Press, 2007. – 320 p.

База данных раскулаченных и высланных с территории Кыргызстана в Украину (1927-1944 гг.). [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://esimde.org/archives/open-list> (дата обращения: 18.05.2022).

Ботоноев Ж. Политика «раскулачивания» Советской власти: трагедия или модернизация? [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: http://mnenie.akipress.org/unews/un_post:3737 (дата обращения: 12.05.2022).

Ногойбаева Э., Шамшиев Б. Чиеш тагдырлар / Э. Ногойбаева, Б. Шамшиев. – Бишкек, 2019. – 162 б.

Г. Алагозкызы

Кыргыз Республикасы Ұлттық ғылым академиясы,

Б.Жамгырчинов атындағы Тарих, археология және этнология институты, Бишкек, Кыргызстан

«Тәркілеу саясаты» және елден жер аударту: Кыргызстаннан Украинаға арнайы жер аударылғандар мысалында (1929-1933 ж.)

Аңдатпа. Автор мақаласында 1930 жылдары Кыргызстан аумағынан Украинаның оңтүстігіне жер аударылған «құлақтарды» зерттеумен айналысады. Зерттеуде ұжымдастыру саясаты аясында кеңес өкіметінің кулактарға деген көзқарасының эволюциясы талданады. Автор XX ғасырдың 30-жылдарындағы қуғын-сүргін саясатының мақсат-міндеттерін, қуғын-сүргінге ұшырағандарды іріктеу критерийлері мен механизмін талдаған. Мақалада 1937-1938 жылдардағы Ұлы террор жылдарындағы кулактарға қарсы жаппай қуғын-сүргін тарихының бірқатар негізгі мәселелері де қарастырылған.

№ 00447 бұйрығының әртүрлі мақсатты топтарына: бұрынғы кулактарға, шаруалар көтерілістеріне қатысушыларға, дін қызметкерлері мен дін қайраткерлеріне, қылмыскерлерге қатысты репрессиялық шаралардың ерекшеліктерін анықтауға басты назар аударылады. Микротарихи көзқарас негізінде қуғын-сүргіннің колхоздық құрылысты нығайтуға бағытталғаны айқындалады.

Мақаланың дереккөзіне автор қатысқан Украина мен Кыргызстан мұрағаттарынан кулактар туралы мәліметтерді іздеуге арналған экспедиция кезінде жиналған құжаттар алынды. Мұрағат материалдарынан бөлек, Украинаға жер аударылған кулактардың отбасылары мен ұрпақтарынан «Есімде» зерттеу алаңы жинаған ауызша тарих деректері, бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған ашық мәліметтер пайдаланылды.

Түйін сөздер: Эсимде; кулак; ұжымдастыру; репрессия; үлкен террор; Украина; қоғам; тоталитаризм; Херсон; Кыргызстан.

Г. Алагозкызы

Национальная Академия наук Кыргызской Республики,

Институт истории, археологии и этнологии имени Б.Джамгерчинова, Бишкек, Кыргызстан

Политика «раскулачивания» и высылки за пределы республики: на примере спецпереселенцев из Кыргызстана в Украину (1929-1933 гг.)

Аннотация. В данной статье автор проводит исследование «кулаков», сосланных с территории Киргизии на юг Украины в 1930-е гг. В исследовании анализируется эволюция отношения советского режима к кулакам в рамках политики коллективизации. Автор проанализировал цели репрессивной политики в 30-е годы XX века, критерии и механизм отбора репрессированных. Также в статье рассмотрен ряд основных проблем истории массовых репрессий против кулачества в годы Большого террора в 1937-1938 гг. Основное внимание уделено выявлению специфики репрессивных мер в отношении различных целевых групп приказа № 00447: бывших кулаков, участников крестьянских восстаний, священнослужителей и религиозных деятелей, уголовников. На основе микроисторического подхода определяется направленность репрессий на укрепление колхозного строя.

Источниковой базой статьи послужили документы, собранные в ходе экспедиции по поиску сведений о кулаках в архивах Украины и Кыргызстана, в которой принимал участие автор. Помимо архивных

материалов использовались устные истории, собранные исследовательской платформой «Эсимде» от семей и потомков депортированных в Украину кулаков, открытая информация, опубликованная в СМИ.

Ключевые слова: Эсимде; кулак; коллективизация; репрессии; Большой террор; Украина; общество; тоталитаризм; Херсон; Кыргызстан.

References

Abdrahmanov B., Repressivnye меры karatel'nyh organov Kyrgyzstana v 30-e gody XX veka. Prichiny i posledstviya [Repressive measures of punitive organs of Kyrgyzstan in the 30 years of the twentieth century. Causes and consequences], Available at: http://arabaev.kg/dt.kg/img/1644660431_%20%D0%90%D0%B1%D0%B4%D1%80%D0%B0%D1%85%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%20%D0%91.%D0%96.pdf, (accessed). [in Russian].

Abramov B.A. Party of Bolsheviks – organizer of the fight for liquidation of kulaks as a class, (Nauka, Moscow, 1952, 136 p.).

Altymyshova Z. An impact of the Soviet repression system on children in Kyrgyzstan in the 1920-1930s. Journal of Turkic Studies. 2017. No. 17/1. P.27-35.

Collection of documents. #4 «Special resettlers in the history of the development of cotton in the Kherson region in the 30s and 40s of the 20th century» 08/20/2019. State archive of the Kherson region. P. 6.

Collection of documents. No.4 «Special resettlers in the history of the development of cotton in the Kherson region in the 30s and 40s of the 20th century». P. 9.

Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine, (Oxford University Press, Oxford, 1986, 117 p.).

Glezer G.E. Liquidation of exploiting classes and overcoming class differences in the USSR, (Moscow, 1949, 492 p.).

Ivnitskiy N.A. A fate of kulaks in the USSR, (Moscow, Sobranie publishing house, 2004, 295 p.).

Kherson regional Department of the Security Service of Ukraine. Operational and political-economic situation. 1948. Vol.1. P.2-4.

Kherson regional Department of the Security Service of Ukraine. op. 33, ref. 5.

Kherson regional state archive, fund R-4033, volume 4, certificate No. 416.

Kherson regional state archive, fund R-4033, volume 5, certificate No. 580.

Kherson regional state archive, fund R-4033, volume 5, certificate No. 815.

Kherson regional state archive, fund R-4033, volume 5, certificate No. 233.

Kherson regional state archive, fund R-4033, volume 5, certificate No. 217.

Kherson regional state archive, fund R-433, volume 1, case 132. P.4.

Kubatova A. Siblings who waited for their father for 75 years, 2021. P.5.

Kukushkin Y.S. Rural councils and class struggle in the countryside (1921-1932). (Moscow, 1962, 294 p.).

Trapeznikov S.P. Leninism and the Agrarian and Peasant Question, In two volumes, (Mysl publishing house, Moscow, 1974, 567 p.).

Usmanov A. Potomki dekulakizirovannyh kyrgyzov v Ukraine [Descendants dekulakized Kyrgyz people in Ukraine], Available at: https://rus.azattyk.org/a/kyrgyzstan_ukraine_history/25008727.html, [in Russian]. (accessed 16.05.2022).

Usmanov A. Failed dreams of women, who lost their husbands in Kherson, Available at: <https://esimde.org/archives/3932>, [in Russian]. (accessed 16.05.2022).

Viola L. The Unknown Gulag. The Lost World of Stalin's Special Settlements, (Oxford University Press, Oxford, 2007, 320 p.).

Baza dannyh raskulachennyh i vyslannyh s territorii Kyrgyzstana v Ukrainu (1927-1944 gg.) [Database of the kukulaks and deportees from Kyrgyzstan to Ukraine, 1927-1944]. Available at: <https://esimde.org/archives/open-list>, [in Russian]. (accessed 18.05.2022).

Botonoev Zh. Politika «raskulachivaniya» Sovetskoj vlasti: tragediya ili modernizatsiya? [The policy of «dekulakization» of Soviet power: tragedy or modernization], Available at: http://mnienie.akipress.org/unews/un_post:3737 [in Russian]. (accessed 12.05.2022).

Nogoibaeva E., Shamshiev B. Chiesh tagdyrlar [Fateful destinies], (Bishkek, 2019, 162 p.).

Information about the author:

Alagozkyzy Gulzat – researcher at the research platform «Esimde», Postgraduate student at the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, Institute of the History, Archeology and Ethnology named after B. Dzhamgerchinov, Bishkek, Kyrgyzstan.

Алагозкызы Гулзат – исследователь на исследовательской платформе «Эсимде», аспирант Национальной Академии наук Кыргызской Республики, Институт истории, археологии и этнологии имени Б.Джамгерчинова, Бишкек, Кыргызстан.

Государственная политика Казахстана в космической отрасли: от реализации программ развития к формированию институциональной памяти отрасли

Жомарт Медеуов

Академия государственного управления при Президенте РК, Астана, Казахстан

E-mail: zh.medeuov@apa.kz

<https://orcid.org/0000-0001-8065-9662>

DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-3-136-148

Аннотация. В статье рассматривается государственная политика Казахстана в сфере космической деятельности. Автор выделяет три элемента, на которые традиционно опирается государственная политика в Казахстане. Первый элемент – это участие государства в отрасли, которое может быть в активной или пассивной фазе в зависимости от наличия действующей государственной программы развития. Второй элемент

– правовое поле, регулирующее отношения между всеми актуальными и потенциальными участниками отрасли. Третий элемент – институциональное развитие, то есть наличие производственной инфраструктуры, организаций и человеческого капитала, занятого в отрасли и соответственно складывающиеся виды деятельности, наработанные практики и процедуры. В статье используется концептуальный подход, предполагающий, что государство среди всех возможных акторов космической отрасли играет в ней определяющую роль, в том числе и по причине такого фактора как технopolитика, то есть использования технологических и научных достижений космоса в национальном строительстве. По этой причине статья преимущественно сфокусирована на анализе государственных программ развития, реализованных в космической отрасли за годы независимости. Прослеживается эволюция целей и задач государственной политики, ее корреляция с внешними рисками и возможностями, достигнутые результаты и сохраняющиеся проблемы. Отмечаются текущие мировые тенденции в развитии отрасли, которые бросают вызов космической отрасли Казахстана. Делается вывод о том, что в настоящий момент космическая отрасль Казахстана не достигла поставленных стратегических целей – выйти на уровень коммерческих проектов с устойчивым спросом на предоставляемые услуги.

Ключевые слова: космическая деятельность; государственная программа развития; эволюция государственной политики; институциональная память; Казахстан.

Received 10 June 2022. Revised 20 June 2022. Accepted 31 July 2022. Available online 30 September 2022.

For citation:

Medeuov Zh.K. The state policy of Kazakhstan in the space industry: from the implementation of development programs to the formation of the institutional memory of the industry//Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. – Vol. 140. – No. 3. – P. 136-148. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-136-148.

Для цитирования:

Медеуов Ж.К. Государственная политика Казахстана в космической отрасли: от реализации программ развития к формированию институциональной памяти отрасли// Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2022. – Т. 140. – №. 3. – С. 136-148. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-3-136-148

Введение

Все страны мира проявляют заинтересованность в реализации собственных национальных космических программ. Это касается как традиционных лидеров космической индустрии, так и новых игроков, для которых освоение космических технологий и присутствие в космосе – это вовлечение страны в научно-технический прогресс, обеспечение национальной безопасности и демонстрация растущего статуса на мировой арене (Bekus, 2021). Последнее предполагает, что наряду с материальным компонентом международной кооперации в космической индустрии, новые участники также активно используют экспрессивный компонент «освоения космоса» для самоутверждения наций на международной арене.

Казахстан, будучи частью космического наследия СССР, имеет особый статус среди государств, стремящихся присоединиться к клубу космических стран. Вместе с тем Казахстан стоит перед выбором: продолжать дорогостоящую космическую гонку, в которую вплетается технополитика – использование технологических и научных достижений в национальном строительстве, либо ограничиться узкими, прагматическими задачами, не выходящими за рамки экономической целесообразности. В настоящий момент в космической отрасли Казахстана нет действующей государственной программы развития. Уполномоченный орган и созданные институты ограничиваются операциональной деятельностью. Проекты частных казахстанских компаний по использованию космической инфраструктуры выглядят экзотическими для отрасли и не носят системный характер (Казахстанская компания запустит спутник, 2021). Исследовательский вопрос, ставящийся

в статье, заключается в том, насколько оправдано это снижение активности государства в отрасли в условиях отсутствия альтернативных сценариев развития и акторов, способных их реализовывать?

Постановка проблемы

Реализация государственной политики в отраслях Казахстана традиционно складывается из трех элементов. Первый – это участие государства в отрасли, которое может быть в активной или пассивной фазе (определяется наличием текущей государственной программы развития). Второй элемент – наличие правового поля, регулирующего отношения между участниками отрасли: как государственными, так и частными, как внутренними, так и внешними. Третий элемент – институциональное развитие, то есть наличие производственной инфраструктуры, организаций и человеческого капитала, занятого в отрасли и соответственно складывающиеся виды деятельности, наработанные практики и процедуры.

Статья строится на предположении, что ключевым элементом реализации государственной политики является наличие действующей государственной программы развития отрасли. Такие программы, будучи государственно-корпоративными сценариями развития отрасли, помимо реализации своих непосредственных целей создают побочный продукт – институциональные компоненты сетевого взаимодействия, в том числе символического характера, которые со временем становятся доступными для внешнего взаимодействия, привлекая новых акторов в отрасль. Программа является «нарративом» (Czarniawska, 1997: 10) – записанной в виде официального документа

институциональной памятью отрасли – рассказывающей о том, что сделано (какие идеи были), дающей оценку текущей ситуации (какие идеи остались актуальными), и предписывающей, что необходимо сделать (какие идеи могут «выстрелить»). Программа – это сценарий того, как должны взаимодействовать акторы для реализации идей, способствующих развитию отрасли. При смене режимов активности государства, связанного с прекращением реализации государственных программ, возникает вопрос сохранения активной институциональной памяти среди действующих акторов. Будет ли она оставаться «живой» платформой среди текущих и будущих акторов и тем самым создавать сетевые условия для инновационного роста отрасли, потому что «хорошие идеи» – это всегда результат сетевого взаимодействия (Johnson, 2010: 45). Или постепенно уходить в архив, трансформируясь в «мертвые» документы, выпадающие из активной сетевой обмена?

Реализация стратегических целей развития отрасли

Всего в Казахстане за годы независимости было реализовано четыре государственных программ развития космической деятельности.

Первая программа

«Комплексная программа научно-технического и экономического сотрудничества «Казахстан-Космос» была принята, когда Казахстан, будучи Казахской Советской Социалистической Республики, находился в составе СССР (Постановление Кабинета Министров, 1991: 11). Программа была принята в марте 1991 года Советом министров Казахской ССР, пройдя согласование с министерствами Советского Союза, отвечавшими за космическую отрасль. Это два ключевых министерства: крупного машиностроения и обороны, а также целый ряд других министерств и ведомств центрального правительства СССР. Содержание программы вызывает интерес

своей амбивалентностью. На первый взгляд она весьма ординарная, поскольку ее основная цель заключалась в применении советских космических достижений в «народном хозяйстве» Казахстана. В программу были включены такие направления как проведение научно-исследовательских работ, связанных с космосом; развитие энергетики; вещания и связи; нетрадиционной энергетики; новых материалов в машиностроении; производства товаров народного потребления; здравоохранения; медицинского протезирования; а также подготовка национальных кадров для космической отрасли. Трудно представить, что все эти направления не получали своего развития в Казахстане в рамках общесоюзных планов по внедрению космических технологий в народное хозяйство. Почему в таком случае принимается отдельная программа для Казахстана как особого бенефициара космической индустрии СССР? Создавался ли тем самым прецедент разработки аналогичных программ для каждой из 15 республик Советского Союза?

Прецедент создавался отчасти. Дело в том, что в программу были включены два пункта, которые объясняют ее исключительность именно для Казахстана. Во-первых, это подготовка и обеспечение полета представителя Казахской ССР на орбитальном комплексе «Мир». Во-вторых, это разработка мероприятий по празднованию 30-летия годовщины полета Юрия Гагарина непосредственно на космодроме Байконур. Подобный симбиоз идеологических и народнохозяйственных задач не удивителен для советской государственной политики. Однако фокусирование идеологических задач в интересах отдельной республики, на мой взгляд, встречается впервые. Складывается впечатление, что ради этих двух пунктов программа и принималась. Следует понимать специфику советского планового хозяйствования. Любые действия, даже те, которые призваны решать краткосрочные политические задачи, должны быть запланированы, то есть обоснованы,

просчитаны, согласованы и оформлены в виде официального документа. Поэтому без включения в программный документ пункта о космическом полете представителя Казахстана, полет Тохтара Аубакирова – первого этнического космонавта-казаха – не состоялся бы. К слову, этот опыт государственного планирования, который Назарбаев получил в советские годы, применялся им в дальнейшем при реализации стратегических целей развития уже суверенного Казахстана.

Упомянутые два пункта идеологического характера были исполнены в том же 1991 году. Все остальные разделы программы, сроки реализации которой были с 1991 по 1995 годы с последующей пролонгацией до 2000 года, постепенно сошли на нет. Исключение составил научно-исследовательский раздел. На его основании в Казахстане в том же 1991 году был создан Институт космических исследований, консолидировавший вокруг себя работу исследовательских институтов Академии наук Казахской ССР, имевших потенциал подготовки космических экспериментов (Постановление Кабинета Министров, 1991). Деятельность Института была сосредоточена на четырех ключевых направлениях: космическое материаловедение; природно-ресурсный мониторинг и геоинформационные системы; геофизические исследования; космическая биотехнология и биомедицина. За 10 лет действия программы «Казахстан-Космос» Институт космических исследований во главе с Умирзаком Султангазиным подготовил и реализовал свыше 20 космических экспериментов в рамках полетов казахстанских космонавтов. Эти эксперименты заложили основу космической деятельности уже независимого Казахстана (Султангазин, 2002). Таким образом, наличие действующей программы в 90-е годы позволяло инициировать исследовательские проекты и получать под них отдельное финансирование. Полеты космонавтов Казахстана Аубакирова (1991) и Мусабаева (1994, 1998 и 2001) были обеспечены научными экспериментами,

разработкой и координацией которых занимался Институт космических исследований. Несмотря на влияние таких факторов как имиджевый характер полета Аубакирова или принятое Мусабаевым российское гражданство, без которого он не мог быть командиром корабля, их полеты были загружены казахстанским исследовательским контентом. Например, Аубакиров на орбитальном комплексе «Мир» в 1991 году проводил эксперименты по биологии культивируемых клеток пшеницы, подспутниковые исследования в Приаралье. Мусабаев на орбитальном комплексе «Мир» в экспедиции 1998 года проводил съемки поверхности Казахстана под конкретные проекты создания геоинформационных систем, таких как: прогноз урожайности зерновых, почвенно-растительные ресурсы, пыльные бури бассейна Аральского моря, экологически кризисные регионы, снежный покров, естественные и аридные пастбища, бывшие испытательные полигоны и другие проекты. Иными словами, текущие задачи развития, которые стояли перед Казахстаном, получали свое отражение в исследовательских заданиях, разрабатываемых для космонавтов (Султангазин, 2002).

В первый год действия программы, в 1991 году, создается уполномоченный государственный орган в космической сфере – Агентство космических исследований Казахской ССР, который в 1993 году преобразуется в Национальное аэрокосмическое агентство Республики Казахстан. Однако, в 1995 году статус Агентства снижается до уровня Аэрокосмического комитета и до 2007 года он находится в составе различных министерств. Примечательно, что повышение статуса уполномоченного органа в сфере космической деятельности коррелирует с назначением в качестве его руководителей космонавтов Аубакирова (руководил с 1993 по 1994 годы) и Мусабаева (руководил с 2007 по 2016 годы).

Вторая программа

Следующая научно-техническая программа «Национальная система

космического мониторинга Республики Казахстана» на 2004–2006 годы» принимается в 2004 году, то есть с перерывом в четыре года после формального завершения предыдущей (Постановление Правительства РК, 2004). Она была рассчитана на три года и имела узкую задачу – создание инфраструктуры для приема, архивации и обработки космических данных. В отличие от первой программы вторая была обеспечена финансированием. Стоимость программы составила 206 млн тенге или \$1,45 млн по курсу 2004 года. Охватываемый данной программой этап развития отрасли весьма показательный. Он указывает на то, что вхождение в космическую отрасль для страны, не имеющей в управлении собственных спутников, ракет и стартовых площадок начинается с малого. Казахстан, передав космодром Байконур в аренду России, не имея возможности эксплуатировать его самостоятельно, начал с создания инфраструктуры приема первичных данных с зарубежных спутников. Такая сеть создается в Казахстане в рамках второй программы. На момент принятия программы Казахстан располагал тремя станциями для получения космических данных со спутников. Была построена еще одна станция, между ними была организована опорная сеть и создано хранилище данных – «национальный архив цифровых изображений территории Казахстана» (2004).

Наличие инфраструктуры по приему и хранению первичных данных становится основой для создания вторичных продуктов. Для этого в программе была предусмотрена разработка математического инструментария. Уже при реализации первой программы одним из основных результатов казахстанских исследовательских институтов было создание геоинформационных систем (ГИС) на основе данных дистанционного зондирования земли (ДЗЗ). ГИС являются многослойными информационными системами, интегрирующими различные пространственные данные во временном интервале. При автоматическом обновлении данных они дают возможность вести мониторинг в режиме реального времени.

Кроме того, ГИС позволяют моделировать ситуации и составлять прогнозы.

Третья программа

Следующая третья по счёту программа «Развитие космической деятельности в Республике Казахстана на 2005-2007 годы» была принята в 2005 году до формального окончания предыдущей программы (Постановление Правительства РК, 2005а; Постановление Правительства РК, 2005b). В сравнении со скромными задачами второй программы третья программа отличалась более масштабными задачами. Она не ограничена созданием инфраструктуры приема данных с зарубежных спутников. Речь уже идет о разработке и запуске отечественных спутников. Амбиции возрастают и соответственно растет финансирование. Ее сумма составила 44 млрд тенге или \$328 млн, увеличившись по сравнению с предыдущей программой более чем в 200 раз.

В рамках реализации третьей программы акцент был сделан на запуске казахстанских спутников вещания и связи. В обосновании программы было указано, что мировой рынок спутниковой коммуникации стремительно растет, приводились цифры, что за пять лет доходы в отрасли выросли с 7 до 14 млрд долларов США (2005). Это был аргумент в пользу того, что космическая отрасль Казахстана может приносить прибыль. Вместе с тем в начале 90-х годов Институт космических исследований предлагал в качестве первого казахстанского спутника – спутник сейсмо-мониторинга (Султангазин, 2002: 20). Риски разрушительных землетрясений на юге и востоке страны являются актуальными, соответственно, запуск подобного спутника оправдан с точки зрения национальной безопасности. Однако, позже вопросы безопасности уступили место коммерческим перспективам заработать на растущей прибыльности рынка спутникового вещания и связи. Было запущено в общей сложности три спутника вещания и связи, в настоящее время находятся в рабочем состоянии и обеспечивают передачу сигнала два из них.

Третья программа включала в себя задачу по «разработке программы научных

исследований и экспериментов на МКС», предполагавший очередной полет космонавта Казахстана. Однако, запланированный в 2008 году полет Айдына Аимбетова был отложен из-за мирового финансового кризиса и состоялся только в 2015 году. В условиях кризиса правительство сократило бюджетные расходы, в том числе за счет отмены полета космонавта на МКС стоимостью в \$20 млн.

Отличительным чертой программы являлось включение задачи по «созданию системы профессионального образования и подготовки необходимых кадров для развития космической деятельности» (2005а). Подобной задачи не было во второй программе, в то время как в первой она была сформулирована еще по-советски – «подготовка национальных кадров», то есть предполагала обучение в ведущих вузах преимущественно РСФСР и Украинской ССР. Кадры для космической отрасли стали готовиться за границей по программе «Болашак», собственную же систему профессионального образования запустить не удалось. По крайней мере, в последующей четвертой программе в анализе проблем отрасли было указано на «отсутствие системы обучения и подготовки научных и профессиональных кадров в космической области» (2010).

Четвертая программа

В 2007 году уполномоченный государственный орган в сфере космической деятельности вновь обретает статус Национального космического агентства Республики Казахстан, его руководителем назначается второй космонавт Казахстана Талгат Мусабаев. В 2010 году с перерывом в три года после окончания предыдущей принимается очередная четвертая по счету Программа по развитию космической деятельности в Республике Казахстан на 2010-2014 годы, ее финансирование составило 137 млрд тенге или \$878 млн (средний курс доллара в течение пяти лет составил 156 тенге) (Постановление Правительства РК, 2010). Это в 2,5 раза больше, чем финансирование предыдущей третьей программы. При этом задачи остаются те же. В программе представлен анализ развития космической

отрасли в стране. Весь предыдущий период развития отрасли назван разработчиками программы «предварительным», по их замыслу первый этап развития отрасли только начинается. Другой особенностью программы явилось то, что она принимается в рамках комплексной программы форсированного индустриально-инновационного развития. Это призвано продемонстрировать новый концептуальный взгляд на космос как отрасль, связанную с индустриально-инновационным развитием и соответственно ориентированную на производство не только услуг, но и создание высокотехнологичного производства. В рамках четвертой программы запускаются два спутники дистанционного зондирования Земли. Оба французского производства. Эта кооперация с Францией продолжается в создании испытательного сборочного завода в Нур-Султане по выпуску компонентов для спутников. Перед заводом поставлена задача выйти на уровень сертифицированного поставщика компонентов для спутникового производства. В рамках программы было завершено строительство и введена в строй наземная инфраструктура слежения и управления спутниками связи и вещания. На основе собственных спутников ДЗЗ «Қазақстан Ғарыш Сапары» приступило к работе с государственными органами по широкому использованию космических данных в управлении территориями (Рахимжанов, Медеуов, 2020: 41). Последний пример такого взаимодействия является сотрудничество с Министерством внутренних дел РК по выявлению незаконных наркоплантаций на территории страны (Казахстанские спутники засекли, 2022)

В 2014 году завершается действие четвертой программы. В том же году статус уполномоченного государственного органа снижается с Национального космического агентства до уровня Аэрокосмического комитета в составе ряда периодически претерпевавших реорганизации министерств. Последующие программы по космической деятельности не принимаются. В индустриально-инновационной программе, которая обновляется

каждые пять лет, перестает упоминаться космическая отрасль. Концептуальная идея интегрировать космос в общую стратегию индустриально-инновационная развития не имела продолжения. В настоящий момент осуществляется текущее бюджетное финансирование по содержанию имеющейся космической инфраструктуры, но средства на дальнейшее развитие отрасли не выделяются. Возросшая с 2016 года активность «Қазақстан Ғарыш Сапары» на международной арене по продвижению казахстанских услуг в космической отрасли можно рассматривать как попытку начать возвращать государственные средства после 10 лет инвестиций в отрасль (Бекус, Медеуов, 2022:11). В рамках действующего законодательства Казахстаном были подписаны двусторонние меморандумы о сотрудничестве с Германией, Индией, Израилем, Францией, Китаем, Японией и другими странами (Абайдельдинов, Куликпаева, Шахмова, 2015: 20). Однако заметных коммерческих результатов на рынке космических услуг за это время достигнуто не было.

Текущее состояние отрасли

Итак если вернуться к основным элементам государственного управления в космической отрасли, то ситуация следующая. Первый элемент – текущая программа развития или национальный проект по космосу (Указ Президента РК, 2021) – отсутствует, то есть государство находится в пассивной фазе своего участия в отрасли. Вторым элементом – правовое поле – обеспечен принятый в 2012 году законом о космической деятельности, который юридически закрепил уже сложившиеся к этому времени основные институциональные практики в отрасли (Закон Республики Казахстан, 2012). Третьим элементом – институты – включает в себя уполномоченный государственный орган – Аэрокосмический комитет в составе Министерства цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности; исследовательские институты и лаборатории в составе Национального центра

космических исследований и технологий (2008); и государственные предприятия: РГП «Инфракос» (1996) по управлению казахстанской частью инфраструктуры космодрома «Байконур»; РГП «Научно-исследовательский центр «Ғарыш-Экология» (2001) по нейтрализации последствий запусков космических ракет с космодрома «Байконур»; АО «Республиканский центр космической связи» (2003) по управлению казахстанской группировкой спутников связи и коммуникаций; и АО «Национальная компания «Қазақстан Ғарыш Сапары» (2005) по управлению казахстанской группировкой спутников ДЗЗ, выпуску компонентов космической техники и предоставлению навигационных услуг. В целом содержание созданной инфраструктуры обходится государству в 5 млрд тенге или \$11 млн ежегодно (Т20 млрд просят, 2020).

С какими вызовами сталкивается космическая отрасль Казахстана в настоящий момент? По двум ключевым направлениям отрасли: ДЗЗ и предоставление скоростного интернета, где Казахстан имеет свои собственные группировки спутников, происходят значительные изменения. На рынке начинают доминировать компании и страны, располагающие большими, если не глобальными группировками спутников, которые удешевляют данные ДЗЗ и услуги интернета, делая их массовыми и доступными. Так в Казахстане стали появляться стартапы, например, по управлению сельскохозяйственным производством на основе открытых и коммерческих данных ДЗЗ, предоставляемых с зарубежных спутников (NASA, Европейского космического агентства, частных компаний) практически в режиме реального времени (Казахстанский стартап стал, 2021; Казахстанский стартап Egistic, 2021). 18 лет назад, когда реализовывалась вторая программа, для этого требовались собственные наземные станции получения данных, к тому же добавлялся временной лаг, связанный с дешифровкой данных ДЗЗ и централизованным распределением полученных результатов среди конечных пользователей. Теперь эти барьеры и

издержки на пути использования данных ДЗЗ сведены к минимуму, в том числе за счет широкого использования искусственного интеллекта в интерпретации данных (Estrada, 2020).

В сфере коммуникаций британская компания OneWeb благодаря своей глобальной низкоорбитальной группировке спутников готова предоставить в Казахстане скоростной интернет для отдаленных населенных пунктов со скоростью 200 Мбит на точку, в то время как собственные два спутника вещания и связи KazSat передают только 10 Мбит на точку. Это делает бесперспективной дальнейшую эксплуатацию собственных спутников вещания и связи. Как следствие, правительство Казахстана в 2021 году подписывает меморандум о сотрудничестве с OneWeb по следующим направлениям: покрытие труднодоступных/удаленных территории Казахстана высокоскоростным широкополосным интернетом; сотрудничество по сборке комплектующих к спутникам OneWeb на базе Сборочно-испытательного комплекса космических аппаратов в Нур-Султане; открытие Центрально азиатского технического центра OneWeb по обеспечению спутниковым интернетом в Центральной Азии (МЦРИАПРК и «OneWeb» подписали, 2021). Одновременно с этим правительство отказывается от пролонгации работы казахстанской группировки спутников вещания и связи KazSat (Аскаров, 2021: 15). История с отечественными спутниками вещания и связи оказалась недолгой и уже подходит к концу. Хотя существующее разнообразие спроса на рынке космических услуг еще позволяет обеспечивать коммерческую нагрузку технологически устаревшим спутникам (Таджикистан будет использовать, 2022).

Заключение

Традиционный сценарий вхождения в мировую отрасль предполагает четыре этапа развития космических технологий на национальном уровне. На первом этапе страна закупает спутниковые системы у других стран.

На втором, разрабатывает такие системы в сотрудничестве с зарубежными партнерами. На третьем этапе переходят к самостоятельной разработке спутниковых систем. И, наконец, на четвертом начинает передавать знания и технологии по разработке спутников третьим странам (Peter, 2006: 30). В настоящий момент эта схема развития космических технологий в развивающихся странах претерпевает изменения на наших глазах, и опыт Казахстана тому подтверждение. Казахстан прошел все упомянутые стадии, создавая собственные группировки спутников связи и вещания с одной стороны, и дистанционного зондирования – с другой, дойдя до этапа, когда страна начала предлагать свои услуги третьим странам. Однако то, что сейчас происходит в Казахстане – отказ от спутников связи и появление стартапов по использованию данных ДЗЗ – говорит о влиянии новых трендов в развитии космической отрасли в мире, которые меняют логику и вектор развития, предложенные Николасом Питером (2006).

Одним из главных следствий этих трендов является то, что у всех стран, которые не имеют собственной космической инфраструктуры, появляются шансы войти в отрасль, специализируясь на другом нежели аппаратное обеспечение виде продукции и услуг. Если Казахстан получил в наследство определенную космическую инфраструктуру и пытается ее развивать посредством запуска собственных спутников, создания стартовой площадки с российским ракетоносителем, организацией производства спутников на основе французских технологий, то другие страны могут не создавать подобную дорогостоящую космическую инфраструктуру, сосредоточившись на разработке прикладных программ для конечных потребителей по использованию космических данных. Адаптация первичных космических услуг, поставляемых глобальными игроками, к потребностям местного рынка является не менее значимым вкладом национальных правительств в развитие космической отрасли в своих странах, чтобы считать себя интегрированными в

мировую космическую индустрию. Ситуация аналогичная компьютерному производству, где разделение на производителей аппаратного и программного обеспечения сделало производство последнего – массовым и открытым для любого нового участника. В то время как производители аппаратного обеспечения представляют собой достаточно узкий и закрытый круг участников.

Сможет ли Казахстан войти в этот узкий круг производителей космического «харда» – вопрос остается открытым. По крайней мере те затраты, которые Казахстан уже понес в попытке создать космическую

инфраструктуру, не дают ему явных преимуществ в сравнении с теми странами, которые нацелились на создание космического «софта».

Благодарности

Статья подготовлена по проекту AP08856485 «Космос» в культурном ландшафте Казахстана: социальное и культурное измерение» в рамках программы грантового финансирования Министерства образования и науки Республики Казахстан, 2020-2022 годы.

Список литературы

Аскарлов А. Почему спутники KazSat выведут из эксплуатации. Капитал. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://kapital.kz/tehnology/96289/pochemu-sputniki-kazsat-vyvedut-iz-ekspluatatsii.html> (дата обращения: 03.08.2022).

Закон Республики Казахстан от 6 января 2012 года №528-IV «О космической деятельности». [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31112199&pos=3;-109#pos=3;-109 (дата обращения: 03.08.2022).

Казахстанская компания запустит спутник на ракете Илона Маска. С него будут транслировать Коран. (2021, 26 мая). Forbes. Kazakhstan. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: https://forbes.kz/process/technologies/kazahstanskaya_kompaniya_zapustit_sputnik_na_rakete_ilona_maska_s_nego_budut_translirovat_koran/ (дата обращения: 03.08.2022).

Казахстанский стартап Egistic помогает отечественным фермерам повысить урожайность. (2021, 2 июня). Facebook. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://www.facebook.com/worldofnan/posts/311205790489546> (дата обращения: 03.08.2022).

Казахстанский стартап стал одним из первых поставщиков ежедневных спутниковых снимков компании Planet в ЦА. (2021, 4 мая). Forbes. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: https://forbes.kz/news/2021/05/04/newsid_249236 (дата обращения: 03.08.2022).

Казахстанские спутники засекли посевы конопли в пяти регионах. (2022, 13 июля). Forbes. Kazakhstan. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: https://forbes.kz/process/technologies/kazahstanskije_sputniki_zasekli_rosevyi_konopli_v_pyati_regionah/ (дата обращения: 03.08.2022).

МЦРИАП РК и «OneWeb» подписали меморандум о сотрудничестве в сфере спутниковой связи. (2021, 9 апреля). Министерство цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности РК. Web site. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mdai/press/news/details/184993?lang=ru> (дата обращения: 03.08.2022).

Постановление Кабинета Министров Казахской ССР от 13 марта 1991 года № 166 «О Комплексной программе научно-технического и экономического сотрудничества «Казахстан-Космос». (1991a). [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/P910000166_ (дата обращения: 03.08.2022).

Постановление Кабинета Министров Казахской ССР от 12 августа 1991 года № 470 «Об образовании организации Института космических исследований Академии наук Казахской ССР». (1991b). [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/U910000441_ (дата обращения: 03.08.2022).

Постановление Правительства РК от 25 января 2005 года №1513 «О развитии космической деятельности в Республике Казахстан на 2005-2007 годы». (2005a). [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: https://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/U050001513_/25.01.2005 (дата обращения: 03.08.2022).

Постановление Правительства РК от 14 апреля 2005 года №352 «Об утверждении Плана мероприятий по реализации Государственной программы «Развития космической деятельности в Республике Казахстан на 2005-2007 годы». (2005b). [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P050000352_ (дата обращения: 03.08.2022).

Постановление Правительства РК от 29 октября 2010 года № 1125 «Об утверждении Программы по развитию космической деятельности в Республике Казахстан на 2010-2014 годы». (2010). [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1000001125> (дата обращения: 03.08.2022).

Постановление Правительства РК от 6 февраля 2004 года «Об утверждении научно-технической программы «Национальная система космического мониторинга Республики Казахстана» на 2004-2006 годы». (2004). [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P040000147_ (дата обращения: 03.08.2022).

Указ Президента РК от 13 октября 2021 года «Об утверждении перечня национальных проектов». (2021). [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://akorda.kz/ru/ob-utverzhdanii-perechnya-nacionalnyh-proektov-1391918> (дата обращения: 03.08.2022).

Султангазин У. Космические исследования в Казахстане / У. Султангазин. – Алматы: ROND, 2002. – 100 с. Т20 млрд просят на четыре года на сохранение и расширение пользования космоинфраструктуры РК. (2020, 6 января). Zakon.kz. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://zonakz.net/2020/01/06/t20-mlrd-prosyat-na-chetyre-goda-na-soxranenie-i-rasshirenije-polzovaniya-kosmoinfrastruktury-rk/> (дата обращения: 03.08.2022).

Таджикистан будет использовать казахстанский спутник. (2022, 18 июля). Tengrinews. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/tadjikistan-budet-ispolzovat-kazahstanskiy-sputnik-473409/ (дата обращения: 03.08.2022).

Abaideldinov Y., Kulikpayeva M., Shakhmova A.. National Law of the Republic of Kazakhstan and International Outer Space Law // Mediterranean Journal of Social Sciences. – 2015. – № 6(6). – С. 10.

Bekus N. Outer space technopolitics and postcolonial modernity in Kazakhstan. Central Asian Survey. – 2021. – P. 10.

Bekus N., Medeuov Zh. Emerging space power in Central Asia: Kazakhstan at the crossroad. Near East Policy Forum. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://nepf.org.au/index.php/emerging-space-power-in-central-asia-kazakhstan-at-the-crossroad/?fbclid=IwAR0ETxauqaHDw9VptStJQOpw-NVePCqLDvZvmXg7IZj1PZTjdP4vg9K9xro> (дата обращения: 03.08.2022).

Czarniawska B. Narrating the Organization. Dramas of Institutional Identity. The University of Chicago Press. – 1997. – P. 10.

Estrada A. Artificial intelligence for analysts in the age of rapid revisit. Blog. Maxar. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://blog.maxar.com/tech-and-tradecraft/2020/artificial-intelligence-for-analysts-in-the-age-of-rapid-revisit> (дата обращения: 03.08.2022).

Johnson S. Where good ideas come from: The natural history of innovation / S. Johnson. – New York: Riverhead books, 2010. – 100 p.

Peter N. “The Changing geopolitics of space activities.” Space Policy 22. – 2006. – P. 100-109.

Rakhimzhanov B., Medeuov Zh. Spatial analytics: the evolution of public administration from monitoring and control to forecasting and planning. Memlekettik Baskaru zhane Memlekettik Kyzmet, [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://doi.org/10.52123/1994-2370-2020-75-4-44-51> (дата обращения: 03.08.2022).

Ж.К. Медеуов

Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Қазақстанның ғарыш саласындағы мемлекеттік саясаты: даму бағдарламаларын іске асырудан саланың институционалдық жадын қалыптастыруға дейін

Андатпа. Мақалада Қазақстанның ғарыш қызметі саласындағы мемлекеттік саясаты қарастырылған. Автор Қазақстандағы мемлекеттік саясат дәстүрлі түрде сүйенетін үш элементті атап көрсетеді. Бірінші элемент – мемлекеттің салаға қатысуы, ол қолданыстағы мемлекеттік даму бағдарламасының болуына

байланысты белсенді немесе пассивті фазада болуы мүмкін. Екінші элемент – барлық ағымдағы және әлеуетті сала қатысушылары арасындағы қатынастарды реттейтін құқықтық база. Үшінші элемент – институционалдық даму, яғни салада жұмыс істейтін өндірістік инфрақұрылымның, ұйымдардың және адами капиталдың және сәйкесінше жаңадан пайда болған қызметтің, қалыптасқан тәжірибе мен процедуралардың болуы. Мақалада ғарыш саласының барлық ықтимал субъектілерінің арасында мемлекет, оның ішінде техносаясат сияқты факторға байланысты шешуші рөл атқарады деп болжайтын тұжырымдамалық тәсіл қолданылады. Техносаясат ұлттық құрылыста ғарыштың технологиялық және ғылыми жетістіктерін пайдалануды көздейді. Осы себепті мақала негізінен тәуелсіздік жылдарында ғарыш саласында жүзеге асырылған мемлекеттік даму бағдарламаларын талдауға арналған. Мемлекеттік саясаттың мақсаттары мен міндеттерінің эволюциясы, оның сыртқы тәуекелдермен және мүмкіндіктермен байланысы, қол жеткізілген нәтижелер мен қалған проблемалар қадағаланады. Қазақстанның ғарыш саласын сынға салатын саланы дамытудың қазіргі әлемдік үрдістері атап өтілді. Қазіргі уақытта Қазақстанның ғарыш саласы өзінің стратегиялық мақсаттарына – ұсынылатын қызметтерге тұрақты сұранысы бар коммерциялық жобалар деңгейіне жетуге қол жеткізген жоқ деген қорытынды бар.

Түйін сөздер: ғарыш қызметі; мемлекеттік даму бағдарламасы; мемлекеттік саясаттың эволюциясы; институционалдық жады; Қазақстан.

Zh.K. Medeuov

Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Kazakhstan

The state policy of Kazakhstan in the space industry: from the implementation of development programs to the formation of the institutional memory of the industry

Abstract. The article deals with the state policy of Kazakhstan in the field of space activities. The author identifies three elements that traditionally underpin public policy in Kazakhstan. The first element is the state's participation in the industry, which can be in an active or passive phase, depending on the existence of a valid state development program. The second element is the legal framework that regulates relations between all current and potential industry participants. The third element is institutional development, the presence of production infrastructure, organizations, and human capital employed in the industry and emerging activities, established practices, and procedures. The author uses a conceptual approach that assumes that the state, among all possible actors in the space industry and plays a decisive role in it, including due to such a factor as techno-politics, that is, the use of technological and scientific achievements of space in national construction. For this reason, the article is mainly focused on the analysis of state development programs implemented in the space industry over the years of independence. The evolution of the goals and objectives of public policy, its correlation with external risks and opportunities, the results achieved, and the remaining problems are traced. The current global trends in the development of the industry, which challenge the space industry in Kazakhstan, are noted. It is concluded that now, the space industry of Kazakhstan has not achieved its strategic goals – to reach the level of commercial projects with a steady demand for the services provided.

Keywords: space activity; state development program; the evolution of public policy; institutional memory; Kazakhstan.

References

Askarov A. Pochemu sputniki KazSat vyvedut iz ekspluatatsii [Why KazSat satellites will be decommissioned] Capital. Available at: <https://kapital.kz/tehnology/96289/pochemu-sputniki-kazsat-vyvedut-iz-ekspluatatsii.html> [in Russian], (accessed 03.08.2022).

Zakon Respubliki Kazakhstan ot 6 yanvarya 2012 goda №528-IV «O kosmicheskoy deyatelnosti» [Law of the Republic of Kazakhstan dated January 6, 2012 No. 528-IV “On space activities”]. Available at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31112199&pos=3;-109#pos=3;-109 [in Russian], (accessed 03.08.2022).

Kazakhstanskaya kompaniya zapustit sputnik na rakete Ilona Maska. S nego budut translirovat Koran [A Kazakh company will launch a satellite on Elon Musk's rocket. It will broadcast the Quran] (2021, May 26). Forbes. Kazakhstan. Available at: https://forbes.kz/process/technologies/kazakhstanskaya_kompaniya_zapustit_sputnik_na_rakete_ilona_maska_s_nego_budut_translirovat_koran/ [in Russian], (accessed 03.08.2022).

Kazakhstanskiy startup Egistic pomogayet otechestvennym fermeram povysit urozhaynost [Kazakh startup Egistic helps local farmers increase their yields] (2021, June 2). Facebook. Available at: <https://www.facebook.com/worldofnan/posts/311205790489546> [in Russian], (accessed 03.08.2022).

Kazakhstanskiy startup stal odnim iz pervykh postavshchikov ezhdnevnykh sputnikovyx snimkov kompanii Planet v TsA [The Kazakh startup became one of the first suppliers of daily satellite imagery to Planet in Central Asia.] (2021, May 4). Forbes. Available at: https://forbes.kz/news/2021/05/04/newsid_249236 [in Russian], (accessed 03.08.2022).

Kazakhstanskiye sputniki zasekli posevy konopli v pyati regionakh [Kazakh satellites detected hemp crops in five regions] (2022, July 13). Forbes. Kazakhstan. Available at: https://forbes.kz/process/technologies/kazakhstanskije_sputniki_zasekli_posevyi_konopli_v_pyati_regionah/ [in Russian], (accessed 03.08.2022).

MTSRIAP RK i "OneWeb" podpisali memorandum o sotrudnichestve v sfere sputnikovoy svyazi [Ministry of Digital Development, Innovation and Aerospace Industry of the Republic of Kazakhstan and OneWeb signed a memorandum of cooperation in the field of satellite communications] (2021, April 9). Ministerstvo tsifrovogo razvitiya, innovatsiy i aerokosmicheskoy promyshlennosti RK. Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mdai/press/news/details/184993?lang=ru> [in Russian], (accessed 03.08.2022).

Postanovleniye Kabineta Ministrov Kazakhskoy SSR ot 13 marta 1991 goda № 166 "O Kompleksnoy programme nauchno-tekhnicheskogo i ekonomicheskogo sotrudnichestva "Kazakhstan-Kosmos" [Decree of the Cabinet of Ministers of the Kazakh SSR dated March 13, 1991 No. 166 "On the Comprehensive Program of Scientific, Technical and Economic Cooperation "Kazakhstan-Cosmos"] Available at: http://adilet.zan.kz/rus/docs/P910000166_ [in Russian], (accessed 03.08.2022).

Postanovleniye Kabineta Ministrov Kazakhskoy SSR ot 12 avgusta 1991 goda № 470 "Ob obrazovanii organizatsii Instituta kosmicheskikh issledovaniy Akademii nauk Kazakhskoy SSR" [Decree of the Cabinet of Ministers of the Kazakh SSR dated August 12, 1991 No. 470 "On the formation of the organization of the Space Research Institute of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR"] Available at: http://adilet.zan.kz/rus/docs/U910000441_ [in Russian], (accessed 03.08.2022).

Postanovleniye Pravitelstva RK ot 25 yanvarya 2005 goda №1513 "O razvitii kosmicheskoy deyatel'nosti v Respublike Kazakhstan na 2005-2007 gody" [Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated January 25, 2005 No. 1513 "On the development of space activities in the Republic of Kazakhstan for 2005-2007"] (2005a). Available at: https://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/U050001513_/25.01.2005 [in Russian], (accessed 03.08.2022).

Postanovleniye Pravitelstva RK ot 14 aprelya 2005 goda №352 "Ob utverzhdenii Plana meropriyatiy po realizatsii Gosudarstvennoy programmy "Razvitiya kosmicheskoy deyatel'nosti v Respublike Kazakhstan na 2005-2007 gody" [Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated April 14, 2005 No. 352 "On Approval of the Action Plan for the Implementation of the State Program "Development of Space Activities in the Republic of Kazakhstan for 2005-2007"] Available at: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P050000352_ [in Russian], (accessed 03.08.2022).

Postanovleniye Pravitelstva RK ot 29 oktyabrya 2010 goda № 1125 "Ob utverzhdenii Programmy po razvitiyu kosmicheskoy deyatel'nosti v Respublike Kazakhstan na 2010-2014 gody" [Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated October 29, 2010 No. 1125 "On approval of the Program for the development of space activities in the Republic of Kazakhstan for 2010-2014"] Available at: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1000001125> [in Russian], (accessed 03.08.2022).

Postanovleniye Pravitelstva RK ot 6 fevralya 2004 goda "Ob utverzhdenii nauchno-tekhnicheskoy programmy "Natsionalnaya sistema kosmicheskogo monitoringa Respubliki Kazakhstan" na 2004-2006 gody" [Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated February 6, 2004 "On approval of the scientific and technical program "National space monitoring system of the Republic of Kazakhstan" for 2004-2006"] Available at: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P040000147_ [in Russian], (accessed 03.08.2022).

Ukaz Prezidenta RK ot 13 oktyabrya 2021 goda "Ob utverzhdenii perechnya natsionalnykh proyektov" [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated October 13, 2021 "On approval of the list of national projects"], Available at: <https://akorda.kz/ru/ob-utverzhdenii-perechnya-natsionalnyh-proektov-1391918> [in Russian], (accessed 03.08.2022).

Sultangazin U. Kosmicheskiye issledovaniya v Kazakhstane [Space research in Kazakhstan], (Almaty, Rond, 2002, 100 p.), [in Russian].

T20 mlrd prosyat na chetyre goda na sokhraneniye i rasshireniye polzovaniya kosmoinfrastruktury RK [T20 billion are asked for four years to maintain and expand the use of the space infrastructure of the Republic of Kazakhstan] (2020, January 6). Zakon.kz. Available at: <https://zonakz.net/2020/01/06/t20-mlrd-prosyat-na-chetyre-goda-na-soxranenie-i-rasshirenie-polzovaniya-kosmoinfrastruktury-rk/> [in Russian], (accessed 03.08.2022).

Tadzhikistan budet ispolzovat kazakhstanskiy sputnik [Tajikistan will use the Kazakh satellite] (2022, July 18). Tengrinews. Available at: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/tadjikistan-budet-ispolzovat-kazahstanskiy-sputnik-473409/ [in Russian], (accessed 03.08.2022).

Abaideldinov Y., Kulikpayeva M., Shakhmova A. National Law of the Republic of Kazakhstan and International Outer Space Law. Mediterranean Journal of Social Sciences, 2015. No. 6(6). P. 10.

Bekus N. Outer space technopolitics and postcolonial modernity in Kazakhstan. Central Asian Survey. 2021. P. 10.

Bekus N., Medeuov Zh. Emerging space power in Central Asia: Kazakhstan at the crossroad. Near East Policy Forum. Available at: <https://nepf.org.au/index.php/emerging-space-power-in-central-asia-kazakhstan-at-the-crossroad/?fbclid=IwAR0ETxauqaHDw9VptStjQOpw-NVePCqIDvZvmXg7IZj1PZTjdP4vg9K9xro> (accessed 03.08.2022)

Czarniawska B. Narrating the Organization. Dramas of Institutional Identity. The University of Chicago Press. 1997. P. 10.

Estrada A. Artificial intelligence for analysts in the age of rapid revisit. Blog. Maxar. Available at: <https://blog.maxar.com/tech-and-tradecraft/2020/artificial-intelligence-for-analysts-in-the-age-of-rapid-revisit> (accessed 03.08.2022)

Johnson S. Where good ideas come from: The natural history of innovation / S. Johnson. (New York, Riverhead books, 2010, 100 p.).

Peter N. "The Changing geopolitics of space activities." Space Policy 22. 2006. P. 100-109.

Rakhimzhanov B., Medeuov Zh. Spatial analytics: the evolution of public administration from monitoring and control to forecasting and planning. Memlekettik Baskaru zhane Memlekettik Kyzmet [State body of civil service], Available at: <https://doi.org/10.52123/1994-2370-2020-75-4-44-51> (accessed 03.08.2022).

Сведения об авторе:

Медеуов Жомарт Карлович – кандидат философских наук, заведующий сектором анализа государственной политики Института прикладных исследований Академии государственного управления при Президенте РК, Астана, Казахстан.

Medeuov Zhomart Karlovich – Candidate of Philosophy, Head of the Sector of Public Policy Analysis at the Institute of Applied Research of the Academy of Public Administration under the President of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Музеефикация мечети: казахстанский дискурс публичных пространств

Кульшат А. Медеуова¹, Мейрам Ж. Кикимбаев^{2*}

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

***Автор для корреспонденции:**

m.kikimbaev@yandex.ru

¹<https://orcid.org/0000-0001-8860-9678>

²<https://orcid.org/0000-0002-4157-3302>

DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-149-164

Аннотация. Общественное сознание часто тиражирует устоявшиеся представления о том, что такое публичное пространство, наделяя их привычными характеристиками и особенностями, вытекающими из их открытости или закрытости для интеракций индивидов или коммуникаций сообществ. В то же время, как показывают различные процессы и изменения в культуре и повседневности, публичные пространства, нарушая наши привычные представления о них, требуют своего переосмысления, как бы настойчиво предлагая нам все новые и неожиданные сценарии собственных трансформаций и гибридизаций. Особенно интересно это проследить на примерах изменений в городской жизни, где наиболее высока, на наш взгляд, вероятность пересечения различных практик, влияющих на конструирование дискурса о новых публичных пространствах.

В статье на основе статистических данных с 1990 по 2021 годы, а также полевых данных, собранных в период с декабря 2021 года и март 2022 года, дано некоторое переосмысление роли и места мечети в казахстанском обществе, в дискурсах об общественном пространстве. Основной фокус направлен на то, чтобы проследить, как происходит выход культурной памяти за границы музеев, как происходит музеефикация казахстанских мечетей и шире публичного пространства.

Авторами фиксируется новая тенденция на открытость религиозного пространства в Казахстане, когда мечети выполняют не только привычные культовые ритуалы и церемонии, но становятся новым публичным пространством, местом соучастия государства, религиозных и культурных институций. В качестве отдельных кейсов проанализированы коллаборации представителей различных местных сообществ, направленных на расширение функций мечетей, в том числе использованию ее для более широкой социальной коммуникации, трансляции религиозных ценностей и нарративов культурной памяти.

Ключевые слова: мечеть; музей; культурное наследие; культурный ландшафт; места памяти; коммеморация; апроприация; публичное пространство; музеефикация; Духовное управление мусульман Казахстана.

Received 10 June 2022. Revised 20 June 2022. Accepted 31 July 2022. Available online 30 September 2022.

For citation:

Medeuova K.A., Kikimbayev M.Zh. Museumification of a mosque: Kazakhstani discourse of public spaces // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. – Vol. 140. – No. 3. – P. 149-164. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-149-164.

Для цитирования:

Медеуова К.А., Кикимбаев М.Е. Музеефикация мечети: казахстанский дискурс публичных пространств // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2022. – Т. 140. – №. 3. – С. 149-164. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-3-149-164

Введение

Пьер Нора, описывая различия между историей и памятью, первую считал всегда проблематичной и противоречивой реконструкцией прошлого, а память всегда актуальным феноменом экзистенциального переживания вечного настоящего (Нора, 1999: 20). По этой причине память находится в постоянном процессе изменения и оживления, в обществе чередуются собственные механизмы амнезии и вспоминания, не вписывающиеся в текущие идеологические нарративы истории. На этом разломе музеи могут быть и своеобразными точками сборки дискурсов памяти и в тоже время быть инструментами жесткого фреймирования памяти.

Для статьи выбраны две разные темы – мечети и публичное пространство, которые мы рассмотрим через перекрестный анализ, чтобы выйти за границы классических эпистемологических схем, когда обе темы, стандартно исследуемые разными направлениями социально-гуманитарного блока, от религиоведения, теологии до музеологии и социологии, практически не пересекаются. Тогда как мы хотим показать, как в Казахстане постсоветского периода произошло ассамблирование этих тем через аргументации к культурному наследию.

В советский период истории Казахстана ислам как важная часть национальной идентичности местного населения была репрессирована, идеологически препарирована и буквально вытеснена из публичной жизни. В результате радикальной политики в сфере религий 20-30 годов XX века, несмотря на определенные послабления и создание в 1943 году САДУМ в Узбекистане

и казятых в остальных центральноазиатских республиках, мечети как публичные пространства были практически исключены из повседневной жизни населения.

История музейного дела в Казахстане, по вполне очевидным причинам, может быть описана как зависимая от идеологического сопровождения со стороны советской власти. В коллективной монографии «Практики и места памяти в Казахстане» (Медеуова, 2017: 438) отмечается, что казахстанское музейное пространство не отличается большим разнообразием, музеев в Казахстане на момент развала Советского Союза было чуть более двухсот и появились они в результате советского просветительского проекта. Поэтому советская практика «самодавлеющей закрытости», которая возникла из понимания коллективной памяти как однородного (по сути идеологического) единства, сохраняется по-прежнему в казахстанских музеях.

Галия Файзуллина, отмечает, что на общую ситуацию развития музейного дела в Казахстане повлияло то, что «казахская культура скорее устная, вербальная, основные ее памятники не материальны, а сохранять нематериальное в материальной форме довольно сложно» (Файзуллина, 2012: 397). Поддерживаем этот тезис в той части, где обращается внимание на сложности перевода всей палитры кочевой культуры в статические форматы музеев с колониально-просветительской миссией. Отмечаем также особую «скудность репрезентаций» в классических краеведческих музеях Казахстана. Тогда как за последние десятилетия появились новые практики памяти и экспозиционной деятельности, направленные на эмоциональные переживания прошлого. Новые практики памяти способствуют активному участию

музеев и, как оказывается, не только музеев, но и даже мечетей в формировании локальной памяти через дизайн публичных пространств в целом, в создании коллективного субъекта памяти-воображения.

За годы независимости в Казахстане произошел бурный рост количества мечетей. В 1990 г. – 46, а в 2021 г. – 2 695. Процесс, который первоначально протекал хаотично, без особых регуляций со стороны государства (Кикимбаев и др., 2021: 11). Лишь с принятием в 2011 году Закона РК «О религиозной деятельности и религиозных объединениях» были внедрены строгие механизмы регистрации и перерегистрации религиозных организаций и их культовых сооружений, что в результате способствовало усилению Духовного управления мусульман Казахстана, под контролем которого оказались все мечети страны. Более того, с каждым годом практики регуляций со стороны религиозной институции стали усиливаться, итогом чего стало то, что ДУМК в 2018 году утвердил единые правила к строительству и функционированию казахстанских мечетей (Правило строительства здания мечети в типовом проекте, 2018). Согласно новым требованиям, мечеть должна быть не просто местом поклонения для верующих, но также стать культурным центром и общественным пространством, развивая коммуникативные, образовательные, просветительские, благотворительные и иные направления деятельности. Вместе с тем, в отношении казахстанских мечетей можно наблюдать тенденции развития, не встречающиеся в правилах функционирования мечетей – это процессы музеефикации, которые вытекают из государственной политики в области сохранения и брендинга культурного наследия или являются формой регионального сотрудничества власти и местных сообществ.

В период Независимости появились не только новые мечети и новые музеи, но и расширился диапазон использования музейных репрезентаций в иных не связанных с музеями напрямую общественных пространствах. В этой связи считаем актуальным на примере Казахстана

рассмотреть, как используются публичные пространства для экспонирования памяти о культурном наследии, в особенности как усиливается роль мечети в качестве публичного пространства для музейных практик.

Материалы и методы

При подготовке статьи проанализированы источники: отечественных и зарубежных публикаций о роли мечетей, развитии государственных программ «Культурное наследие» (этапы реализации: 2004-2006, 2007-2009, 2009-2011) и «Сакральный Казахстан» (2017 – по н.в.); аналитических исследований об исламском дискурсе в Казахстане; документов Духовного управления мусульман Казахстана; публикаций из интернет-ресурсов мечетей «Нур-Гасыр» и «Халифа Алтай»; учредительных документов и материалов исследуемых исламских музеев; публикаций новостных порталов, посвященных деятельности государственных и конфессиональных музеев исламской культуры.

С декабря 2021 года по март 2022 года проведены интервью с представителями музеев исламской культуры – потомками репрессированных в советский период религиозных деятелей и организаторами поисковых экспедиций для музея «Руханият» (г. Актобе), работниками конфессионального музея при центральной мечети «Халифа Алтай» (г. Усть-Каменогорск).

Использовались стандартные методы полевой работы: наблюдение, описание, фиксирование, фотографирование, сбор устных историй. Применялись методы визуального анализа при исследованиях мечетей и музеев в городах Актобе, Усть-Каменогорск и Торгай. Использовались официальные статистические данные.

Обсуждение

Современными исследователями отмечается определенная сложность в употреблении привычных дефиниций

публичного пространства. Социолог Олег Паченков считает, что причиной тому является исчезновение в современном мире отдельных видов традиционной публичной коммуникации и деятельности. При этом вне поля зрения остаются новые или формирующиеся формы публичных пространств. И в этой связи социальным ученым, по его мнению, необходимо изучать новые формы публичности, нужно искать «новое определение, новое видение, новое понимание недавних социальных процессов и критерии, позволяющие видеть новые публичные пространства» (Паченков, 2012: 67).

Публичное или общественное пространство в социальных науках часто рассматривается как городская территория, которая формируется через постоянное и активное соучастие власти и местных сообществ, и которая, в свою очередь, сама начинает определять специфику воспроизводства культурной жизни, способствуя формированию новой социальной реальности (Баталина, 2017: 11). Поэтому в фокусе основного внимания современных ученых находится город, в котором изучаются как открытые и закрытые публичные пространства, так и симбиоз и ассамбляж того и другого. Однако, большинством авторов в вопросе принадлежности публичных пространств только городу делается оговорка о том, что публичность возникает и успешно функционирует и вне городов, в любой точке культурного ландшафта.

В казахстанской науке исламские культовые сооружения, в частности мечети долгое время являлись объектом исследования в основном исторической науки. Исследования могли охватывать как целый период в истории Казахстана (Аманжолова, 2017: 11), (Сактаганова, 2017: 25), так и посвящены особенностям функционирования мечетей в определенном городе или регионе как важных общественных пространств (Нурбаев, 2016: 87), (Бисенова, 2016: 14), (Шаблей, 2020: 51).

В последнее десятилетие, с увеличением количества и явным усилением роли мечетей,

возрастает интерес к их исследованию как возрождаемого или заново конструируемого объекта культурно-исторического наследия, и как публичного пространства, оказывающего значительное влияние на семейно-бытовые отношения основной части казахстанского общества. Более того, в Казахстане в настоящее время, порождая новые гибридные практики публичности, происходит пересечение и соприкосновение пространства мечети и музея, что также начинает попадать в фокус междисциплинарных исследований.

Другая важная сторона изучаемого вопроса возникает при рассмотрении процессов музеефикации казахстанской мечети взглядом специалистов-музееведов. Например, одним из проблемных аспектов и предметов дискуссий в сфере организации музейного дела является появление форм музейного экспонирования в иных публичных пространствах, что может повлиять на пересмотр исследователями критериев типологизации казахстанских музеев, в большей степени основанных на канонах и традициях советской музеелогии. По мнению некоторых исследователей и организаторов музейного дела, в Казахстане уже появились новые музейные практики, которые сложно определить в какую-либо из классификационных категории отечественных музеев (Сатубалдин, Сахиева, 2021: 15), (Сатубалдин, 2021: 23). В этой связи становится актуальным необходимость междисциплинарного изучения музеефикации публичных пространств, в том числе музейных практик связанных с казахстанскими мечетями.

Мечеть может функционировать не только как замкнутое в себе пространство, но и как часть более комплексного, открытого публичного пространства или же прийти к различным комбинациям сосуществования с иными закрытыми пространствами, что меняет ее восприятие от места культового богослужения до части сакральной географии или центра общественной и культурной жизни – одним из таких казахстанских практик можно считать процесс музеефикации мечети, который является важным аспектом дискурса

публичных пространств. Например, археолог и этнолог Серик Ажигали уделяет особое внимание изучению мечетей и культовых объектов древнего Мангыстау и Устюрта как наиболее важных памятников сакральной географии Казахстана (Ажигали, 2014:32). Другой аспект выделен в коллективной монографии «Практики и места памяти в Казахстане», где авторы отмечают исторические мечети как значимые объекты исламского наследия, с которыми связаны различные республиканские и региональные практики памяти и паломничества (Медеуова, 2017: 438). Кроме этого, казахстанскими исследователями анализируются не только процессы конструирования сакральной казахстанской географии, но также приводятся примеры наиболее распространенных локальных практик коммемораций, связанных с присутствием или встраиванием мечетей в иное сакральное пространство: а) когда мечети в единстве с могилами святых, мавзолеями или другими объектами прилегающей территории являются органичной частью сакральной территории или историко-культурного заповедника или б) когда рядом с определенной святыней, чаще всего вблизи мавзолея, могут быть возведены мечети для паломников, которые со временем будут восприниматься как элементы сакрального или музеефицированного пространства (Медеуова и Сандыбаева, 2018: 22).

Междисциплинарные исследования в сфере коммеморативных исследований (memory studies) и сакральной географии требуют от вовлеченных исследователей выхода за рамки привычных эпистемологических схем, применения иного методологического инструментария, в том числе с учетом «пространственного поворота» (spatial turn) в социальных и гуманитарных науках, произошедшего во второй половине XX века (Трубина, 2011:7). Особенно это актуально когда в объекте исследования имеются пересечения разных пространств, когда предметная неоднородность и фронтальность, как в случае с музеем и мечетью, ставит в эпистемологический тупик и заставляет

искать более эффективные пути и методы анализа.

Сценарии музеефикации мечетей в Казахстане

Если взять временной период с середины 80-х годов XX века по настоящее время, то процессы музеефикации мечетей в Казахстане можно условно разделить на три направления развития:

1. Включение исторических мечетей в список памятников истории и культуры республиканского значения, создание мечетей-музеев и комплексных музеев-заповедников;
2. Эксперименты государственных органов по созданию музеев исламской культуры за счет бюджетного финансирования;
3. Инициативы региональных представительств ДУМК по самостоятельной организации музея в мечети.

Первый сценарий в целом носит типичный характер для всех стран Центральной Азии. Музеефикацию исторических и культурных объектов можно назвать естественным процессом по сохранению национального наследия, имевшим начало еще в позднесоветский период. На начало 2022 года в список памятников истории и культуры республиканского значения Казахстана было внесено 250 объектов, в том числе около 30 исторических мечетей. Часть из них входит в структуру музейных комплексов – заповедник-музей «Азирет Султан», Мангистауский государственный историко-культурный заповедник, Историко-музейный комплекс «Букеевская орда» и др. Некоторые мечети являются отдельными объектами исламского наследия. Такие как, построенный в китайском стиле архитектурно-художественный музей «Жаркентская Мечеть», татарские мечети города Семей и другие. Если в первом случае мечети являются частью крупного музейного комплекса, то во втором случае границы мечети и музея совпадают и их можно назвать мечетями-музеями, если они действующие, или музеями-мечетями,

если в них не отправляется культовая служба. Кроме этого, большинство из списка казахстанских памятников истории и культуры республиканского значения внесены государством в перечень сакральных объектов общенационального и регионального значения (Сакральные объекты Казахстана, 2017:9).

В отличие от первого сценария, реализуемой как части национальной политики, другие два сценария получили развитие недавно, когда в мечетях отдельных регионов стали развиваться музейные практики, которые не вписываются не только в общую типологию казахстанских музеев, но и являются новыми для самих мечетей.

В Казахстане государственные музеи в основном следуют стандартам, установленным в советский период, соответственно, при классификации музеев специалисты опираются на традиции и каноны советской музеелогии. Согласно данным Бюро национальной статистики (Статистика культуры, 2021) в Казахстане с начала века наблюдается постоянный рост количества музеев и к 2021 году в стране имеется 264 музея (Диаграмма 1), классифицированных по семи категориям – исторические (44), краеведческие (107), мемориальные (62), научные (4), искусствоведческие (11), заповедники-музеи (14) и другие (22). В последнюю группу входят государственные музеи, которые

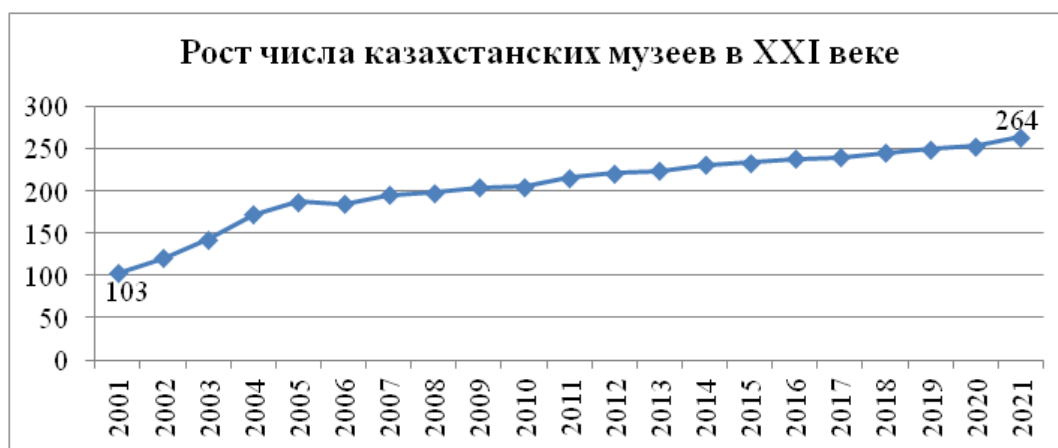
не могут быть отнесены ни к одной из предыдущих категорий. Как мы видим по категории «другие», нестандартные музеи по количеству уступают лишь краеведческим, мемориальным и историческим музеям.

Второй вариант – эксперименты государственных органов по созданию музеев исламской культуры – рассмотрим, на примере таких проектов, которые казахстанские музееологи отнесли бы к «другим». Среди «нестандартных» музеев особо выделяется государственный музей «Руханият» при главной мечети города Актобе. Музей представляет собой кейс гибридизации музейной практики, в котором пересекаются интересы государственной светской власти и исламского сообщества. Согласно Уставу музея «Руханият» (Устав, 2010), основной целью и тематическим направлением музея является восстановление памяти об исламском наследии Актюбинского региона досоветского и начального советского периодов.

Идея внесения в проект мечети тематического музея углавы региона появилась после посещения Музея исламской культуры при мечети Кул-Шариф в Казани (Татарстан, РФ). Для реализации идеи пригласили архитектора татарской мечети А.Г. Саттарова, конструкторское бюро которого разработало проект актюбинской мечети «Нур-Гасыр», включив в него экспозиционный зал для

Диаграмма 1. (составлена на основе данных Бюро национальной статистики РК.

Ссылка: <https://stat.gov.kz/official/industry/21/statistic/7>)

будущего музея (Актюбинская областная центральная мечеть, 2022: 26).

В экспозиционной логике музея «Руханият» заметно то, что в основу концепции заложено движение от настоящего к прошлому: начальные 2 стенда демонстрируют этапы строительства и открытия мечети «Нур-Гасыр» (Рис. 1 и 2), остальные 14 стендов посвящены истории зарождения ислама (2 стенда), истории его распространения в Казахстане (2 стенда) и исламскому наследию Актюбинского региона (10 стендов). Таким образом, из 16 стендов самый крупный блок иллюстрирует местное религиозное наследие, куда входят фотографии и вещи религиозных деятелей (хазретов, ишанов, ахунов, халпе), где размещены религиозные книги, предоставленные музеем местным населением, в том числе потомками религиозных деятелей, а также различные фотографии и макеты исторических мечетей Актюбинского региона (Рисунок 3 и 4).

Открытый при музее клуб «Руханият» возглавляет внучка знаменитого исламского деятеля, за счет кооперации потомков религиозных деятелей уже снято 5 документальных фильмов об исламском

Рисунок 1. Аким области Е. Сагындыков перед установкой полумесяца на купол мечети (фото М. Кикимбаева)

наследии региона, при их активном участии в Актюбинской области проводятся ежегодные поисковые экспедиции «Аманат». Потомки репрессированных исламских деятелей, так или иначе, вовлечены как в процесс по сбору музейных экспонатов, так и в их популяризацию. Их вовлеченность и сотрудничество, в конечном счете, сформировала и определяет особенность музея «Руханият».

Следует отметить, что сама идея открытия музея исламской культуры за счет государства противоречит светским принципам государственной политики в религиозной сфере, согласно которым религия отделена от государства, и официальная власть не должна содействовать или отдавать предпочтение какой-либо из конфессий. Нестандартность музея демонстрирует также то, что он был открыт не в отдельном здании, а в стенах исламского культового сооружения. Музей с момента открытия прошел через сложные этапы юридической реорганизации, слияния и переезда в здание областного историко-краеведческого музея, а затем снова был перемещен в здание мечети под давлением потомков религиозных деятелей, которые посчитали, что предоставленные ими экспонаты затеряются в хранилищах или не будут в должной мере экспонированы в краеведческом музее.

Кейс Актюбинской области долгое время являлся единственным проектом государственного музея в стенах мечети. В настоящее время на стадии появления еще один музей в городе Петропавловск, где в сентябре этого года будет завершена реставрация Давлеткильдеевской мечети, возведенной еще в колониальный период (1857 г.). Согласно планам областного акимата после завершения реставрации за счет государственного бюджета в мечети будет открыт музей исламской культуры (Жуковень, 2022:4).

Примером третьего сценария можно считать частную инициативу имамов и местного сообщества населенного пункта Торгай, где в мечети есть отдельные

Рисунок 2. Посещение мечети Н. Назарбаевым и Д. Медведевым во время V Международного форума глав приграничных территорий Казахстана и России (фото М. Кикимбаева)

помещения, которое используется в качестве музея. Часть экспозиции музея связана с деятельностью Газиза Амирханова, одного из инициаторов строительства мечети, ставшего имамом мечети и ответственным

за музей. В этой истории пересекаются разные нарративные линии культурной перезагрузки постсоветского периода. На момент развала Советского Союза Амирханов работал в системе образования,

Рисунок 3. Стенды, посвященные религиозным деятелям и разрушенным в советское время мечетям (фото М. Кикимбаева)

Рисунок 4. Часть макетов татарских и новых мечетей в Казахстане (фото М. Кикимбаева)

то есть обладал необходимым социальным капиталом для того, чтобы коммуницировать с властью, использовать определенный административный ресурс для строительства. С другой стороны, он обладал и культурным капиталом, так как история его рода связана с просветительскими традициями, наиболее сильными в этом регионе. Это и подвижничество Ыбрая Алтынсарина, Мыржакыпа Дулатова и многих других заметных акторов в казахской истории. Кроме того, его предков в эти края привез/пригласил из Бухары легендарный для этих мест Шакшак Жанибек (1693-1752) для того, чтобы они учили местных жителей канонам ислама.

В небольшом музейном пространстве (не более 20 квадратных метров) в достаточно лапидарном варианте показаны все главные сюжеты казахской истории, которые мы можем встретить практически во всех музеях страны. В этом схематическом воображении истории есть свои реперные точки – мифологические герои, ханы, батыры, тарханы, предводители, знатные люди, старейшины рода – а также те, кто устанавливали в регионе власть большевиков (командиры, комиссары), строили социализм (первые учителя, ученые, военные, номенклатурные руководители),

воспевали социалистические достижения (артисты, писатели, режиссеры), космонавты и возвращенные имена (алашординцы, репрессированные, ссыльные, эвакуированные и незаслуженно забытые культурные акторы).

Пример с Торгайскими музеями важен еще и потому, что здесь отчетливо видна работа местного сообщества по созданию новых нарративных схем памяти и преодоление практики, когда в одной экспозиции могут смешиваться разные идеологические сюжеты. В населенном пункте, который с экономической и демографической точки зрения находится в не лучшей форме, имеется шесть музеев, четыре из которых являются государственными. У каждого музея есть своя уникальная специализация на особых аспектах. То есть для местного сообщества культурная память не формируется возможностями официальных музеев и поэтому каждый музей заполняет свою нишу культурной памяти.

В целом, сценарий, связанный с инициативами самих мечетей и местных сообществ, за период независимости имеет свою историю развития во времени – от небольших стендов и персональных кабинетов, посвященных определенному религиозному деятелю (мечеть обычно носит его имя), до

Рисунок 5. Мечеть «Халифа Алтай» г.Усть-Каменогорск (фото К. Медеуовой)

экспериментов по созданию масштабных экспозиций по примеру государственных историко-краеведческих музеев. Наиболее ярким примером этого является музей исламской культуры, который был открыт в 2019 году при центральной мечети «Халифа Алтай» в г. Усть-Каменогорск (Рисунок 5).

Идея создания Музея исламской культуры также принадлежит акиму области. Руководитель региона, как и в случае с музеем «Руханият» в Актобе, предложил эту идею после посещения Музея исламской культуры при мечети Кул-Шариф в Казани (Татарстан, РФ). Однако, в отличие от актюбинского музея, музей в Усть-Каменогорске не является государственным, а главным организующим актором выступает руководство мечети «Халифа Алтай».

Примечательно то, что конфессиональный музей разработал и развивает масштабную экспозиционную концепцию, что обычно характерно государственным историко-краеведческим музеям. Во-первых, линейно были созданы семь экспозиций, в которых главной мыслью проходит идея эволюции религиозности казахов от древности (от тенгрианства) до наших дней (утверждение традиционного ханафитского ислама с обретением независимости). Во-вторых, музей

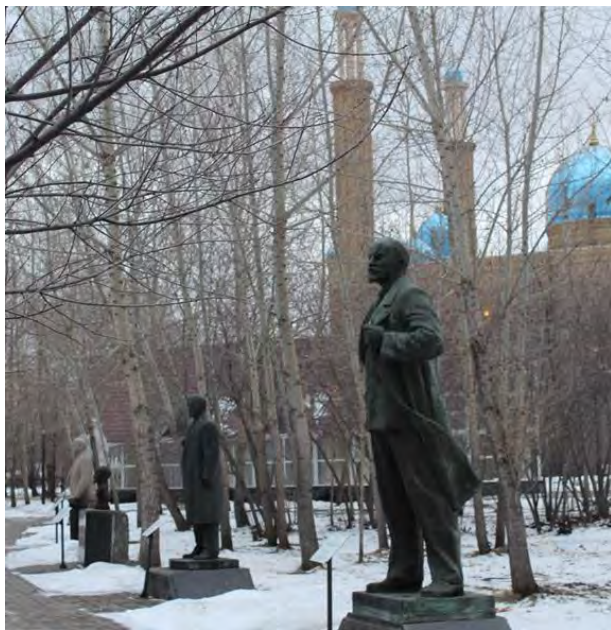
не ограничился религиозным наследием, в нем представлены археологические и этнографические экспонаты (балбалы, юрта, одежды, утварь, монеты и т.д.). В-третьих, есть специальный блок, посвященный истории становления казахской государственности от ханов Джанибека и Керей до Нурсултана Назарбаева, в котором акцент ставится на то, что возрождение религиозного и национального наследия стало возможным благодаря обретению независимости. В особенности, отмечается тот позитивный момент, что по всему Казахстану происходит возрождение традиционного ислама, растет количество практикующих верующих и мечетей.

Такая неспецифическая функция для мечети, стать пространством репрезентации культурной памяти, возможно, была спровоцирована другим инициативным соседским проектом, расположенным в непосредственной близости от мечети на левом берегу Иртыша.

Во-первых, это проект музейного энтузиаста Николая Зайцева. Он создал под открытым небом музей материальной памяти многонационального местного населения. В его концепции «музей играет роль своеобразного маркера территории,

отмечая ее уникальность и принадлежность к различным культурам и цивилизациям» (Алтаев, 2022:6). Приоритетными в музейной работе являются проблемы, связанные с изучением древних культур Прииртышья, этнографии коренных малочисленных народов, казахского и славянского населения. Непосредственно между этим музеем и новой мечетью расположены экспозиции военной техники и памятников советского периода – «Ленин парк» (Рис. 6). В отличие от других казахстанских городов это не просто хаотическое собрание памятников в одном месте, а хорошо продуманная дизайнерская инвестиция в городской парк. У каждого памятника имеется соответствующая табличка, в которой указывается и авторство работы, и где раньше стоял памятник.

Рисунок 6. «Ленин парк» в г.Усть-Каменогорск (фото К. Медеуовой)

В этом парке пять памятников В. Ленину, два Ф. Дзержинскому, памятник А. Жданову, Л. Толстому, М. Горькому, В. Маяковскому. Помимо памятников в этом же парке собрано большое количество артиллерийских орудий: как исторических, так и вполне современных. Их наличие в качестве экспонатов невольно отсылает к прежнему образу города как закрытого (секретного) объекта,

занимавшего важное место в системе военно-промышленного комплекса Советского Союза, и поэтому здесь сохранилась почти ностальгическая память о прошлом «прямом» канале связи с метрополией.

В коллективной монографии «Практики и места памяти в Казахстане» Усть-Каменогорск рассмотрен авторами как фронтир между советским и постсоветским состоянием. Местный исследователь Александр Алексеенко концептуализирует эту фронтирность как «сосуществование параллельных миров» (Алексеенко, 2016:9), и обращает внимание, что инерция советского прошлого продолжала определять вектор развития областного центра и в суверенное время, когда сохранившийся «индустриальный стержень» в значительной мере удерживал прежнюю этническую структуру города. То есть, по мнению ученого советское прошлое городов было закреплено в определенных демографических пропорциях, когда города в Казахстане были преимущественно заселены не казахами, города не были казахскими в прямом и метафорическом смысле, они были советскими, а значит подчиненными логике развития индустриализации, поднятия целины, формирования военно-промышленного комплекса. Таким образом, Усть-Каменогорск – это город, в котором лучше всего сохранилась ткань советского города, большинство паттернов советской мемориальной культуры и практики, несмотря на внешние общие для всех казахстанских городов изменения, произошедшие за годы независимости.

Поэтому, на наш взгляд, такая символическая нагрузка на новую мечеть кажется очевидной, фронтирность города порождает гибридные формы и методы трансляции религиозного наследия. Отсюда и еще одна отличительная деталь – в штате мечети «Халифа Алтай» нет профессиональных музейных работников, хранителями экспонатов и экскурсоводами выступают сами имамы и работники мечетей. В свою очередь, конфессиональная принадлежность музея влияет на личную заинтересованность руководства мечети,

открывает более широкие перспективы для развития: организаторы не ограничены бюрократическими процедурами, присущими государственным учреждениям, мечеть более мобильна при установлении коммуникаций и сотрудничества с различными зарубежными и отечественными институтами и сообществами. Если в государственном музее «Руханият» в г.Актобе чувствуется некоторое взаимное отчуждение музея и мечети, то в конфессиональном музее Усть-Каменогорска нет этих институциональных барьеров, музейный зал является органичной частью культового сооружения.

Заключение

Представленные в данной статье материалы, несомненно, требуют дальнейшей теоретической проработки и дескриптивного дополнения. При этом авторы руководствуемся не только отношением к памяти как к истории, но и как к актуальному для настоящего прошлому, а так же, как к особому инструменту каталогизации процессов, которые происходят в текущей современности Казахстана.

Некоторые частные выводы по текущим тенденциям касаются взаимоотношений между государством и религиозными институтами, здесь можно выделить две полярные позиции: а) в государственном музее в Актобе акцент ставится на травмах памяти, нарушенной преемственности поколений и потерянном наследии; б) в конфессиональном музее в Усть-Каменогорске период с момента обретения Казахстаном независимости рассматривается как время

торжества традиционного ислама, а прошлое как то, о чем следует помнить, но важнее смотреть в будущее.

В целом же, во всех кейсах музеефикация мечети, мы видим проявление более обширного казахстанского дискурса о современных и актуальных публичных пространствах. Новые сценарии музеефикации публичных пространств, в том числе мечетей не концептуализированы и носят условный характер, в будущем возможно выявление иных музейных практик, которые могут как дополнить, так и опровергнуть предположения.

Тем не менее, общим моментом для рассмотренных в нашей статье музеев ислама является то, что они на местах способствовали расширению роли мечетей в качестве публичного пространства, которые теперь функционируют не только как культовое сооружение, но и становятся местом посещений и коммуникаций для различных местных сообществ, местом экскурсий для государственных и зарубежных делегаций.

В настоящее время тенденции открытия музеев исламской культуры со стороны религиозных институций находят свое продолжение уже на центральном уровне. Так, 12 августа 2022 года в городе Нур-Султан открыта новая республиканская соборная мечеть при ДУМК, в проект которого включен музей исламской культуры. Пока неизвестно какой будет концепция нового музея, будет ли она носить локальный или национальный характер. Однако, несомненно, то, что теперь эксперименты по организации музея при мечетях переходят с регионального на центральный уровень – в столицу Казахстана.

Список литературы

Ажигали С. Памятники Мангыстау и Устюрта: книга-альбом / С. Ажигали. – Алматы: Типография «Онер», 2014. – 504 с.

Сагындыков Е. Актюбинская областная центральная мечеть. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <http://web.archive.org/web/20130125032849/http://aktobe.su/wp-content/uploads/2011/01/d0bcd0b5d187d0b5d182d18c-c2abd0bdd183d180-d0b3d0b0d181d18bd180c2bb.pdf> (дата обращения: 13.07.2022).

Алексеев А.Н. Место встречи Усть-Каменогорск: два мира, два образа жизни в поисках взаимодействия и сотрудничества. Институт мировой экономики и политики (ИМЭП) при Фонде Первого Президента РК – Лидере Нации. – Алматы. – 2016. – С. 10.

Алтаев Б. Феномен музейщика Зайцева. Сайт ТОО «Республиканская газета «Егемен Қазақстан». [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://kazpravda.kz/n/fenomen-muzeyshchika-zaytseva/> (дата обращения: 06.06.2022).

Аманжолова Д.А. Роль мечетей в социо-культурном развитии казахского кочевого общества во II-й половине XIX века: диссертация на соискание степени доктора философии (PhD): 6D020300 – История. – Алматы: Казахский национальный педагогический университет им. Абая, 2017. – 120 с.

Баталина Т.С. Анализ особенностей формирования общественного пространства. Бизнес и дизайн ревю. – 2017. – Т. 1. 1(5). – С.11-17.

Bissenova A. Building a Muslim Nation: The Role of the Central Mosque of Astana. In Kazakhstan in the Making: Legitimacy, Symbols, and Social Changes / A. Bissenova. – London: Lexington Books, 2011. – 229 p.

Жуковень О. Полуторавекую мечеть восстанавливают в Петропавловске. Международное информационное агентство Казинформ. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: https://www.inform.kz/ru/polutoravekovuyu-mechet-vosstanavlivayut-v-petropavlovsk_a3940636 (дата обращения: 06.06.2022).

Kikimbayev M., Medeuova K., Ramazanova A. Mosques in post-soviet Kazakhstan: discourse interpretation and regulatory practices. Central Asia & the Caucasus (14046091). – 2021. – No. 22(4). – P. 14.

Медеуова К.А., Сандыбаева У.М., Наурызбаева З.Ж., Толмагамбаева Д.Т., Ермаганбетова К.С., Мельников Д.Н., Кикимбаев М.Ж., Рамазанова А.Ч., Тлепбергенов А.Б., Жетибаев Е.Ж., Оразбаева Д.Е., Полтавец К.А. Практики и места памяти в Казахстане. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2017. – 318 с.

Медеуова К.А., Сандыбаева У.М. Сакральная география в Казахстане: коммемориальная политика государства и локальные практики в публичных пространствах. Мир Большого Алтая. – 2018. – № 4(3). – С. 438-447.

Нора П. Проблематика мест памяти. Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. – Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1999. – С. 17-50.

Нурбаев Ж.Е. Истоки формирования институтов ислама в Северном Казахстане (на материалах Петропавловского уезда Акмолинской области). Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» 1(05). [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/360> (дата обращения: 14.07.2022).

Паченков О.В. Публичное пространство города перед лицом вызовов современности: мобильность и «злоупотребление публичностью». Новое литературное обозрение. – 2012. – № 117. – С. 67-83.

Правило строительства здания мечети в типовом проекте в Республике Казахстан. Утверждено 18 апреля 2018 года на XIX заседании Совета улемов Духовного Управления Мусульман Казахстана. 3 стр. (из личного архива М. Кикимбаева)

Сакральные объекты Казахстана общенационального и регионального значения. – Астана: Фолиант, 2017. – 496 с.

Сактаганова З., Мажитова Ж., Аймахов Е. Государство и религия в советской истории: этапы и особенности взаимоотношений в Казахстане. Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Исторические и социально-политические науки». – 2017. – №2(53). – С. 191-200.

Сатубалдин А.К. Музейный мир Казахстана: основные направления деятельности // Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусств. – 2020. – № 52. – С. 120-129.

Satubaldin Abay., Sakhiyeva Kunikey. The Museum System of Modern Kazakhstan: Classification and Typology of Museums. Muzeológia a kultúrne dedičstvo. – 2021. – № 9(2). – С. 79-89.

Статистика культуры (Деятельность музеев) (2021). Сайт Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://stat.gov.kz/official/industry/21/statistic/7> (дата обращения: 05.07.2022).

Трубина Е. Преподавая «поворот к пространству»: зачем, кому и вместе с кем? Топос. – 2011. – № 1. – С. 39-61.

Устав Актюбинского государственного музея «Руханият». Утвержден постановлением № 255 акимата области от 16 августа 2010 года (из личного архива М. Кикимбаева).

Файзуллина Г.Ш. Хранение, состав и структура музейных фондов Казахстана в советский период сквозь призму терминологических проблем // Материалы республиканской научной конференции «IV

Оразбаевские чтения» на тему «Проблемы и достижения Отечественной археологии и этнологии в XXI столетии», посвященной 90-летию А.М. Оразбаева. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 397 с.

Шаблей П.С. История татарской общины Семипалатинска. Историческая этнология. – 2020. – № 5(1). – С. 75-94.

К.А. Медеуова, М.Ж. Қықымбаев

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Мешітгі мұражайландыру: қоғамдық кеңістіктердің қазақстандық дискурсы

Аңдатпа. Әлеуметтік сана қоғамдық кеңістіктерді жеке тұлғалардың интеракциясы мен қауымдастықтардың коммуникациясына қатысты ашықтығы мен жабықтығынан туындайтын ерекшеліктер арқылы сипаттауға бейім болғандықтан көп жағдайда олар туралы бұрыннан қалыптасып қалған және өзгере қоймайтын түсініктерді қолданады. Алайда, мәдениет пен күнделікті өмірдің үдерістері мен өзгерістерінің ықпалымен пайда болып жатқан қоғамдық кеңістіктердің трансформациясы және гибридикациясы сияқты сценарийлер көпшілікке үйреншікті түсініктерді қайта қарастыруды қажет ететіндей. Авторлардың пікірінше, қоғамдық кеңістіктер туралы дискурстарға әсер ететін мәдени және күнделікті тәжірибелердің қалада орын алу ықтималдылығы жоғары болғандықтан, зерттеушілерге әсіресе қалалық жағдайдағы жаңа өзгерістерге ерекше назар аударуы қажет.

Мақалада 1990-2021 жылдар аралығындағы статистикалық мәліметтердің, сондай-ақ 2021 жылдың желтоқсан мен 2022 жылдың наурыз айлары аралығында жиналған далалық зерттеулердің негізінде мешіттің әлеуметтік рөлі мен орны, оның бұқаралық қоғамдық кеңістіктегі дискурстарының ерекшеліктері көрсетілді. Негізгі фокус мәдени естеліктердің мұражайлар шекарасынан шығу, мешіттерде және кеңірек алғанда көпшілік орындарда көрініс тауып отырған мұражайландыру үрдістерін қарастыруға бағытталды.

Нәтижесінде, Қазақстандағы діни кеңістіктің өзгерістер мен сыртқы әсердің ашықтығына ерекше назар аударылып, мешіттердің діни рәсімдер мен жораларды орындап қана қоймай, оның бір жағынан, мемлекет, екінші жағынан, діни және мәдени институттардың өзара серіктестік қарым-қатынастары орын алатын жаңа қоғамдық кеңістік екендігі көрсетілді. Жекелеген кейстер негізінде мешіттердің қызметін кеңейтуге, оның ішінде әлеуметтік коммуникацияны дамытуға, діни құндылықтар мен мәдени естеліктер нарративтерін көпшілікке көрсетуге бағытталған жергілікті қауымдастықтардың өзара іс-қимылдары зерделенді.

Түйін сөздер: мешіт; мұражай; мәдени мұра; мәдени ландшафт; естелік орындары; коммеморация; апроприация; қоғамдық кеңістік; мұражайландыру; Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы.

K.A. Medeuova, M.Zh. Kikimbayev

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Museumification of a mosque: Kazakhstani discourse of public spaces

Abstract. Public consciousness often replicates established notions of what public spaces mean, endowing them with familiar characteristics and features stemming from their openness or closedness to the interaction of individuals or the communication of communities. At the same time, as various processes and changes in culture and everyday life show, public spaces, violating our habitual notions of them, demand their reconsideration, as if insistently offering us new and unexpected scenarios of their own transformations and hybridizations. It is especially interesting to trace this to the examples of changes in urban life, where, in our opinion, the probability of the intersection of different practices influencing the construction of the discourse on new public spaces seems to be the highest.

The article presents some reconsideration of the role and place of the mosque in Kazakhstani society, in the discourse on public space based on statistical data from 1990 to 2021, as well as field data collected between

December 2021 and March 2022. The main focus is to trace the emergence of cultural memory beyond the boundaries of museums, the museification of Kazakhstani mosques, and wider public space.

The authors have fixed a new tendency to the openness of religious space in Kazakhstan, when mosques perform not only the usual cult rituals and ceremonies, but also become a new public space, a place of complicity of state, religious and cultural institutions. As individual cases, we analyzed collaborations among representatives of various local communities aimed at expanding the functions of mosques, including their use for broader social communication and the translation of religious values and narratives of cultural memory.

Keywords: mosque; museum; cultural heritage; cultural landscape; places of memory; commemoration; appropriation; public space; museumification; Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan.

References

Azhigali S. Pamyatniki Mangystau i Ustyurta: kniga-al'bom [Monuments of Mangystau and Ustyurt: book-album], (Almaty, Tipografiya «Oner», 2014, 504 p.), [in Kazakh].

Sagyndykov E. Aktyubinskaya oblastnaya central'naya mechet'. Avtor idei i proekta [Aktobe Regional Central Mosque]. Available at: <http://web.archive.org/web/20130125032849/http://aktobe.su/wp-content/uploads/2011/01/d0bcd0b5d187d0b5d182d18c-c2abd0bdd183d180-d0b3d0b0d181d18bd180c2bb.pdf>, [in Russian]. (accessed 13.07.2022).

Alekseenko A.N. Mesto vstrechi Ust'-Kamenogorsk: dva mira, dva obraza zhizni v poiskah vzaimodeystviya i sotrudnichestva [Meeting Place Ust-Kamenogorsk: Two worlds, Two ways of Life in Search of Interaction and Cooperation]. Institut mirovoj ekonomiki i politiki (IMEP) pri Fonde Pervogo Prezidenta RK – Lidera Nacii. Almaty. 2016. P. 11, [in Russian].

Altaev B. Fenomen muzejshchika Zajceva. Sajt TOO «Respublikanskaya gazeta «Egemen Kazakstan» [The phenomenon of the museum worker Zaitsev. Website of the «Republican newspaper «Egemen Kazakhstan» LLP.]. Available at: <https://kazpravda.kz/n/fenomen-muzeyshchika-zaitseva> [in Russian]. (accessed 06.06.2022).

Amanzholova D.A. Rol' mechetej v socio-kul'turnom razvitii kazahskogo kochevogo obshchestva vo II-j polovine XIX veka [The Role of Mosques in the Socio-Cultural Development of Kazakh Nomadic Society in the Second Half of the XIX Century.]: dissertaciya na soiskanie stepeni doktora filosofii (Ph.D.): 6D020300 – Istoriya. [The Role of Mosques in the Socio-Cultural Development of the Kazakh Nomadic Society in the Second Half of the 19th Century: Doctor of Philosophy (PhD) thesis: 6D020300 – History], (Almaty, Kazahskij nacional'nyj pedagogicheskij universitet im. Abaya, 120 p.), [in Russian].

Batalina T.S. Analiz osobennostej formirovaniya obshchestvennogo prostranstva [Analysis of the Features of the Formation of Public Space.]. Biznes i dizajn revyu. 2017. Vol. 1. No. 1(5). P. 11-17, [in Russian].

Bissenova A. Building a Muslim Nation: The Role of the Central Mosque of Astana. In Kazakhstan in the Making: Legitimacy, Symbols, and Social Changes. (London, Lexington Books, 2011, 229 p.).

Zhukoven' O. Polutoravekovuyu mechet' vosstanavlivayut v Petropavlovsk. Mezhdunarodnoe informacionnoe agentstvo Kazinform [A century and a half old mosque is being restored in Petropavlovsk. Kazinform International News Agency]. Available at: https://www.inform.kz/ru/polutoravekovuyu-mechet-vosstanavlivayut-v-petropavlovsk_a3940636, [in Russian]. (accessed 06.06.2022).

Kikimbayev M., Medeuova K., Ramzanova A. Mosques in post-soviet Kazakhstan: discourse interpretation and regulatory practices. Central Asia & the Caucasus (14046091). 2021. No.22(4). P.14.

Medeuova K.A., Sandybaeva U.M., Naurzbaeva Z.ZH., Tolmagambaeva D.T., Ermaganbetova K.S., Mel'nikov D.N., Kikimbaev M.ZH., Ramzanova A.CH., Tlepbergen A.B., Zhetibaev E.ZH., Orazbaeva D.E., Poltavec K.A. (2017) Praktiki i mesta pamyati v Kazahstane [Practices and places of memory in Kazakhstan.]: monografiya. Astana, ENU im. L.N. Gumilyova, 318 p., [in Russian].

Medeuova K.A., Sandybaeva U.M. Sakral'naya geografiya v Kazahstane: kommemorial'naya politika gosudarstva i lokal'nye praktiki v publichnyh prostranstvakh [Sacred Geography in Kazakhstan: the Commemorative Policy of the State and Local Practices in Public Spaces]. Mir Bol'shogo Altaya [The world of Big Altay]. 2018. No. 4(3). P. 438-447, [in Russian].

Nora P. Problematika mest pamyati. Franciya-pamyat' [The Problems of Memory Locations. France-Memory. Saint-Petersburg, Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo universiteta, 1999. P. 17-50, [in Russian].

Nurbaev Zh.E. Istoki formirovaniya institutov islama v Severnom Kazahstane [The Origins of the Formation of Islamic institutions in Northern Kazakhstan] (na materialah Petropavlovskogo uyezda Akmolinskoy oblasti). Elektronnyj nauchnyj zhurnal «edu.e-history.kz» 1(05), Available at: <https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/360>, [in Russian]. (accessed 14.07.2022).

Pachenkov O.V. Publichnoe prostranstvo goroda pered licom vyzovov sovremennosti: mobil'nost' i «zloupotreblenie publichnost'yu» [Public Space of the City in the Face of Modern Challenges: Mobility and «Abuse of Publicity»]. Novoe literaturnoe obozrenie [New Literature Review]. 2012. No.117. P.67-83, [in Russian].

Pravilo stroitel'stva zdaniya mecheti v tipovom proekte v Respublike Kazahstan. Utverzhdeno 18 aprelya 2018 goda na HHH zasedanii Soveta ulemov Duhovnogo Upravleniya Musul'man Kazahstana. – 3 str. (iz lichnogo arhiva M. Kikimbaeva) [The rule for the construction of a mosque building in a typical project in the Republic of Kazakhstan. Approved on April 18, 2018 at the XIX meeting of the Ulema Council of the Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan. 3 p. (from the personal archive of M. Kikimbayev)], [in Russian].

Sakral'nye ob'ekty Kazahstana obshchenacional'nogo i regional'nogo znacheniya [Sacred Objects of Kazakhstan of National and Regional Significance] (Astana, Foliant, 2017, 496 p.), [in Russian].

Saktaganova Z., Mazhitova Zh., Ajmahov E. Gosudarstvo i religiya v sovetskoj istorii: etapy i osobennosti vzaimootnoshenij v Kazahstane [The State and Religion in Soviet History: Stages and Features of relationship in Kazakhstan]. Vestnik KazNPU im. Abaya, seriya «Istoricheskie i social'no-politicheskie nauki» [Bulletin of KazNPU named after Abay, series «Historical and socio-political sciences»]. 2017. No. 2(53). P. 191-200, [in Russian].

Satubaldin A.K. Muzejnyj mir Kazahstana: osnovnye napravleniya deyatel'nosti [The Museum World of Kazakhstan: the Main Areas of Activity]. Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta kul'tury i iskusstv [Bulletin of Kemerovo State University of Culture and Arts]. 2020. No. 52. P. 120-129, [in Russian].

Satubaldin Abay, Sakhiyeva Kunikey. The Museum System of Modern Kazakhstan: Classification and Typology of Museums. Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2021. 9(2). P. 79-89.

Statistika kul'tury (Deyatel'nost' muzeev). Sajt Byuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazahstan [Culture statistics (Museum activities) (2021). Website of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan]. Available at: <https://stat.gov.kz/official/industry/21/statistic/7>, [in Russian]. (accessed 05.07.2022).

Trubina E. Prepodavaya «povorot k prostranstvu»: zachem, komu i vmeste s kem? [Teaching «Turning to Space»: Why, to Whom and with Whom?]. 2011. No.1.P. 39-61, [in Russian].

Ustav Aktyubinskogo gosudarstvennogo muzeya «Ruhaniyat». Utverzhden postanovleniem № 255 akimata oblasti ot 16 avgusta 2010 goda (iz lichnogo arhiva M.Kikimbaeva) [Charter of the Aktobe State Museum «Rukhaniyat». Approved by Decree No. 255 of the Regional Akimat on August 16, 2010 (from the personal archive of M. Kikimbayev)], [in Russian].

Fajzullina G.Sh. Hranenie, sostav i struktura muzejnyh fondov Kazahstana v sovetskij period skvoz' prizmu terminologicheskikh problem [Storage, Composition and Structure of Museum Funds of Kazakhstan in the Soviet period through the Prism of Terminological Problems]. Materialy respublikanskoj nauchnoj konferencii «IV Orazbaevskie chteniya» na temu «Problemy i dostizheniya Otechestvennoj arheologii i etnologii v HKHI stoletii», posvyashchennoj 90-letiyu A.M. Orazbaeva [Materials of national scientific conference «IV Orazbaev readings» on «Problems and achievements of Native archeology and ethnology in the 20th century», dedicated to the 90-th anniversary of A.M. Orazbaev], Almaty, Kazak universiteti. 2012. 397 p., [in Russian].

Shablej P.S. Istoriya tatarskoj obshchiny Semipalatinska [The History of the Tatar Community of Semipalatinsk]. Istoricheskaya etnologiya. 2012. No.5(1). P. 75-94, [in Russian].

Сведения об авторах:

Медеуова Кульшат Агибаевна – доктор философских наук, профессор, заведующая кафедрой философии Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Кикимбаев Мейрам Жумабекович – Ph.D. докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Medeuova Kulshat Agibaevna – Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Head of the Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kikimbayev Meiram Zhumabekovich – Ph.D. student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Non-violence as a philosophical problem

Tolganay V. Mustafina^{1*}, Arailym D. Abdibek²
Assan A. Amangeldiyev³

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

*Corresponding author:

*mustafina_tv@bk.ru

¹<https://orcid.org/0000-0002-3949-7435>

²<https://orcid.org/0000-0001-8949-6863>

³<https://orcid.org/0000-0001-9257-1609>

DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-3-165-177

Abstract. At present, the transformation of ethical, social, cultural, and geopolitical processes in our social reality at a new level requires from humanity a special qualitative formation of the level of consciousness. In this regard, we consider it appropriate to form detailed discourses about the constructor of the phenomenon of cruelty, its effectiveness. When it comes to the problem of non-violence, many do not believe in the viability of this phenomenon in today's reality. Since the issues of non-violence, worrying human consciousness since ancient times, have not found proper application in the course of practice. At present, humanity is increasingly facing the negative consequences of ignoring the doctrine of non-violence. The modern world is disintegrating on a substantial level, it is chaotic. Therefore, such ideological programs and actions as global contradictions, manipulation of public consciousness, terrorism, the threat of the use of nuclear weapons, religious and ethnic tensions, new movements and groups, doctrines of various persuasions and directions, require the study of the essence and meaning of non-violence in accordance with the trends of the time.

In the global era, the rapid development of scientific and technical innovations, in addition to significant achievements in human life, creates new problems and prompts a new analysis of the fundamental question of the future of humanity. In recent times, new types and forms of abuse have appeared, and the fact that they cause great evil in an underground way makes it necessary to turn the idea of non-abuse into a life practice. In this article, a step is taken to differentiate thoughts about how the idea became a doctrine in the historical scene and the scope of its application today.

Keywords: non-violence; non-resistance; pragmatics non-violence; violence; value; rational humanism; spiritual activity; morality.

Received 10 June 2022. Revised 20 June 2022. Accepted 31 July 2022. Available online 30 September 2022.

For citation:

Mustafina T.V., Abdibek A.D., Amangeldiyev A.A. Non-violence as a philosophical problem // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. – Vol. 140. – No. 3. – P. 165-177. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-3-165-177.

Для цитирования:

Мустафина Т.В., Абдибек А.Д., Амангелдиев А.А. Ненасилие как философская проблема // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2022. – Т. 140. – № 3. – С. 165-177. DOI: 10.32523/2616-7255-2022- 140-3-165-177

Introduction

Both yesterday's 20th and today's 21st century is a field of various events that are rapidly replacing each other. The demand of the times is to increase the importance of the principles of non-violence by analyzing their causes and to put the necessity of wide application in our life experience on the agenda. Indeed, today's world is very diverse. On the one hand, global phenomena try to fit the whole world into the same dimensions, on the other hand, today's world seems to be separated from its unity on the basis of substantiality.

Ideological systems based on contradictions require a re-differentiation of the system of values that has been formed for centuries, in particular, a re-examination of the principle of non-violence. If so, what is the concept of "non-violence" and what issues can we consider within it? In this article, a step is taken to study the facts of the principle of non-violence and the peculiarities of its analysis in the history of philosophy.

It is known that society as a system consists of various institutions. Social existence is civil, legal, religious, ethical, ethnic, scientific, creative, etc. we know that institutions form. Their specific rules and sanctions are systematized. The development process of society depends on the systematic activity of these institutions (Mustafina, 2021).

In addition, it is reasonable to say that there are various tensions in the nature of society. Usually, the narrative of history is a narrative of tensions. In most cases, we use these two terms synonymously and ignore their differences. Different social institutions are involved at different levels in finding solutions to tensions. You can try to solve the conflict that has arisen by force. It is based on suppressing the tension without actually resolving it, as it aims to destroy the opponent physically or morally. And, if the principles of non-violence are established in the «charters» of these public institutions, both officially and unofficially, opportunities would be created to regulate tensions that arise and develop in society without using force.

Materials and methods

As a methodological basis of the article, historicity, and comparative analysis methods were used in close connection with each other. In particular, it is analyzed how the critical issues related to the philosophy of non-violence have been posed and studied from ancient times to the present day. Also, in order to understand and explain the circumstances of the philosophy of non-violence, constructive and comparative methods were used as a basis for this research.

As a system that tends to live together, the human race is going through various stages in its development. However, regardless of how far society has progressed in terms of civilization, such phenomena as violence, intolerance, war, and conflict are characteristic of social existence.

Even today, there are groups and social systems that consider war as the last and definitive way to solve social and political problems. In the past, periods of truce, even if temporary, could be seen as an opportunity to save humanity from complete annihilation. Currently, new types of weapons are being invented that can destroy in times of peace. Sometimes you can hear and see explanations that it is necessary to use destructive weapons to prevent a great danger. However, there is no doubt that any actions of abuse for ordinary human beings will have the opposite effect.

The philosophy of non-violence can be understood as an ethical, cultural, general worldview position that fundamentally rejects the so-called violence. The term nonviolence, which is used in the Russian language, corresponds to the concept of «non-violence» in English and French, «gewaltlosigkeit» in German, and «ahimsa» in Sanskrit, and in its general sense is not to inflict physical, emotional, or mental violence on any living being. means (Huseynov, electronic resource). Opinions are expressed that the beginning of acceptance of the concept of non-violence as a value, the foundation of such a philosophy can be formed in the period defined by the historian and German philosopher K. Jaspers as the «navel age». This is because the principle of non-violence begins to find its clear

expression in the religions, teachings, and general spiritual life that are being formed at this time. As a simple example of this, we can cite the concept of «ahimsa» in the Jain and Buddhist systems, born in the soil of Indian culture, and the principle of «wu wei» in the Taoist religious-philosophical, educational and moral doctrine, which was formed in the framework of Chinese culture, becoming the main concept and orientation.

These examples, in turn, are grounds for saying that the first formation of philosophical thoughts about non-violence was nourished by ancient Eastern philosophy. Here, the Jain school, which advocated the non-violence of any living being, and the meaning of Buddhist teaching, which proposed nirvana as a special method of human intellectual and moral development, is still relevant today (Kornev, 1991).

Also, in «Bhagavatgita», a religious-philosophical poem of the «Mahabharata» epic, born in ancient Indian culture, the idea of moksha is often raised as an ideal of freedom and freedom from suffering.

It is known that the main category of Taoism, which deserves to be called the soul of ancient Chinese culture, is «wu wei». According to this, if we take into account the unity of man and the world, any opposition to nature is equal to evil, therefore, according to the principle of Wu Wei, it is better for man to live in harmony without opposing nature.

From a scientific point of view, since the formation of the doctrine of morality is connected with Ancient Greece, it can be said that the systematization of the first orientations of the philosophy of non-violence can be said to originate from the time of Antiquity. In the meantime, we can mention the teachings of critical thinkers such as Democritus, Plato, Aristotle, and schools of Epicureanism, Stoics, skeptics, and Neoplatonists (Huseynov, 1987: 10). Our current calendar is connected with the formation of the Christian religion, and the birth of the founder of this religion, Jesus Christ. Christ's famous Sermon on the Mount (preaching on the top of the mountain) had a direct and significant effect on the spread of the doctrine of mass love for all in European civilization. It cannot be

denied that the ethics initiated by Jesus laid the foundation for the doctrine of non-violence in European philosophy. Subsequently, during the European Middle Ages, famous theologians and philosophers such as Tertullian, St. Augustine, Pierre Abelard, and Thomas Aquinas appealed to consider the principle of «love for one's neighbor» in the sense of service to the church (Ivanov, 1991:17). In other words, the initial preaching has turned into theological ethics instructions, which have become the duty of every citizen who considers himself to be a Christian. Theologically, these principles are based on the equality of all people before God, rather than the equality of people. Thus, love for God is established as the main value of human life.

If we distinguish the philosophy of the New Age, the critical issues of virtue and vice are discussed by B. Spinoza, D. Locke, T. Hobbes, etc. were taken into consideration by thinkers (Apresyan, 1986:22). B. Spinoza considered the phenomena of goodness and evil in a dialectical relationship, while in the works of D. Locke and T. Hobbes, this problem was studied first of all in connection with the construction of theories of the state and law. According to them, the golden rule of the moral principle directly determines the mutual relations of people. According to D. Locke, on the basis of such a golden rule, human beings are determined by the natural feature that one is equal to the other. That is why the idea of equality should not be forced from above but should be based on the creation of a legal state by citizens.

The analysis of the ideas of non-violence can be observed in the political-philosophical views of I. Kant. The German thinker's treatment of the problem of non-violence in the system of «morality and law» was widely analyzed in his famous work «Eternal Peace» (Kant, 1989:11).

The direct scientific study of the phenomenon of non-violence is associated with the name of David Thoreau, an American philosopher, and writer who lived in the 19th century. In the 19th century, the struggle for the legal abolition of slavery in the United States was the reason why the problem of non-violence became a central theme in David Thoreau's work (Anthology of

nonviolence, 1992:2). In his politically charged essay «Civildisobedience», he argued that changes in American society could only be achieved through acts of non-violence. David Thoreau introduced the concept of “civil disobedience” into scientific circulation for the first time. Instead of calling for armed uprisings, fighting official authorities with terrorist attacks, or other bloody actions, the peculiarity of this action is that it is based on alternative disobedience based on non-violence from the very beginning. We notice that such thoughts are later explored in depth in the works of D. Thoreau’s followers, such as L. Tolstoy, M. Gandhi, and M. L. King.

It should not be overlooked that the Russian writer and public figure L. Tolstoy made a great contribution to the theory of the philosophy of non-violence. L. Tolstoy began to implement the theory of the problem of non-violence during the period of several wars in the international arena, including the participation of the writer’s homeland, Russia. At the beginning of his creative life, L. Tolstoy considered war a norm in human relations, but later he became an activist of pacifist positions and propagated that true religion is based only on peace. Researchers of the legacy of the Russian thinker suggest that his theory should be viewed as a symbiosis of Jesus’ teaching of universal love for all and a strategy of peaceful escape from the power of his own state (Meleshko, 1991:5).

According to L. Tolstoy, many religions and humanist philosophical teachings are based on the principle of love in the broadest sense. The principle of love finds its expression in constant opposition to what is called evil. In L. Tolstoy’s views, abuse becomes a so-called evil and is equivalent to murder or similar threats. According to the thinker, to abuse is to exert an influence on someone that he does not want. The thinker even distinguished different types of social abuse. In particular, torture of the minority by the majority, state abuse, the death penalty, etc. Analyzing the history of mankind, the thinker draws attention to the fact that one form of abuse is replaced by another. That is why L. Tolstoy opposed the so-called revolution in his position and was deeply saddened by the fact that such a group

used more evil forms of abuse to fight certain injustices. Arguments regarding the use of those methods to overcome certain great abuses should not be completely approved by the thinker. In the work of L. Tolstoy, the fact that abuse should be denied as much as possible in social life has a special place. This is because any type of abuse only spreads evil in life. Accordingly, in solving the problems inherent in human life, it is better to abandon almost all elements of abuse.

The thesis of resisting evil through non-violence, which has its roots in the ancient Indian and Christian religious worldview, became the central theme of the doctrine of «Tolstoyism» and today it is known all over the world and even has its own practical forms. L. Tolstoy, who considered nonviolence as a real method rather than indifference, suggested that ordinary peasants resist the evil pressure from the authorities. He welcomed the creation of economic communities where no abuses were allowed, and he himself sought to create a free-thinking society.

Mohandas Karamchand Gandhi had a special place among the active figures against the British colonization of the Indian people during the period of national liberation wars that spread widely in the countries of Asia, Africa, and Latin America in the first half of the 19th century – the 20th century. M. Gandhi, who was greatly influenced by the teachings of L. Tolstoy, was a thinker who not only contributed to the further development of the theory of non-violence but was able to implement it in practice. We can say that the achievement of the state independence of the Indian country is clear proof that this doctrine is implemented in practice (Gandhi, 1992:44).

The harmonious systematization of the foundations of ancient Indian ethics (satyagraha, ahimsa) and the modern achievements of political struggles belong to the innovation of Gandhian political-philosophical teaching. Trying to fully understand the values characteristic of European culture, Gandhi called on his compatriots to fight non-violently against the colonial power. In his works, M. Gandhi often says that through L. Tolstoy, Russia created an opportunity to meet the wise teacher who created the theoretical base of non-violence. Admiring the ideas of his

«teacher», M.Gandhi makes concrete proposals to fight the Indians against the British colonialists without weapons and without bloodshed. For example: in the British army and administrative bodies, social actions such as refusing to pay taxes were used.

As a result, British rule, which dominated the Indians for almost two centuries, was destroyed, and the vitality of the doctrine of «Tolstoyism» became clear through M. Gandhi.

The American priest and public figure Martin Luther King is a classic representative of the doctrine of non-violence. In the author's work «Pilgrimage to non-violence» 50-60 years of the 20th century. The main spiritual propaganda in the struggle for civil equality of Afro-American movements in the USA is systematized (Huseynov, 1993). ML King, who was a follower of D. Thoreau in terms of social disobedience and a Christian in terms of his religious position, was able to use the ideas here to solve the complex interracial problems of his country. The core of King's teachings does not allow any kind of abuse but carries with it the principle of love for all mankind, which Jesus promoted as much as possible. In his opinion, since world-political issues lead to a deadlock, it is better that methods based on abuse are not given a place in the life of any society and in theological, philosophical, and political ideas.

Martin Luther King analyzes the principle of «Love your enemy» in the Bible, that you should be able to accept your opponent as a person and respect him as a person apart from his social role. Thus, the principle of non-violence is a way not only to reconcile the oppressed and the colonizers but also based on mutual respect and consideration (King, 1992: 4).

If in a struggle based on the use of force there is an attempt to preserve one's own rights and views that the opponent does not want to recognize, then according to M.L. King, the position of non-violence is based on the idea of «tender heart and strong spirit». From this, we can see a new aspect of the philosophy of non-violence. It means «permanent strength». At the same time, the attitude of non-violence helps to solve two problems at the same time. Firstly,

abuse suppresses the target, and secondly, it affects the liberation of the mental mechanisms in the mind of the individual that only victory can be achieved by force. The strength here is based on knowing how to respect your opponent and not lose your personality.

During the study of the theory of non-violence, the work of A. Schweitzer has a unique place among Western thinkers. Dealing with ethical issues, the thinker invites humanity to join the ranks of activists in the fight against evil. Considering that good and bad are two different things, A. Schweitzer considered the world as a mixture of these two. The main principles of A. Schweitzer's ethics were reflected in his poem «Awe for life» (Schweitzer, 1992:14).

Philosophical research in Russian related to the issues of non-violence in Soviet times was published in the works of A.A. Huseynov and R.G. Apresyan. While dealing with ethical issues, these thinkers took steps to separate and consider the phenomenon of non-violence as the basis of social existence. Learning from the philosophers before them, they decided to analyze the origin, development, and spread of non-violence in this way.

During the period of reconstruction and its aftermath, articles by several authors were published, aimed at analyzing various aspects of the issue of non-violence. Among them A. Grzegorzczuk, X. Goss-Mayer, J. Sharp, J. Vanier, R. Holmes et al. can be named.

In the Kazakh worldview, the essence of the concept of non-violence lies at the core of Kazakh existence. It is planned to analyze this in a separate article. In the meantime, we note that despite the lack of schools that specifically study the issue of non-violence in modern Kazakhstani philosophy, many scientific studies are conducted on the development of inter-religious and inter-ethnic relations, global trends and ideas of tolerance in society. In the scientific works of such scientists as A. Nysanbaev, N.Baitenova, Zh. Altaev, B. Nurzhanov, problems of the philosophy of non-violence are studied. For example, Zh. Altayev analyzed the place and role of the phenomenon of non-violence in the process of development

of Kazakh philosophy in his works, while A. Nysanbayev influenced the analysis of the main aspects of the philosophy of mutual understanding in the cultural development of various nationalities and ethnicities inhabiting the territory of Central Asia. As an example of inter-ethnic integration in Kazakhstan, the context of non-violence-based communication models is analyzed in the works of N. Baitenova, and it can be seen that the role of the phenomenon of non-violence in the context of the «culture of peace» has been thoroughly studied in the work of N. Nurzhanov. In the framework of this topic, candidate theses are also defended in the country.

Discussion

How to turn an idea into a doctrine. Now, if we analyze the transformation of the idea of non-violence from a concept into a philosophical doctrine, it is clear that, from the point of view of the principle of non-violence, resistance to all manifestations of indifference and injustice is welcome. And the concept of struggle considered from the point of view of the philosophy of non-violence is fundamentally different from the principles of violence. In the framework of this philosophy, the injustice that occurs in public life is exposed as much as possible, and steps are taken to make it public. Here, as the goal of the philosophy of non-violence, it is based on defeating injustice in people's minds and social structures and thinking about those who are responsible for it. Therefore, the direction of this philosophical position will be determined not by defeating the opponent, but by creating a positive situation for all its participants in the conflict.

In general, without realizing it, our society carries out actions of non-violence on a daily basis. When people resist abuse and abandon its methods, they begin to take the path of non-violence. But since there is no official status of non-violence, the need to form its specific methods and principles is urgent, and knowledge about this position should be systematically disseminated to the public. It seems that the time has come when the doctrine of non-violence

has taken its proper place in the history and culture of mankind and has become the subject of various studies and discussions, rather than disappearing from the public eye. Today, studies on non-violence should be published from the perspective of biology, psychology, sociology, ethnography, economics, and anthropology.

But we must not forget that the philosophy of non-violence is not a solution to all problems. M. Gandhi himself said that the «establishment of mass disinterestedness like Euclid's straight line is possible only from the point of view of theory» (Gandhi, 1992:5). The absolute establishment of the principles of non-violence in a world that has absorbed non-violence, and even in a certain sense was formed on the basis of evil, is, of course, amazing. Therefore, the conversation based on reason should not be about the state of non-violence, but about taking steps towards it and applying it in life.

In the course of the rapid development of globalization processes, issues related to the stability and development of the world require deep study in social organization, in particular, special foresight and diplomacy are needed in intercultural and intercivilizational relations. It is also a questionable question that even today the problem of recognizing the values common to humanity, which become the basis of intercultural and intercivilizational mutual agreement aimed at establishing a permanent compromise in the socio-political, religious-spiritual spheres, has not been completely resolved. Today, we observe the processes of negation and denial of universals and the main rules of life common to all cultural systems in the actions of some societies or states. That is, despite the fact that today we are living in the 21st century, some of us still have not mastered the values of humanity in general. For example, the concept of «justice» itself is read differently by representatives of different societies in the cultural context (Stepanyants, 1996:30).

That is why we still cannot accept the basic principles of universal «moral imperative» in the planetary framework. Even the concepts of creating a path to innocence can be taken in different forms within different cultures.

The pragmatic value of the doctrine of non-violence

In the last few decades, scientific discussions and conversations based on the ideas of non-violence have become widespread in the public sphere. In the works of the above-mentioned researchers, understanding the meaning and meaning of the philosophy of non-violence in a modern sense, researching the role of abuse and non-violence in religious-spiritual and socio-political life, and the golden rules of the ethics of non-violence are openly published. However, taking into account the current changes and development features, it is not enough to interpret the ideas of non-violence by famous religious and public figures. Today, society needs a pragmatic concept of non-violence. Today, the superiority of non-violence over strategies based on non-violence lies not only in the value of non-violence as a moral value, but also in the pragmatic necessity of planning the future of humanity. The urgency of creating a non-violence strategy is not a romantic dream of humanity, but the basis of saving life. Obviously, in the meantime, it is necessary to reconsider the values of man-made civilization from the point of view of the philosophy of non-violence. Concepts such as «power», «dominance» that affect people and society should be re-discussed. As a means of communication, non-violence is more suitable for humanizing life.

From the 80s and 90s of the last century, the paradigms of «living» / «saving life» began to be analyzed in the analysis of the new directions of development of world civilization. Some researchers have also projected that in some periods of human history, the pragmatics of living will be more interesting and relevant than the appeal to traditional values based on human consciousness and morality. So, especially the examples of evil and bloody conflicts taking place in the world in recent times put the need for humanism to rise to a new level on the agenda. It can also be called rational humanism. Therefore, it is possible that the strategy of the implementation of the mentioned rational humanism will become a practice through the

concept of pragmatic non-violence. However, we should not consider the principle of non-violence as an absolute ideal in the implementation of the rules and goals of intercultural communication. The new rational humanization asserts the superiority of the experience of non-violence and does not confine itself to it. Therefore, even today, in way of combating threats such as international terrorism, it is better to clearly determine the difference between the elements of abuse and non-abuse, and to look for ways to replace the potential of abuse with forms of non-abuse (Stepin, 1992: 3).

Despite the fact that evil cannot be justified from the point of view of any morality, restrictions and prohibitions are appropriate and necessary in certain cases. However, these limitations mean that the pressure should be individualized and therefore targeted. Otherwise, when it is generalized, the difference between abuse and non-abuse will disappear again. According to the new rational humanism, only initiatives that contribute to the development of mutual agreement and agreement should be taken. Therefore, the fact that some restrictions against the support of spiritual abuse are established in a legal context other than the general moral position is becoming an issue to be considered on the agenda today.

Obviously, in the meantime, a reasonable question arises: «Isn't the use of legal forms in the fight against spiritual abuse, in turn, close to a certain spiritual pressure?» A. Grzegorchik, one of the research theorists of the philosophy of non-violence, refers to the methods of non-violence in influencing the target, actions that cannot be a limitation to life and freedom. Among them, the author: 1) advice; 2) proposal; 3) distinguishes some forms of influence approved from the point of view of morality (Grzegorzczuk, 1992).

Currently, various movements of non-violence supporting initiatives such as protection of human rights, civil liberties, genocide, anti-dictatorship, feminism, and pacifism are gaining momentum in the world. But the problem is probably not only in their types and characteristics but also in the effectiveness of movements aimed at non-violence.

When we say abuse, we mean pressure aimed at restricting the freedom of a certain person, group of people, nation, or another social group. Of course, oppression, like abuse itself, can manifest itself in social institutions and mechanisms, overt and covert, direct and hidden, mental and physical. Although any semblance of abuse is manifested by restraint, not every restraint is abuse. Even if not, there are different types of restrictions. For example, a restriction aimed at maintaining order and security. We know its manifestations from the bans on the use of alcohol and drugs, as well as the ban on suicide. Prohibition goes hand in hand with limiting nominal freedom, but freedom is never unlimited. Its boundaries are defined by moral rules and educational requirements.

Although abuse and non-abuse are fundamentally opposite positions based on different norms, they replace each other cyclically at the individual, group, public, and state levels.

In social life and politics, the future of abuse and non-abuse is different in the direction of establishing fair relations between people. Several patterns of behavior can be distinguished in the way people react to social injustice, which is carried out through the use of force. First, cowardice, indifference, capitulation, etc. Second, the pattern of responding to abuse with abuse. This model of behavior is also morally better and more appropriate than the first. In other words, in responding to abuse with abuse, there are symbols of responsibility for the goal. This is a certain type of response to abuse, rejection of it, and an attempt to fight it (Goss-Mayer, 1990:4).

Another pattern of behavior related to abuse dominance is active resistance through non-violence, fighting injustice through non-violence methods. Unfortunately, treating non-violence as equivalent to indifference persists as one of the misconceptions in the public mind.

The principle of non-violence as a normative regulation is focused on the virtuous initiatives in a person and is directed towards their increase and development. Clearly, this is distinct from abusive and domineering relational patterns that seek to limit or prohibit destructive manifestations of human freedom. Based on virtue, the advocate

of non-violence recognizes that human existence is rooted in moral ambivalence. Based on this, specific rules of action are formed. They are: 1) abandoning the monopoly on the truth, being open to dialogue and compromise; 2) being able to look at the elements of one's own behavior that cause a hostile reaction in the opponent; 3) ability to analyze the situation from the opponent's point of view; 4) fight with the abuse itself, not with the people behind the abuse; 5) be able to be open. If so, the basis of the systematic non-aggression stance is to improve relations, to weaken, and prevent negative elements that limit the further development of agreement and negotiation.

These patterns of behavior mentioned in both axiological and pragmatic terms are chained in a certain sequence. From the point of view of the criterion of dominance, it is more important to fight against abuse than indifference, and in turn, non-violence is more important than the fight against abuse. Accordingly, non-violence deserves to be called the post-violence phase in the struggle for social justice. If we consider passivity to be the behavior of a weak person, responding to abuse with force is the behavior of a much stronger person. Behavior-based on non-violence is characteristic of a person whose consciousness and spiritual nature have grown and advanced (Huseynov, 1994:5).

In the last few centuries of human history, the vast majority of the world's states prefer to approve the democratic way of development. A democratic state can be understood as a system in which every individual life is considered valuable and aims to ensure the freedoms and rights of all citizens. Obviously, the understanding of democracy, its establishment, and development are different in different countries. It should be understood that this issue is a field of research for political scientists.

Returning to our research problem, the methods advanced by pacifist ideologues in the establishment and development of a democratic society have recently been used in the political programs of many states of the world (George, 2012:7).

Recently, a lot of research has been devoted to the practical initiatives of «people's power», and

«civil resistance». Among them, the results of the project implemented in 2011 by researchers Erika Chinovet and Maria Stefan can be considered innovative.

These researchers, studying the strikes and uprisings that took place in the world between 1900 and 2006 (a total of 323 events), draw attention to the fact that the groups that followed the rules of non-violence had significantly greater chances of victory than the groups that used force. According to them, the experience of using the principles of non-violence has proven its effectiveness even in overthrowing authoritarian regimes. That is, authoritarian systems themselves have shown weakness in applying the principles of non-violence. Also, the researchers conclude that «political campaigns based on non-violence have a significant impact on the subsequent development of democratic institutions.» In addition, according to them, the frequency and the chances of victory of violence-free campaigns are increasing year by year (Erica Chenoweth, 2011: 12).

Obviously, in practice, the situation develops differently in different countries of the world. But if we look at the results of the study cited by Chenoweth and Stephan, the principle of non-violence has had a great impact on the spread of democratic values. In the various empirical kinds of literature, one can find valuable information about the effectiveness of violence-free movements as well as countless arguments about the ineffectiveness of the use of force. For example, the effectiveness of the government's use of force to control the population is questionable. John J. Researchers Donohue and Justin Wolfers write that after years of research on the use of the death penalty, it does not reduce crime (John J. Donohue, 2006). Indeed, we cannot say that torture or torture is the most effective way to obtain relevant information. When suffering, a person can give in to everything that is required of him, say and agree to anything. Therefore, resorting to the principles of non-violence and not the use of force, on the one hand, is based on not harming any living being, and on the other hand, it contributes significantly to achieving the intended goal.

Another optimistic view of the success/victory of non-violence movements is offered by researcher Joshua Goldstein. According to him, in recent years, wars start less often and end faster. Goldstein connects such processes with the activities of international organizations and non-governmental organizations. The researcher believes that the United Nations Organization has a great influence in the implementation of the peacekeeping mission (Goldstein Joshua, 2012:6). The opinion that violence should be stopped by force is much more widespread in the public sphere. It is not immediately conceivable that significant changes will be made through the principles of non-violence. But the methods formed and developed in the framework of pure non-violence movements clearly demonstrate their effectiveness compared to the use of force.

Our approach to researching non-violence issues, both theoretically and practically, requires consideration of the primacy of the human factor. That is, instead of immediately using force and coercive actions in way of achieving any goal, using methods of non-violence, and consideration of cost-effective ways to solve problems of misunderstanding between people has a significant contribution.

Conclusion

So, we understand that the meaning of the concept of non-violence is based on the rules of humanism and morality, refusing to use force in resolving conflicts and discussing problematic issues. It is based on confidence and fortitude of spirit, rather than fear of physical punishment or economic sanctions, which occur in people's actions.

Violence is rooted in hatred and fear, whereas nonviolence is rooted in courage and love. Like a physical weapon, non-violence does not destroy or kill, on the contrary, it helps to bring the victim and the colonizer closer to each other and promotes cooperation.

If we analyze it from the socio-historical point of view, as environmental, economic, nuclear threats, inter-ethnic and inter-confessional

problems develop, the relevance of the philosophy of non-violence for society increases. Therefore, today, the nature of the principle of non-violence, and its application in accordance with the requirements of modern times should be re-evaluated and analyzed in solving the problems of today's agenda.

There is a pragmatic basis in the fact that the idea of innocence in the mind of mankind has become a doctrine today. Because in our global

existence, the sensitivity of universal values such as world stability and peace is special today. States, different political groups, and individual citizens need to show special foresight in intercultural and inter-civilizational relations. Why do we need to re-examine these well-known ideas today? Perhaps this is the fact that, despite how much knowledge the human race has developed and is comprehensive, it still cannot come to an agreement on solving simple problems.

References

- Erica Chenoweth, Maria J. Stephan, 2011. Why civil resistance works: the strategic logic of non-violent conflict [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://www.belfercenter.org/sites/default/files/legacy/files/IS3301_pp007-044_Stephan_Chenoweth.pdf. (дата обращения: 26.06.2022).
- Goldstein Joshua, 2012. Winning the War on War: The Decline of Armed Conflict Worldwide [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.amazon.com/Winning-War-Decline-Conflict-Worldwide>. (дата обращения: 05.05.2022).
- John J. Donohue. Justin Wolfers, 2006. Uses and abuses of empirical evidence in the death penalty debate [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.nber.org/papers/w11982.pdf>. (дата обращения: 27.05.2022).
- Lahey George. Global Non-Violence Database. Swarthmore College [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://nvdatabase.swarthmore.edu>. (дата обращения: 01.06.2022).
- Антология ненасилия. – Москва, «Бостон: Московский журнал», 1992. – 254 с.
- Апресян Р.Г. Постигание добра / Р.Г. Апресян. – Москва «Молодая гвардия», 1986. – 207 с.
- Ганди М. Моя вера в ненасилие / М. Ганди. – Москва: «Вопросы философии», 1992. – 300 с.
- Гжегорчик А. Духовная коммуникация в свете идеала ненасилия // «Вопросы философии». Москва. – 1992. – № 3. – С. 57.
- Госс-Майер Х. Основы ненасилия: пояснение понятия // Философские науки. – 1990. – № 11. – С. 69-72.
- Госс-Майер Х. Основы ненасилия: пояснение понятия. Перевод с немецкого А.К.Судакова // «Философские науки». Москва. – 1990. – № 11. – С. 69-72.
- Гусейнов А. Понятия насилия и ненасилия // «Вопросы философии». Москва. – 1994. – № 4. – С. 40.
- Гусейнов А., Иррлитц Г. Краткая история этики / А. Гусейнов, Г. Иррлитц. – Москва: «Мысль», 1987. – 589 с.
- Гусейнов А.А. Ненасилие. [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <http://iphras.ru/elib/2038.html> (дата обращения: 13.07.2022).
- Иванов В.М. Христианство и ненасилие. Принципы ненасилия: Классическое наследие / В.М. Иванов. – Москва: «Прогресс», 1991. – 126 с.
- Кант И. К вечному миру // «Московский рабочий». – Москва. – 1989. – С. 75.
- Кант И. Любите врагов ваших. Перевод И. Тимофеева, О. Писаревой и Ю. Джибладзе. – М.: «Вопросы философии». – 1992. – № 3. – С. 66-71.
- Корнев В.И. Проблема ненасилия в восточных религиозных традициях // Принципы ненасилия: Классическое наследие. – Москва. – 1991. – С. 9-31.
- Мустафина Т.В. Вопросы осмысления эффективности философии ненасилия // Вестник КазНУ. Серия философии, культурологии и политологии. – 2021. № 75. – С. 27-35.
- Гусейнов А.А. Ненасилие: философия, этика, политика / А.А. Гусейнов. – Москва: Наука, 1993. – 188 с.
- Степанянц М.Т. Справедливость и демократия в контексте диалога культур. Результаты работы VII Гавайской конференции философов Восток-Запад. «Вопросы философии», Москва. – 1995. – №3. – С. 143.

Степин В.С. Перспективы цивилизации, от культа силы к диалогу и согласию // «Этическая мысль», Москва. – 2001. – С. 196.

Швейцер А. Благоговение перед жизнью: сборник работ. – Москва. – 1992. – С. 572.

Т.В. Мустафина, А.Д. Әбдібек, А.А. Амангелдиев

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Қиянатсыздық философиялық мәселе ретінде

Аңдатпа. Қазіргі таңда қоғамдық болмысымызда этикалық, әлеуметтік, мәдени, геосаяси үдерістердің жаңа деңгейде түрленуі адамзат баласынан сана деңгейінің жаңа сапалық дәрежеде қалыптасуына ерекше зәру. Осы орайда қиянатсыздық феноменінің конструктісі, оның пәрменділігі жайлы жан-жақты дискурстардың орын алуы орынды құбылыс деген ойдамыз. Қиянатсыздық мәселесіне келгенде, бұл феноменнің заманауи болмыстағы өміршеңдігіне көпшілік сенім арта қоймайды. Себебі, қиянатсыздық мәселелері адам баласының санасын ерте заманнан толғандырғанымен, тәжірибе барысында тиісінше қолданыс таппай келген. Қазіргі таңда қиянатсыздық ілімін елемеудің кері салдарын барынша ашып беруде. Замануи әлем субстанционалды деңгейінде жік-жікке бөлініп, бір негіз, бастамасынан жүрдай болып қалғандай. Сондықтан да жаһандық қайшылықтар, қоғам санасын манипуляциялау, терроризм, ядролық қару қолдану қаупі, діни және этникалық шиеленістер, жаңа ағымдар мен топтар, ілімдер сияқты әр түрлі пиғылды және әр түрлі бағыттағы идеологиялық бағдарламалар мен іс-әрекеттер қиянатсыздық мәні мен мағынасын заман үрдістеріне сәйкес зерделеуді қажет етеді.

Жаһандық дәуірде ғылыми-техникалық жаңалықтардың қарқынды дамуы адамзат өміріне едәуір жетістіктермен қоса, жаңадан мәселелер туғызып, күн тәртібінде адамзат болашағы туралы түбейгейлі сұрақты жаңаша сараптауға итермелейді. Соңғы кездерде қиянат жасаудың жаңа түрлері мен формаларының пайда болып, олардың астыртын түрде зор зұлымдық туындатуы қиянатсыздық идеясының өмірлік тәжірибеге айналуын қажет етеді. Бұл мақалада идеяның тарихи сахнада ілімге қалай айналғандығы және бүгінгі таңда қолдану аясы туралы ойларды саралауға қадам жасалады.

Түйін сөздер: қиянатсыздық; күш көрсетпеу; прагматикалық қиянатсыздық; қиянат; құндылық; рационалды гуманизм; рухани өмір; мораль.

Т.В. Мустафина, А.Д. Абдибек, А.А. Амангелдиев

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Ненасилие как философская проблема

Аннотация. В настоящее время трансформация этических, социальных, культурных, геополитических процессов в нашей общественной реальности на новом уровне требует от человечества особого качественного формирования уровня сознания. В этой связи мы считаем целесообразным формировать развернутые дискурсы о конструкторе феномена жестокости, его действительности. Когда дело доходит до проблемы ненасилия, многие не верят в жизнеспособность этого феномена в современной реальности. Так как вопросы ненасилия волнуют человеческое сознание с давних времен, не нашли должного применения в ходе практики. В настоящее время человечество все больше сталкивается с негативными последствиями игнорирования учения о ненасилии. Современный мир на субстанциональном уровне распадается, он хаотичен. Поэтому такие идейные программы и действия, как глобальные противоречия, манипулирование общественным сознанием, терроризм, угроза применения ядерного оружия, религиозная и этническая напряженность, новые течения и группы, доктрины различного толка и направленности, требуют изучения сущности и смысла ненасилия в соответствии с тенденциями времени.

Эра глобализации вместе со стремительным развитием научно-технического прогресса, существенно изменяющим жизнедеятельность человечества, предоставляя массу возможностей, сегодня ставит перед человеком новые задачи и вызовы. В настоящее время формы насилия обретают новые контуры, в том числе латентно несут фундаментальные угрозы будущему человечества. В этой связи важно применение

ненасильственных методов в преодолении современных трудностей и задач. В данной статье рассматриваются вопросы возникновения идеи ненасилия в различных историко-культурных системах, зарождение учения о ненасилии и реализуется попытка осмысления его в контексте сегодняшних реалий.

Ключевые слова: ненасилие; несопротивление; прагматика ненасилия; насилие; ценность; рациональный гуманизм; духовная деятельность; мораль.

References

Erica Chenoweth, Maria J. Stephan. Why civil resistance works: the strategic logic of non-violent conflict, Available at: https://www.belfercenter.org/sites/default/files/legacy/files/IS3301_pp007-044_Stephan_Chenoweth.pdf. (accessed 26.06.2022).

Goldstein Joshua. Winning the War on War: The Decline of Armed Conflict Worldwide, Available at: www.amazon.com/Winning-War-Dcline-Conflict-Worldwide. (accessed 05.05.2022).

John J. Donohue, Justin Wolfers. Uses and abuses of empirical evidence in the death penalty debat. Available at: <https://www.nber.org/papers/w11982.pdf>. (accessed 27.05.2022).

Lakey George, 2012. Global Non-Violence Database. Swarthmore College. Available at: <https://nvdatabase.swarthmore.edu>. (accessed 01.06.2022).

Antologia nenasilia [Anthology of Nonviolence], («Boston: Moskovski jurnal», Moscow, 1992, 254 p.), [in Russian].

Apresan R.G. Postijenie dobra [Comprehension of good], («Molodaia gvardia», Moscow, 1986, 207 p.), [in Russian].

Gandi M. Moia vera v nenasilie [My faith in non-violence], («Voprosy filosofii», Moscow, 1992, 300 p.), [in Russian].

Gjedorchik A. Duhovnaia komunikasia v svete ideala nenasilia [Spiritual communication in the light of the ideal of non-violence], «Voprosy filosofii», 1992. No. 3. P. 57, [in Russian].

Goss-Maier X. Osnovy nenasilia: poiasnenie ponatia [Fundamentals of nonviolence: explanation of the concept], Filosofskie nauki, 1990. No. 11. P. 69-72, [in Russian].

Goss-Maier H. Osnovy nenasilia: poiasnenie ponatia [Concepts of violence and non-violence]. «Filosofskie nauki», Moscow. 1990. No. 11. P. 69-72, [in Russian].

Guseinov A. Ponatia nasilia i nenasilia [A Brief History of Ethics] «Voprosy filosofii», Moscow. 1994. No. 4. P. 40, [in Russian].

Guseinov A., İrlits G. Kratkaia istoria etiki [A Brief History of Ethics], («Mysl», Moscow, 1987, 589 p.), [in Russian].

Guseinov A.A. Nenasilie [Nonviolence]. Available at: <http://iphras.ru/elib/2038.html>, [in Russian]. (accessed 13.07.2022).

İvanov V.M. Hristianstvo i nenasilie. Prinsipy nenasilia: Klasicheskoe nasledie [Christianity and Nonviolence. Principles of Nonviolence: The Classic Legacy], («Progres», Moscow, 1991, 126 p.), [in Russian].

Kant İ. K vechnomu mir. «Moskovski rabochi» [The Moscow Worker], 1989. P. 75, [in Russian].

Kant İ. Lübite vragov vaših [Love your enemies], «Voprosy filosofii», Moscow. 1992. No.3. P. 66-71, [in Russian].

Kornev V.I. Problema nenasilia v vostochnyh religioznyh tradisiah [The Problem of Nonviolence in Eastern Religious Traditions], Prinsipy nenasilia: Klasicheskoe nasledie [Principles of Nonviolence: A Classical Legacy]. Moscow. 1991. P. 9-31, [in Russian].

Mustafina T.V. Voprosy osmyslenia effektivnosti filosofii nenasilia [Issues of understanding the effectiveness of the philosophy of non-violence], Vestnik KazNU. Seria filosofii, külturologii i politologii [Bulletin of KazNU. Series of Philosophy, Culturology and Political Science], 2021. No.75. P. 27-35, [in Russian].

Guseinov A.A. Nenasilie: filosofia, etika, politika [Nonviolence: Philosophy, Ethics, Politics], (Nauka, Moscow, 1993, 188 p.), [in Russian].

Stepanans M.T. Spravedlivöst i demokratia v kontekste dialoga kültur [Justice and Democracy in the Context of Dialogue of Cultures], Rezülaty raboty VII Gavaiskoi konferensii filosofov Vostok-Zapad [Proceedings of the 7th Hawaii East-West Philosophers' Conference.]. «Voprosy filosofii» [Questions of Philosophy], 1995. No.3. P. 143, [in Russian].

Stepin V.S. Perspektivy sivilizatsii, ot kültä sily k dialogu i soglasiu [Perspectives of civilization, from the cult of strength to dialogue and harmony], «Eticheskaja mysl», Moscow. 2001. P. 196, [in Russian].

Şveiser A. Blagogovenie pered jiznï [Reverence for life]. Moscow. 1992. P. 572, [in Russian].

Information about the author:

Мустафина Толганай Вагизовна – Ph.D., и.о. доцента кафедры философии Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Абдибек Арай Дастанкызы – магистр, старший преподаватель кафедры философии Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Амангелдиев Асан Азимханович – докторант, преподаватель кафедры философии Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Mustafina Tolganai Vagizovna –Ph.D., acting associate professor, Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Abdibek Arai Dastankyzy – Master, Senior Lecturer, Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Amangeldiyev Asan Azimkhanovich – Ph.D. student, lecturer at the Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Опыт использования подкастинга для популяризации исторических тем (на примере создания подкаста о казахских ханах)

Айым Б. Тлепберген

Центр развития «TUMAR», Нур-Султан, Казахстан

E-mail: a.tlepbergen@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3354-9943>

DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-3-178-192

Аннотация. В статье анализируется использование возможностей подкаст-индустрии для создания нарративных аудиопрограмм, в том числе для развития историко-этнографического и исследовательского направлений в подкаст-индустрии Казахстана, для расширения культурологической интерпретации исторических нарративов.

Результаты научных исследований различных периодов истории Казахстана, известные в академических кругах, однако не так широко распространенные среди населения, могут быть преподнесены в более доступной форме. И одной из таких форм является подкастинг, в том числе нарративные подкасты с привлечением представителей академической среды.

В статье описывается процесс создания аудиоподкаста, посвященного жизни и деятельности казахских ханов. Данная статья будет интересна с точки зрения изучения возможностей использования новых методов распространения информации, относящейся к истории Казахстана. Также мы считаем, что по аналогии с приведенным в статье примером существует хорошая возможность широкого распространения результатов исследований, связанных с культурой, традициями и обычаями казахского народа, а также фольклора, живописи Казахстана для расширения культурологической интерпретации, коллективной, исторической памяти.

Историческая память в качестве связующего звена между поколениями актуальна сегодня как никогда ранее, так как процессы глобализации и вестернизации, затрагивающие жизнедеятельность общества практически всех стран мира, несут с собой также и постепенное стирание границ исторической памяти. В этой связи одним из практических средств, на наш взгляд, является использование доступных в плане технического применения новых направлений медиа, одним из которых является сфера подкаст-индустрии.

Ключевые слова: подкаст-индустрии; подкастинг; популяризация истории; нарратив; казахские ханы; историческая память.

Received 10 June 2022. Revised 20 June 2022. Accepted 31 July 2022. Available online 30 September 2022

.For citation:

Tlepbergen A.B. Experience of using podcasting to popularize historical topics (on the example of creating a podcast about Kazakh khans) // Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. – Vol. 140. – №. 3. – P. 178- 192. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-178-192

Для цитирования:

Тлепберген А.Б. Опыт использования подкастинга для популяризации исторических тем (на примере создания подкаста о казахских ханах) // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2022. – Т. 140.– №. 3. – С. 178-192. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-140-3-178-192

Введение

XXI век связан с развитием процессов глобализации и, как следствие, развитием и все большим распространением высоких технологий. Всеобщая диджитализация, с одной стороны, приносит свои плоды в виде открытого доступа к интересующей информации на всех языках мира, с другой - приводит к необходимости поиска новых путей распространения информации. Это, в первую очередь, связано с тем, что в новых реалиях приходится практически бороться за возможности занять ниши для привлечения внимания общественности, в том числе учащихся.

В этой связи вопрос распространения результатов исторических исследований требует поиска новых возможностей. И одной из них, как нам представляется, может стать сфера подкастинга, набирающая в последнее время популярность во всем мире.

Подкастинг является сравнительно новым видом индустрии медиа и развлечений (media and entertainment – M&E). Зародившись в начале 2000-х годов в США как технология для прослушивания аудиоблогов, подкастинг с течением времени развился до уровня отдельной индустрии. В данное время в мире насчитывается порядка 4 миллионов подкастов.

Рисунок 1. Статистика по количеству подкастов в мире на 13.04.22 г.

Эти данные, приведенные на интернет-ресурсе <https://podcastindex.org/>, созданном основателем сферы подкастинга Адамом Керри (Total podcasts, 2022). Отметим, что это статистика только по тем подкастам, информацию о которых их авторы предоставляют данному ресурсу. Поэтому с уверенностью можно говорить о том, что количество подкастов по всему миру значительно превышает цифру в 4 миллиона.

Казахстан не отстает от мировых трендов, и наша подкаст-индустрия развивается достаточно быстро с начала 2020 года. Отметим, что в Казахстане работает интернет-ресурс <https://podcastindex.ca>, на котором представлены практически все подкасты Центральной Азии (Все подкасты, 2022).

Основным отличием подкастинга помимо технических вопросов является так называемый низкий порог входа, когда практически любой человек может посредством своего смартфона записать аудио и выложить его на одной из бесплатных подкаст-платформ. Дать возможность каждому человеку высказаться и быть услышанным – это и было основной идеей Дэйва Уинера, который совместно с Адамом Керри заложил основы данной сферы. Возможность бесплатного распространения и создание условий, где ни одна крупная компания не может доминировать на рынке и диктовать подкастерам (контент-мейкерам) темы и жанры для подкастов – это и есть главная идея, лежащая в основе всей индустрии подкастинга (Dave Winer, 2017: 11).

Отметим, что тематические направления и жанры подкастов разнообразны. В Казахстане широко распространены подкасты в виде интервью (Все подкасты, 2022).

Статистические данные по всему миру и отдельно по США говорят о развитии индустрии подкастинга (Podcast, 2022). К

сожалению, в данное время мы не располагаем статистикой отдельно по Казахстану. Однако уже стало очевидным, что по мере развития отрасли в Казахстане, как и во всем мире, будет расти количество подкастов нарративного характера, которые, на наш взгляд, как нельзя лучше подходят для освещения и раскрытия исторических тем и их популяризации.

В соответствии с общераспространенной интерпретацией нарратив (англ. narrative) – это история или рассказ о событиях, опыте и т. п., правдивый или вымышленный; книга, литературное произведение и т. д., содержащие такой рассказ; искусство, техника или процесс повествования или рассказывания истории (Интернет-словарь, 2022).

Нарратив помогает осветить проблемные вопросы не только современности, но и прошлого. К примеру, одним из известных примеров нарративного подкаста, посвященного исторической тематике, является уже ставший практически классическим подкаст «Presidential», выпускаемый известной газетой «The Washington Post» (Presidential, 2022).

Данный подкаст является наглядным примером того, как можно увеличить интерес общественности к сугубо исторической теме – истории правителей государства. Одним из главных условий в работе над такого рода проектами является необходимость придерживаться четко обозначенной нейтральной позиции, чтобы полученный в итоге результат был максимально объективным и отвечал требованиям современного общества к объективной оценке исторических вех истории.

Понимая всю важность вышеописанного, автор данной статьи принимал участие в создании нарративного подкаста на историческую тему. По аналогии с «Presidential» был создан подкаст о жизни и деятельности казахских ханов. Отметим, что автор не претендует на полноту использования всех имеющихся и введенных в научный оборот материалов. В данном подкасте была сделана попытка путем

создания нарративного аудиоконтента привлечь внимание общественности к исторической теме и дать возможность не только казахоязычной аудитории, но и международной русскоязычной аудитории прикоснуться к истории средневекового Казахстана.

Далее будет описана работа над созданием нарративного исторического подкаста.

Подготовительная работа перед созданием подкаста

Работа над созданием подкаста о казахских ханах началась в июле 2021 года. Получив отказ от нескольких частных компаний, автор идеи разослал список из 17 потенциальных тем для подкастов зарубежным компаниям, работающим в сфере медиа и развлечений.

Сотрудничать согласилась украинская стриминговая платформа «MeGoGo». И тему компания выбрала, на первый взгляд, совершенно далекую от украинской тематики: была достигнута договоренность о создании подкаста о казахских ханах.

Казалось бы, чем может быть привлекательна данная тема украинской стриминговой платформе? На первый взгляд ничем. Однако ответ очевиден.

Как Казахстан, так и Украина являются странами с общим историческим прошлым, которое во многом объединяет народы двух постсоветских государств. И проводимые исследования помогают ответить на вопросы в истории своей страны и вопросы подрастающего поколения о том, что было в недалеком прошлом.

К примеру, одним из результатов такого рода исследований является признание Голодомора начала 1930-х годов геноцидом в самой Украине (Музей голодомору, 2022), а также в ряде других стран (Музей голодомору, 2022). Это стало результатом гласности и широко проводимых исследований в области историографии, источниковедения, архивоведения и других сферах.

Уже на одном этом примере мы можем проследить, как совместная работа

специалистов из смежных областей знания приводит к поиску ответов на вопросы в области истории.

Отметим, что Казахстан в данное время также уделяет внимание исследованиям, посвященным разным периодам истории Казахстана. Свидетельством данному тезису могут служить опубликованные и пользующиеся широким спросом академические исследования (Сартори, 2019:48). Отметим, что за последние годы количество научно-популярной литературы по отдельным периодам истории Казахстана также стало увеличиваться (Акимбеков, 2018:25).

Вместе с тем читатели широкоприветствуют и литературу публицистического характера, посвященную истории Казахстана (Темиргалиев, 2019:22). Это исследования сравнительно недавнего прошлого – начала и первой половины XX века. Причем интерес к данному периоду истории Казахстана проявляют не только казахстанские, но и зарубежные исследователи.

Более ранний период, который был ознаменован вхождением казахских земель в состав Российской империи, также находит отражение в исторических исследованиях. Они выполнены на основе богатых архивных данных и внедрены в научный оборот в течение последних нескольких лет.

В истории Казахстана есть еще достаточное количество тем, которые ждут своего пытливого исследователя. Среди них можно отметить более ранние периоды истории Казахской степи, по которым архивы располагают меньшим количеством источников, а то и вовсе не имеют таковых.

Отметим, что все вышеобозначенные темы могут быть объектом изучения не только для ученых. На наш взгляд, результаты исследований ученых могут и должны быть достоянием широкой общественности не только посредством выпуска многотомных изданий. Тома исследований могут даже оттолкнуть общественность, особенно учащуюся. В век всеобщей диджитализации, считаем, необходимо использовать все

возможные способы и инструменты доведения до общественности актуальных для отечественной истории тем и вопросов. И когда речь идет о способах «доставки» информации, то необходимо отметить, что конкурировать здесь приходится с видеоконтентом, тренды на который быстро сменяют один другой.

Для заполнения существующего вакуума летом 2021 года была начата работа над созданием подкаста, посвященного жизни и деятельности казахских ханов. Как уже отмечалось выше, в качестве референса был выбран подкаст «Presidential». Он готовится целой группой профессиональных журналистов, которые досконально изучают личность и деятельность каждого президента США с момента объявления Независимости. Все эпизоды (отдельные выпуски) подкаста, кроме последнего, выходили на еженедельной основе. Последний на данный момент эпизод, посвященный действующему президенту США Джо Байдену, вышел 8 ноября 2020 года. В то время как предыдущий эпизод, посвященный предпоследнему на данный момент президенту США Дональду Трампу, вышел 9 ноября 2016 года. Следующий эпизод (если не считать бонусных эпизодов) выйдет, когда в США к власти придет очередной президент.

Здесь мы можем проследить, с какой ответственностью команда создателей подкаста подошла к данной теме. Создатели не только выпускают отдельные эпизоды подкаста, но также приурочивают их к определенным датам, а именно: к выборам соответствующего Президента США. И в этом заключается их главное отличие – своевременность и актуальность.

Мы же рассматривали создание нарративного подкаста как попытку приоткрыть завесу и попытаться приобщиться самим, а также дать возможность широкой общественности «прикоснуться» к истории своей страны. Поэтому достигнутая договоренность о создании подкаста на тему освещения жизни и деятельности казахских ханов стала для нас своего рода вызовом и экспериментом, посредством которого

мы могли создать продукт, посвященный исторической памяти казахского народа.

Также нам было интересно раскрыть образ казахских ханов, причем не собирательный образ, как мы привыкли представлять себе средневековых политических деятелей, а образ каждого отдельно взятого хана.

Работа над проектом началась с написания концепции, а также выбора названия для подкаста. Для начала был составлен перечень наименований, из которых в процессе работы мы планировали выбрать одно наименование, в наибольшей степени отвечающее целям задуманного проекта.

Варианты названий на казахском языке:	Варианты названий на русском языке:
1. Қазақ хандары	1. Ханский престол
2. Хандар тарихы	2. Ханская ставка
3. Қазақ хандығы	3. Казахское ханство
4. Билік мұрагерлері	4. Казахские ханы
5. Ұлы Дала билігі	5. Наследники Великой Степи
6. Ұлы Дала мұрагерлері	6. Власть в Великой Степи
7. ХанКаст: Қазақ хандарының тарихы	7. Власть Великой Степи
	8. ХанКаст: История казахских ханов

Так как из предложенного перечня тем сложно было выбрать одно наименование, было решено придумать временное, так сказать рабочее название проекта. Мы назвали проект «KhanCast», что отражало сразу и тему – казахские ханы, и вид медиапродукта – подкаст.

Далее мы приступили к написанию цели, задач, синопсиса и описания проекта. Целью было определено создание качественного продукта, основанного на последних научных открытиях и достоверной информации, с привлечением ведущих экспертов-историков.

Также были расписаны задачи подкаста:

– повышение уровня осведомленности слушателей подкаста, в том числе учащихся и студентов об одной из важнейших вех истории Казахстана;

– внесение своей лепты в дело донесения до общественности достоверной и основанной на научных изысканиях информации о жизни и деятельности казахских ханов;

– содействие повышению интереса со стороны общества к вопросам изучения отечественной истории, в том числе истории Казахского ханства;

– содействие созданию историко-этнографического и исследовательского направлений в подкаст-индустрии Казахстана.

Отметим, что в сфере подкастинга уже есть авторитеты, зарекомендовавшие себя в качестве экспертов, за плечами которых имеется опыт создания нескольких десятков проектов. Одним из таких экспертов является Эрик Нюзум (Eric Nuzum), который следующим образом описывает одно из основных своих требований для создания успешного подкаста:

«Я уже очень давно занимаюсь радиопередачами и подкастами. Когда я провожу семинары, то регулярно говорю с людьми, которые еще не родились, а я уже работал с аудио. Это все к тому, что за долгие годы я видел множество людей (надо сказать, я и сам вхожу в их число), потративших очень много времени, денег и энергии на идеи, у которых не было никаких шансов на успех. Главная и зачастую единственная причина того, что эти люди были обречены на провал, – у них не имелось четкого представления о том, что они делают. Описание идеи в Десяти Словах – отличный первый шаг на пути к такой четкости» (Нюзум, 2020:81).

В соответствии с рекомендацией Эрика Нюзума мы описали свою идею следующим образом: подробный подкаст о казахских ханах, 1 эпизод – 1 хан.

Синопсис проекта выглядел следующим образом:

В течение 21 эпизода ведущая будет брать интервью и беседовать с экспертами-историками, чтобы раскрыть образ и личностный портрет каждого казахского хана. Мы верим, что это поможет казахстанцам прочувствовать историю становления казахской государственности. Каждый правитель

уникален и каждый сталкивается с вызовами, присущими периоду его правления. Наша задача – через воссоздание картины общественно-политической ситуации дать объективную оценку деятельности каждого правителя.

Далее было представлено описание проекта:

Подкаст будет проходить в формате интервью с элементами аналитического и компаративистского исследований для выявления и освещения так называемых «белых пятен» (ақтаңдақ) в истории Казахского ханства.

Каждый эпизод подкаста посвящен жизни и деятельности одного правителя Казахского ханства. Планируется дать объективную оценку деятельности ханов и воссоздать реальную картину периода правления каждого отдельно взятого правителя. Цель – посредством раскрытия черт характера, описания взаимоотношений с окружением увидеть реальных людей, которые внесли свой вклад в развитие казахского общества.

Планируется привлечение экспертов, специализирующихся на определенных периодах истории Казахского ханства, жизни и деятельности отдельных ханов.

Проект рассчитан на широкий круг любителей истории, а также всех, кто интересуется жизнью и деятельностью казахских правителей.

Речь не идет о пересмотре истории, так как за годы Независимости уже проделана большая работа, в том числе в рамках государственной программы «Мәдени мұра» («Культурное наследие»). Основная цель подкаста созвучна идеям, высказанным в начале 2021 года Президентом Казахстана К.К. Токаевым в своей статье «Независимость превыше всего» (далее приведена выдержка из данной статьи):

«В свое время программа «Мәдени мұра» открыла путь для переосмысления национальной истории. Отечественная историческая наука динамично развивалась, проводились многочисленные исследования.

В научный оборот введен значительный массив неизвестных ранее исторических источников и археологических артефактов. Новые открытия показали всему миру, что наша история уходит корнями в глубь веков.

В рамках программы было издано большое количество книг. Но известны ли широкой

общественности результаты этого колоссального труда? Не стали ли эти работы достоянием лишь исследовательских институтов и научных центров?

Плоды таких фундаментальных изысканий должны изучаться и использоваться не только узкими специалистами. Необходимо сделать эти уникальные знания понятными и доступными широкой аудитории. Ведь глубокое историческое сознание – это не прерогатива профессиональных историков, обладать им должен весь народ, особенно молодежь. При этом важно не увлекаться масштабными выставками и другими громкими проектами, следует сделать упор на подготовку простых и легких для восприятия детей и молодых людей произведений» (Токаев, 2022).

Заканчивалась концепция проекта логлайном и описанием жанра.

Логлайн:

Ведущая совместно с постоянным и/или приглашенным экспертом пытается ответить на вопросы о том, какими людьми были казахские ханы, что двигало ими при принятии тех или иных политических решений, к чему приводили данные решения и как в итоге все это сказывалось на жизни всего общества. Были ли возможности и рычаги для изменения текущей ситуации и насколько мифы и легенды о былой славе средневековых воинов-кочевников соответствуют действительности.

Жанр подкаста – интервью, множественное повествование.

Определение итогового варианта формата подкаста

Далее при определении схематической структуры каждого отдельного эпизода, а также по итогам проведенной работы по сбору и первичной оценке доступной информации (в первую очередь академического характера) был выявлен ряд вопросов, повлекших за собой внесение изменений в структуру подкаста.

Во-первых, количество эпизодов сократилось с двадцати одного до десяти. Это было связано с тем, что по некоторым ханам нет не просто полноценной, но даже обрывочной информации, кроме упоминания

имени в средневековых источниках. Поэтому для создания одинаковых по длительности эпизодов было принято решение сократить количество эпизодов подкаста.

Во-вторых, первоначально задуманные часовые эпизоды было решено сократить до 25 минут. Среднее время прослушивания на официальном сайте партнера по созданию подкаста, где в дальнейшем планировалось его размещать, составляет не более 25 минут.

В-третьих, формат подкаста также претерпел небольшие изменения. Было решено больше внимания уделять не только ханам, но и общей вводной информации, так как целевая аудитория подкаста становилась шире, проект уже стал носить международный характер.

В-четвертых, так как партнер не является резидентом Казахстана, встал следующий вопрос: «На каком языке будем выпускать подкаст?». Изначально (еще на стадии идеи) проект рассматривался как нарративный исторический подкаст о казахских ханах на казахском языке. Однако с началом обсуждения дальнейшей совместной работы с партнером, рассматривались следующие варианты:

- 1) подкаст на казахском языке (оригинал) с переводом на украинский язык;
- 2) подкаст на казахском языке (оригинал) с переводом на русский язык;
- 3) подкаст на казахском и русском языках (два оригинальных варианта с разными спикерами);
- 4) подкаст на русском языке (оригинал) с переводом на казахский язык.

По итогам переговоров было достигнуто решение о создании подкаста на русском языке с переводом на казахский язык. Однако запись спикеров должна была производиться на удобном для них языке (казахском или русском).

Партнер согласился не вмешиваться в контентную часть, то есть в содержание подкаста, однако обязательным условием было предварительное утверждение готовых эпизодов.

Далее начался поиск потенциальных спикеров. Найти спикеров для каждого

отдельного эпизода подкаста оказалось делом очень даже непростым, хотя, казалось бы, тема носит явно выраженный национальный характер. И здесь мы столкнулись с тем, что казахстанская историческая наука хоть и развивалась в годы Независимости, однако перевод источников, что так важно для изучения истории средних веков, еще немного хромает. Историческая наука всегда опиралась на исследования разных междисциплинарных наук. Однако медиевистика, специализирующаяся на средневековье, всегда нуждалась в письменных источниках.

В процессе первичного сбора информации и детальной проработки каждого эпизода нами были просмотрены и прослушаны десятки интервью с участием специалистов по интересующему нас периоду (Темирғалиев, 2022). Параллельно мы искали пути решения некоторых вопросов, с которыми столкнулись в процессе работы над проектом. Дело в том, что источников по периоду Казахского ханства мало, да и те, что есть, содержат крупинцы информации. Это было своеобразным тормозом, связывающим по рукам и ногам историков. Поэтому и поиск спикеров для каждого отдельного эпизода оказался делом затруднительным. В итоге было принято решение выходить на связь с учеными-историками, которые согласились бы сотрудничать с нами по всем десяти эпизодам (количество эпизодов с двадцати одного сократилось до десяти).

Далее с целью привлечения экспертов к совместной работе нами было составлено объявление для ученых-историков на двух языках.

На казахском языке:

«*Tolqyn*» подкастинг орталығы қазақ хандарының өмірі мен атқарған қызметіне арналған жаңа подкаст бастап жатқанын хабарлайды. Осы ретте біз тарихшы, мәдениеттанушы және өлкетанушы мамандармен бірлесе жұмыс істеуді жоспарлап отырмыз.

Бұл подкаст форматындағы аудиобағдарлама болатындықтан, Нұр-Сұлтан қаласындағы студиямызда не болмаса онлайн Zoom арқылы

аудио жазу мүмкіндігі қарастырылып отыр. Алғашқы үш эпизод Керей, Жәнібек және Бұрындық хандарға арналады.

Подкаст қазақ және орыс тілдерінде дайындалады. Қазақстандағы алғаш тарихи подкастқа қатысып, өз үлесіңізді қосамын десеңіз, жоба жетекшісіне хабарласа аласыздар. Біз талқылауға арналған сұрақтар тізімін жолдаймыз».

На русском языке:

«Подкастинг центр «Tolqun» запускает новый подкаст, посвященный жизни и деятельности казахских ханов. В этой связи мы будем рады сотрудничеству с историками, культурологами и краеведами.

Это будет аудиопрограмма в формате подкаста. Запись можно проводить как оффлайн в нашей студии в Нур-Султане, так и онлайн – через Zoom. Запись первых трех эпизодов будет про Керей, Жәнібек и Бұрындық ханов.

Подкаст будет на казахском и русском языках. Если вы хотите принять участие в первом историческом подкасте Казахстана, просим связаться с руководителем проекта. Мы вышлем список вопросов для обсуждения».

Впоискахспикеровмысвязалисьс высшими учебными заведениями для сотрудничества с преподавателями-историками и учеными. В итоге после нескольких встреч и ознакомления с концепцией проекта с нами выразили готовность сотрудничать следующие ученые, которые затем стали спикерами и экспертами наши проекта:

- Берекет Карибаев, академик Национальной Академии наук Республики Казахстан, профессор КазНУ им. Аль-Фараби;
- Лепуда Мукатаева, кандидат исторических наук, профессор КазГЮУ им. М.С. Нарикбаева;
- Гульмира Султангазы, кандидат исторических наук, профессор КазГЮУ им. М.С. Нарикбаева.

Естественно, имея такой референс как «Presidential», мы знали, на что хотим равняться. Однако скудость материала не позволяла раскрыть образ каждого казахского хана, как мы планировали это изначально.

На примере первоначального плана эпизода, посвященного Керей хану, можно

увидеть, как мы изначально планировали работать над каждым эпизодом:

1. Почему султан Керей основал Казахское ханство?

а. Почему он имел право основать отдельное ханство?

б. Почему за ним пошли люди и даже отдельные племена?

с. Чем он руководствовался при выборе территории для нового государственного образования?

2. Обряд хан сайлау (поднятие на белой кошме) и др.

3. Черты характера, семья.

4. Взаимоотношения с султаном Жанибеком, почему султан Керей стал первым ханом, причина союза двух султанов.

5. Первый год правления.

6. Определение границ нового государства и взаимодействие с соседними государствами.

7. Основная характеристика периода правления.

8. Как он умер и что последовало сразу после его смерти? Какие возможные сценарии развития ситуации могли иметь место? Каждый эпизод заканчивается ответами на эти два вопроса.

Для раскрытия образа необходимо располагать фактическим материалом, переводами ранее неизвестных, но уже переведенных и введенных в научный оборот первоисточников. Ставка на академическую составляющую была верной, однако мы не учли фактор нехватки информации для описания жизни и особенностей характера средневековых правителей. Вместе с тем необходимо признать, что только представители академической среды могут дать максимально объективную оценку историческим событиям и процессам, что и было одной из основных задач при создании подкаста.

В процессе работы над проектом приходилось все больше углубляться в изучаемый материал и искать поворотные, судьбоносные моменты в истории Казахского ханства. Выстраивать картину прошлого, не имея на руках достаточного фактического материала, оказалось делом сложным, однако

вместе с тем весьма занимательным. Отметим, что при создании подкаста не ставилась задача каким-либо образом приукрасить имевшую место действительность. Задача была поставлена следующим образом – посредством имеющейся достоверной информации и фактов, которыми располагает академическая наука, постараться воссоздать картину прошлого. В этом нам помогли привлеченные к реализации проекта эксперты. Отвечая на вопросы, эксперты раскрывали отдельные аспекты обсуждаемых в каждом эпизоде вопросов, дополняя первоначальный вариант сценария новой информацией.

Для ясности приведем один пример работы с представителями академической среды. В 1730-х годах начался процесс вхождения казахских земель в состав Российской империи. Соответственно, последним истинно независимым правителем всего казахского народа был Тауке хан. В то же время когда речь заходит о ханах и ханской власти, казахстанцы в первую очередь вспоминают основателей Казахского ханства, ханов Керей и Жанибека, а также последних ханов Абылай хана и Кенесары хана. Однако если следовать строго академической науке, тогда Абылай хан и Кенесары хан являлись правителями уже потерявшего независимость Казахского ханства, так как в это время оно уже было под протекторатом Российской империи.

И вот таких примеров можно привести еще несколько. Эти нюансы, которые, на первый взгляд, могут показаться незначительными, и составляют суть каждого эпизода подкаста, который не столько знакомит с новыми фактами, сколько дает четкое определение имеющимся. Интерпретация же одних и тех же фактов за рамками академической науки может привести к путанице. Поэтому исходя из вышеописанного, мы сделали ставку на академическую составляющую, что позволило избежать разночтений и двусмысленности в содержании эпизодов.

Итоговый вариант планов каждого эпизода подкаста включал в себя по три главных вопроса:

#001. Керей хан

1. Кто в кочевом обществе мог претендовать на ханский престол?
2. Каким было кочевое общество в середине XV века?
3. В каких условиях зародилось Казахское ханство, заложившее основы современного Казахстана?

#002. Жанибек хан

1. Что такое «хан сайлау»?
2. Как шло нациестроительство в Казахском ханстве?
3. Особенности передачи ханской власти

#003. Касым хан

1. Расцвет Казахского ханства в начале XVI века.
2. Свод законов и полнота ханской власти.
3. Что такое белая и черная кость?

#004. Хакназар хан

1. Борьба за власть и победа Хакназар хана.
2. Объединение земель при Хакназар хане.
3. Установление взаимоотношений с сопредельными государствами.

#005. Тауекель хан

1. Борьба за южные города.
2. Понятие «Туркестан» и его смысл для тюркоязычных народов.
3. Конец XVI века. Характеристика периода.

#006. Есим хан

1. Реформа политической системы при Есим хане.
2. Взаимоотношения с соседями и война с Бухарой.
3. Характеристика международных отношений первой четверти XVII века.

#007. Жангир хан

1. Битва у реки Орбулак. Миф или реальность?
2. Международная политическая обстановка в период правления Жангир хана.
3. Культура и быт казахского народа.

#008. Тауке хан

1. Свод законов «Жеты Жаргы».
2. Упрочение позиций биев.
3. Казахи делятся на жузы или состоят из жузов?

#009. Абылай хан

1. Почему казахи считают Абылай хана величайшим из всех правителей Казахского ханства?
2. Международная политическая обстановка в период правления Абылай хана и особенности его дипломатии.
3. Социально-экономические вопросы развития казахского общества при Абылай хане.

#010. Кенесары хан

1. Противостояние Кенесары хана Российской империи.
2. В чем кроется формула величия Кенесары хана: кровь, амбиции, выбранная стратегия действий?
3. Последний хан – последняя надежда на свободную жизнь?

Смогли ли мы достичь поставленных перед собой целей?

Во-первых, мы сами хотели приобщиться к истории Казахского ханства, а также по возможности оказать содействие в приобщении казахстанцев к общему историческому достоянию нашей страны.

Во-вторых, мы ставили перед собой задачу раскрыть образ каждого отдельно взятого хана.

В-третьих, ставилась задача заполнить образовавшийся вакуум в сфере нарративного подкастинга в Казахстане.

В-четвертых, как результат всех трех предыдущих задач, использовать подкастинг в качестве нового средства популяризации казахстанской исторической науки.

В целом, команда, работавшая над проектом, состояла из девяти человек:

- ведущая и редактор;
- три диктора;
- звукорежиссер;
- автор идеи и продюсер подкаста.

А также приглашенных экспертов – академика Берекета Карибаева, профессоров Лепуды Мукатаевой и Гульмиры Султангазы. Все члены команды прониклись вопросом необходимости изучения истории своей страны. Здесь представлены мнения некоторых из них по итогам работы над проектом.

Автор идеи и продюсер подкаста:

«Во-первых, это дало мне опыт работы с большой международной компанией.

Во-вторых, это дало мне дополнительную информацию об истории Казахстана. Узнал много фактов, которые я до этого не знал. Прояснил многие моменты.

В-третьих, это было интереснее, чем обычно преподается история Казахстана в школе.

В-четвертых, это был опыт работы в таком большом проекте. И я смог применить свои знания в этой области на практике.

И это было очень похоже на то, как делают подкасты в больших мировых подкаст-компаниях. И такой проект уникален для Казахстана в смысле продакшена, производства и продюсирования».

Диктор, озвучивавшая профессора Лепуду Мукатаеву на казахском языке:

«KhanCast – бұл өзіндік тақырыбы бар, көтерер ауыр жүгі бар және өскелең ұрпаққа берері бар подкаст деп санаймын. ... Подкастинг саласы арқылы өскелең ұрпаққа болсын, жалпы өз елінің тарихына ден қойған азаматтарға болсын көмектесетін, қызық әрі оңай форматта баяндайтын бағдарлама».

Выводы

Сам факт того, что наша команда реализовала нарративный исторический подкаст, направленный на популяризацию истории Казахского ханства, уже стал для нас приобщением к истории средневековья. Подкаст на двух языках официально был размещен на платформе www.megogo.net и в приложении «MEGOGO» 26 апреля 2022 года (Подкаст «KhanCast», 2022).

Рабочее название проекта «KhanCast» закрепилось за подкастом. Под этим же названием он доступен не только на

сайте компании «MEGOGO», но также и в специальном приложении MEGOGO Audio для прослушивания аудиокниг и подкастов.

О том, насколько данный проект поможет казахстанцам приобщиться к истории своей страны судить еще рано. Об этом можно будет говорить только после официального размещения подкаста и по прошествии определенного времени, так как обычно влияние подкастов носит кумулятивный характер.

Что касается раскрытия образа каждого хана, необходимо признать, что с данной задачей мы не справились. Это было связано с имеющимся фактическим материалом о жизни и деятельности каждого хана. Недостаточность и обрывочность сведений, во-первых, привела к сокращению количества эпизодов с двадцати одного до десяти и, во-вторых, к сокращению хронометража каждого эпизода с одного часа в среднем до двадцати-двадцати пяти минут. Поэтому большая часть каждого эпизода была посвящена обстановке

при правлении определенного хана – главного героя соответствующего эпизода. Также была сделана попытка раскрыть образ главных героев посредством описания жизни народа при их правлении, а также через ответы экспертов проекта на заранее составленные вопросы. Таким образом, вырисовывалась картина жизни средневекового общества, чувства, переживаемые населением Казахского ханства при правлении отдельных ханов.

Отметим, что мы ни в коем случае не претендуем на истину в конечной инстанции. Мы осознаем, что не все аспекты жизни средневекового общества были освещены в рамках подкаста, а также не все вопросы, которые, как нам кажется, могли бы заинтересовать современное казахстанское общество, нашли отражение в рамках реализованного нами проекта.

В то же время мы рассматриваем данный подкаст как попытку использования нового средства в виде подкастинга для привлечения

Рисунок 2. Результаты социологического опроса, проведенного Институтом мировой экономики и политики в 2019 году

внимания к историческим темам в целом и к истории Казахстана в частности.

Отметим, что проведенный в 2019 году Институтом международной экономики и политики социологический опрос показал, что «более трети казахстанцев интересуются исторической тематикой в целом. При этом интерес к казахстанской истории заметно выше (40%). Знания по исторической тематике казахстанцы получают в основном из школьной и вузовской программы (68%), из художественных фильмов, сериалов (37%) и документальных фильмов, телепередач (31%)» (Опрос ИМЭП, 2022:10).

В этом же социологическом исследовании приведены данные о том, что респонденты считают точкой отсчета казахской государственности.

Соответственно, учитывая результаты данного опроса, можно сделать вывод, что мы поставили перед собой верную задачу – осуществить попытку заполнения образовавшегося вакуума в сфере нарративного исторического подкаста. Справились ли мы с поставленной задачей, покажет время. Однако реализация проекта показала, что сам процесс подготовки нарративных подкастов на исторические темы требует скрупулезной работы, детальной проработки всех нюансов, в том числе терминов и исторических дат.

И четвертая задача – использовать подкастинг в качестве нового средства популяризации казахстанской исторической науки. Как нам представляется, подкаст-индустрия как нельзя лучше подходит для популяризации исторической науки. Возможность бесплатного прослушивания подкастов на любых подкаст-платформах, а также при условии предварительной загрузки на смартфон возможность прослушивания без подключения к Интернету могут стать хорошим подспорьем для учащихся. При нехватке специальной литературы нарративные подкасты могут помочь общественности восполнить пробелы в знаниях, а некоторым учащимся подтянуться в учебе.

В целом, как нам представляется, такого рода проекты необходимы казахстанскому

обществу. Они могут позволить также нивелировать многие возникающие в обществе вопросы посредством предоставления достоверной информации. Ведь не секрет, что за свою историю казахский народ прошел через разные тяготы, что оставило отпечаток и на современном казахстанском обществе.

История, хоть и осталась в прошлом, но тем не менее до сих пор может влиять на умы людей. И чем больше белых пятен, требующих изучения, остается, тем больше будет нарастать внутреннее противоречие касательно тех или иных вех истории своей страны, касательно исторической памяти.

Необходимо отметить, что образование и становление Казахского ханства – это еще не такая животрепещущая тема для современного казахстанского общества, как, к примеру, события XX века. Ведь на протяжении практически всего XX века на территории современного Казахстана происходили просто немыслимые по своим размерам и последствиям изменения, если не сказать сдвиги. Это и революция с последующим установлением Советской власти, когда люди не знали, чью сторону необходимо занять, чтобы просто выжить. Жизнь в те годы представляется автору как рулетка. Вы не знаете, будет ли у власти тот, кого вы выбрали сегодня и что ожидает вас завтра. Стоит ли бороться с Советской властью, помня о заветах Кенесары хана о независимости, о вольном образе жизни своих предков, или же подчиниться ей ради стабильного будущего своих детей?

Нам представляется, что изучение данных вопросов и попытка ответить на них в рамках академической науки с использованием преимуществ подкаст-индустрии может стать своего рода попыткой приобщения аудитории подкаста к коммеморативной практике.

Круг обозначенных выше тем станет основой для новых проектов по исследованию и донесению до широкой общественности «живых тем», которые хоть и касаются событий давно минувших дней, однако живы и живут в нас – современных казахстанцах.

Список литературы

Dave Winer on the open web, blogging, podcasting and more. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://www.internethistorypodcast.com/2017/10/dave-winer-on-the-open-web-blogging-podcasting-and-more/#tabpanel6> (дата обращения: 13.04.2022).

Total podcasts in the index... [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://podcastindex.org/> (дата обращения: 13.04.2022).

Акимбеков С. Казахстан в Российской империи / С. Акимбеков. – Алматы: ТОО «Институт Азиатских исследований», Алматы: AmalBooks, 2018. – 562 с.

Все подкасты. Список подкастов Центральной Азии. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://podcastindex.ca/> (дата обращения: 13.04.2022).

Главная страница подкаста «Presidential». [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://www.washingtonpost.com/graphics/business/podcasts/presidential/> (дата обращения: 13.04.2022).

Интернет-словарь. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://www.dictionary.com/browse/narrative> (дата обращения: 13.04.2022).

Ньюзум Эрик. Пошумим. Как делать хитовые подкасты / Эрик Ньюзум. – Москва: Индивидуум, 2020. – 320 с.

Опрос ИМЭП: четверть респондентов считает точкой отсчёта казахской государственности 1991 год. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://informburo.kz/novosti/opros-imep-chetvert-respondentov-schitaet-tochkoj-otschyota-kazahskoy-gosudarstvennosti-1991-god.html> (дата обращения: 27.04.2022).

Подкаст «KhanCast» на казахском и русском языках. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://megogo.net/ru/search-extended?q=khancast> (дата обращения: 03.05.2022).

Признание Голодомора актом геноцида в мире // Музей голодомору. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://holodomormuseum.org.ua/ru/pryznanye-v-myre-holodomora-aktom-henotsyda/> (дата обращения: 13.04.2022).

Признание Голодомора геноцидом // Музей голодомору. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://holodomormuseum.org.ua/ru/pryznanye-holodomora-henotsydom/> (дата обращения: 13.04.2022).

Разрушители исторических мифов. Казахское ханство, генезис. Выпуск 3. Радик Темиргалиев // Интервью историка Р. Темиргалиева Youtube-каналу «DOPE SOZ». [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://www.youtube.com/watch?v=cc2jll4Tvo> (дата обращения: 27.04.2022).

Сартори П., Шаблей П. Эксперименты империи: адат, шариат и производство знаний в Казахской степи / Паоло Сартори, Павел Шаблей. – Москва: Новое литературное обозрение, 2020. – 280 с.

Статистические данные по миру и США: 20 Podcast Statistics You Should Know in 2022 [20 подкаст-статистик, которые вы должны знать в 2022 году]. [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://influencermarketinghub.com/podcast-statistics/> (дата обращения: 13.04.2022).

Статья Президента Республики Казахстан К.-Ж. Токаева «Независимость превыше всего» // Интернет-версия газеты «Казахстанская правда». [Электрон. ресурс] – 2022. – URL: <https://kazpravda.kz/n/polnyu-tekst-stati-tokaeva-nezavisimost-prevyshe-vsego/> (дата обращения: 27.04.2022).

Темиргалиев Р.Д. Ак-Орда. История Казахского ханства / Радик Темиргалиев. – Алматы: Атамұра, 2020. – 424 с.

А.Б. Тлепберген

«TUMAR» даму орталығы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Тарихи тақырыптардың танымалдылығын арттыру мақсатында подкастингті қолдану тәжірибесі (қазақ хандары туралы подкаст жасау мысалында)

Аңдатпа. Мақалада нарративтік аудиобағдарламаларды, соның ішінде Қазақстандағы подкаст-индустрияның тарихи-этнографиялық және зерттеу бағыттарын дамыту, тарихи нарративтердің мәдениеттанулық интерпретациясын кеңейту мақсатында подкаст-индустрияның мүмкіндіктерін қолдану мәселелері талқыланады.

Академиялық ортада кеңінен танымал, алайда көпшілік біле бермейтін Қазақстан тарихының түрлі кезеңдеріне арналған ғылыми зерттеулердің нәтижелерін неғұрлым қолжетімді түрде ұсынуға болады. Осындай қолжетімді форматтардың бірі – академиялық орта өкілдерінің қатысуымен дайындалған нарративті подкасттар.

Мақалада қазақ хандарының өмірі мен қызметіне арналған аудиоподкастты дайындау барысы сипатталған. Бұл мақала Қазақстан тарихына қатысты ақпаратты таратудың жаңа әдістерін қолдану мүмкіндіктерін зерттеу тұрғысынан қызықты болмақ. Сондай-ақ мақалада келтірілген мысалмен салыстыра отырып, қазақ халқының мәдениетіне, салт-дәстүріне, әдет-ғұрпына, сондай-ақ фольклорына, кескіндеме өнеріне қатысты зерттеулердің нәтижелерін мәдениеттанулық интерпретацияны, ұжымдық, тарихи жадыны кеңейту тұрғысынан кеңінен таратуға жақсы мүмкіндік бар деген ойдамыз.

Тарихи жадының ұрпақтар арасындағы байланыстырушы фактор ретіндегі өзектілігі қазіргі таңда өте жоғары, себебі бүгінгі күні әлемнің барлық дерлік елдеріндегі қоғам өміріне әсер етіп отырған жаһандану мен вестернизация үрдістері тарихи жады шекараларының біртіндеп жойылуына әкелуде. Осы ретте медианың техникалық тұрғыдан қолданылуы жағынан қолжетімді жаңа бағыттарын, соның ішінде подкаст-индустрияны қолдану маңызды деген ойдамыз.

Түйін сөздер: подкаст-индустрия; подкастинг; тарихты дәріптеу; нарратив; қазақ хандары; тарихи естелік.

A.B. Tlepbergen

«TUMAR» Development Center, Nur-Sultan, Kazakhstan

Experience in using podcasting to popularize historical topics (on the example of creating a podcast about Kazakh khans)

Abstract. The article analyzes the use of the podcast industry to create audio narrative programs, including the development of historical, ethnographic and research areas in the podcast industry of Kazakhstan to expand the cultural interpretation of historical narratives.

The results of scientific research of various periods of the history of Kazakhstan, known in academic circles but not so widespread among the population, can be presented in a more accessible form. Podcasting, including narrative podcasts with the participation of academic scholars, can be considered one of these forms.

The article describes creating an audio podcast dedicated to the life and activities of the Kazakh khans.

This article will be interesting from the point of view of studying the opportunities of using new methods of information distribution related to the history of Kazakhstan. We also believe that, by analogy with the example given in the article, there is an excellent opportunity to widely disseminate the results of research related to the cultural studies of the Kazakh people, as well as folklore, and painting of Kazakhstan, to expand cultural interpretation, collective and historical memory.

Historical memory as a link between generations is relevant today more than ever since the processes of globalization and westernization affecting the life of society in almost all countries of the world also bring with them the gradual erasure of the boundaries of historical memory. In this regard, one of the practical means, in our opinion, is the use of new media areas available in terms of technical application, one of which is the podcast industry.

Keywords: podcast industry; podcasting; popularization of history; narrative; Kazakh khans; historical memory.

References

Dave Winer on the open web, blogging, podcasting and more, Interview with D. Winer on the Internet History Podcast. Available at: <https://www.internethistorypodcast.com/2017/10/dave-winer-on-the-open-web-blogging-podcasting-and-more/#tabpanel6> (accessed 13.04.2022).

Total podcasts in the index... Available at: <https://podcastindex.org/> (accessed 13.04.2022).

Akimbekov S. Kazakhstan v Rossiyskoy imperii. [Kazakhstan in the Russian Empire], (Almaty, 2018, 562 p.), [in Russian].

Vse podkasty. Spisok podkastov Centralnoy Azii [All podcasts. Central Asian podcast list]. – Available at: <https://podcastindex.ca/>, [in Russian], (accessed 13.04.2022).

The main page of the «Presidential» podcast. Available at: <https://www.washingtonpost.com/graphics/business/podcasts/presidential/> (accessed 13.04.2022).

Internet dictionary. Available at: <https://www.dictionary.com/browse/narrative>, [in Russian], (accessed 13.04.2022).

Nuzum Eric. Poshumim. Kak delat' khitovyye podkasty. [Make Noise: A Creator's Guide to Podcasting and Great Audio Storytelling], (Moscow, 2020, 320 p.), [in Russian].

Opros IMEP: chetvert' respondentov schitayet tochkoy otschota kazakhskoy gosudarstvennosti 1991 god [IMEP survey: a quarter of respondents consider 1991 as the starting point of Kazakh statehood]. Available at: <https://informburo.kz/novosti/opros-imep-chetvert-respondentov-schitaet-tochkoy-otschota-kazakhskoy-gosudarstvennosti-1991-god.html>, [in Russian], (accessed 27.04.2022).

Podkast «KhanCast» na kazakhskom i ruskom yazykakh [Podcast «KhanCast» in Kazakh and Russian]. Available at: <https://megogo.net/ru/search-extended?q=khancast>, [in Kazakh and Russian], (accessed 03.05.2022).

Razrushiteli istoricheskikh mifov. Kazakhskoe khanstvo, genesis. Vypusk 3. Radik Temirgaliev // Interv'yu istorika R. Temirgalieva Youtube-kanalu «DOPE SOZ» [Destroyers of historical myths. Kazakh khanate, genesis. Issue 3. Radik Temirgaliev, Interview with R. Temirgaliev for Youtube channel «DOPE SOZ»]. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=cc2jIL4Tvo>, [in Russian], (accessed 27.04.2022).

Recognition of the Holodomor as an act of genocide in the world, Holodomor Museum. Available at: <https://holodomormuseum.org.ua/ru/pryznanye-v-myre-holodomora-aktom-henotsyda/>, [in Russian], (accessed 13.04.2022).

Recognition of the Holodomor as genocide, Museum of the Holodomor. Available at: <https://holodomormuseum.org.ua/ru/pryznanye-holodomora-henotsydom/>, [in Russian], (accessed 13.04.2022).

Sartori P., Shabley P. Eksperimenty imperii: adat, shariat i proizvodstvo znaniy v Kazakhskoy stepi. [Sartori P., Shablai P. Empire Experiments: Adat, Sharia and Knowledge Production in the Kazakh Steppe], (Moscow, 2016, 280 p), [in Russian].

Statistical data for the world and the USA: 20 Podcast Statistics You Should Know in 2022. Available at: <https://influencermarketinghub.com/podcast-statistics/> (accessed 13.04.2022).

Stat'ya Prezidenta Respubliki Kazakhstan K.-Zh. Tokayeva «Nezavisimost' prevyshe vsego», Internet-versiya gazety «Kazakhstanskaya pravda» [Article by the President of the Republic of Kazakhstan K.-Zh. Tokayev «Independence is above all» Internet version of the newspaper «Kazakhstanskaya Pravda»]. Available at: <https://kazpravda.kz/n/polnyy-tekst-stati-tokaeva-nezavisimost-prevyshe-vsego/>, [in Russian], (accessed 27.04.2022).

Temirgaliev R.D. Ak-Orda. Istoriya Kazakhskogo hanstva. [Temirgaliev R.D. Ak-Orda. History of the Kazakh Khanate], (Almaty, 2019, 424 p.), [in Russian].

Сведения об авторе:

Тлепберген Айым Бабайқызы – магистр по специальности «Культурология», Центр развития «TUMAR», Астана, Казахстан.

Tlepbergen Aiym Babaiqyzy – Master of Cultural Studies, “TUMAR” Development Center, Astana, Kazakhstan.

Редактор: **Е.Б. Сыдықов**
Компьютерде беттеген: **Д.А. Елешева**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы.
-2022. - 3(140). - Нұр-Сұлтан: ЕҰУ. 193 б.
Басуға қол қойылды: 15.09.2022
Шартты б.т. - 12 Таралымы - 10 дана

Ашық қолданудағы электрондық нұсқа: [http:// bulhistpha.enu.kz](http://bulhistpha.enu.kz)
Авторларға арналған нұсқаулықтар, публикациялық этика журнал сайтында берілген:
[http:// bulhistpha.enu.kz](http://bulhistpha.enu.kz)

Мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Нұр-Сұлтан қ., Сәтпаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-410)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды